

63.3

ЖК 15

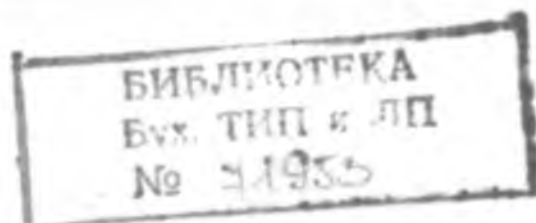
ЖАДИДЧИЛИК: ИСЛОХОТ, ЯНГИЛАНИШ, МУСТАҚИЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ УЧУН КУРАШ

Ж-15
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси
Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Тарих институти

Жадидчилик:
ислоҳот, янгиланиш,
мустақиллик ва тараққиёт
учун кураш

(Туркистон ва Бухоро жадидчилиги
тарихига янги чизгилар)
Даврий тўплам
№ 1

Тошкент
“Университет”
1999

Мазкур тўплам мустиқиллик шарофати билан қарор топган, хурфикрлик шароитида ҳаққоний тарихимизни тиклаш ва уни ҳолисона таҳлил этиш давр талабига айланган, бугунги кунда ошқоралик юзини кўришга ва тухмат тамгаларидан халос бўлишга мушарраф бўлган яқин ўтмишимиз - XX асрнинг дастлабки чорагидаги энг муҳим ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳодиса - жа-дидчилик ҳаракати ҳақидаги илк ҳақиқат садоларини жамлаган даст-лабки илмий-тадқиқотдир. Мазкур тўплам тарихимизнинг ўқилмаган саҳифалари, аجدодларимизнинг энг илгор вакилларининг са-лоҳияти, сиёсий-маънавий қисфаси, орзу-умидлари, фидоий фао-лиятлари билан таништиради.

Таҳрир ҳайъати: Д.А.Алимова, С.С.Аъзамхўжаев, М.М.Исҳоков,
А.С.Сагдуллаев, Ф.Р.Эргашев, Б.К.Қосимов,
Ф.Х.Қосимов

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Болабосев
тарих фанлари доктори Р.Ҳ.Каримов

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори Д.А.Алимова

- © Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва
жамият қурилиши академияси - 1999
© "Университет" нашриёти - 1999

Истиқлол самараси

Мустақиллик элга, юртга ўзлигини, имону эътиқоди-ни қайтариб берди. Ватан мустақиллик туфайли ўз тақди-рини ўз қўлига олди. Адолатнинг қон таначаларига ҳаёт югурди.

Истибдод мафкураси, занжирбанд сиёсат туфайли атайин бузиб кўрсатилган она тарих саҳифаларини ҳолис, ҳалол, бирламчи маъноларида ўрганиш, ёритиш ва тарғиб этиш имкониятига эга бўлди.

Қўлингиздаги китоб ҳам Истиқлол самарасидир. Бун-дай тадқиқотнинг (ёки тадқиқотлар мажмуи) пайдо бўли-шини жамият салкам бир аср давомида интиқлик билан кутди. Лекин бу, жадидчилик ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган, нашр этилмаган экан-да, деган маънони билдирмайди.

Асримизнинг 20-30 йилларидаёқ бу ҳақда қатор мақо-лалар ва, ҳатто, рисоалар ҳам эълон қилинган. Ўша давр Москов илмий журналларида ҳам бу муаммога муносабат билдирилган ишлар чоп этилган. Хориждаги мутахассислар ҳам бу масалага ўқтин-ўқтин мурожаат этиб турдилар. Ам-мо, бу чиқишларнинг аксарияти ўзига хос чекланишларга эга эди.

Шўролар ҳудудидаги ишларда жадидчилик ҳақида бир вақтлар хиёл ижобий фикрлар айтиш кўзга тақиланса-да, кейин, бора-бора у шўро тузумига қарши аксилинкилобчи ғоявий ҳаракат, миллатчилик, туркчилик, исломчилик ва ҳоказолар тарзида фақат салбий баҳолаб келинди. Ғарбда бу муаммо ҳусусида фикр юритилганда эса, асосан, ил-мийлик ва тарихийликка таяниш сезилса-да, аксар ҳол-ларда, етакчи мақсад шўроларнинг миллий сиёсатига қар-ши кураш ва уни қош этиш экани сезилиб туради. Лекин бундан қатъий назар, 90-йилларгача келган 50-60 йил ичида жадидчилик ҳақида тўғри гапни айтганлар асосан ғарб олимлари бўлди. Бу масалани ўзимизда ўрганишда 60-80 йилларда бирмунча силжишдек кўринган жадидларни ўнг ва сўлларга ажратиб баҳолаш эса, аслида, моҳият эътибори билан жадидчиликнинг шўро тузумини ёклаш ва уни мустаҳкамлаш йўлига ўтган вакиллари оқлаш тадориғи-

мустаҳкамлаш йўлига ўтган вакиллари оқлаш тадориги-даги устамонликдан бошқа нарса эмас эди.

Мазкур тўпламдаги мақолалар жадидчиликни муосир замон ва маконда, бор мураккаблиги билан аниқ тарихий шароитларда тутилиши, шаклланиши, баъзан чекиниши, сўнг яна ўсиш ва ривожланиш йўлига ўтиши, мустабид тузум ва жамият туфайли таназзулга йўл тутиши сингари жараёнларнинг баъзи қирраларини ўрганишга бағиш-ланади. Бу масалаларни, жадидчилик тарихини яхлит, бутун бўй-басти билан ўрганиш эса, келгусининг вазифасидир.

Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш, ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман, жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган гоялар ва аниқ амалий тadbирларни ўзида мужас-самлаштирган тизим экани барчага аён. Шундай экан, бу тизим жаҳон цивилизациясида ниҳоятда катта роль ўйна-ган Туркистондек улкан тарихий бир ўлкада, кўп асрлар давом этиб келган ҳаётнинг шарқона тарзини сақлаган ҳолда, уни ғарб ва Оврупо тараққиёти натижалари билан бойигишни кўзлаганини ҳамда XX аср тонгидан янгича яшамокни вужудга келтириш усуллариини излаганини, истибдод шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида курашга киришганини кўрсатувчи сертармок ва мураккаб жараёнларни ўзида истифода этди. Бу жараёнларни ўрганиш, тадқиқ этиш эса осон иш эмас. Тўплам муал-лифлари ана шундай огир ишга қўл урганлар.

Мураккаб жараёнларни таҳлил этувчи тадқиқотларни ҳамма ҳам бирдек, силлиққина қабул қилмаслиги, табиий. Уш-бу тўпламдаги мақолалар ҳам шундай бўлиши мумкин. Ҳар бир мақолада ёритилаётган масалада муаллифнинг ўз нуқ-тан назари ётади, у кези келганда баҳс ва мунозара уйғотар. Масалан, бир тарихий факт ҳақида ўз давридаги матбуот саҳифаларида бир эмас, баъзан икки-уч хил маълумотлар ҳам учраб қолади ва улар турли мақолаларда шу йўсинда акс этади. Бунга кўп ҳам ажабланмаслик керак. Ана шундай баҳсли маълумотлар асосида мунозаралар уйғонади ва уларнинг таҳлили натижасида ҳақиқат тутилади.

Туркистон жадидларида Ғарб ва Оврупо фалсафаси,

айниқса, француз маърифатпарварларидан ўрганилган жойлар кўп. Буни алоҳида таъкидлаш зарур. Бу, дунё ва инсоният яхлитлигига яна бир далилдир. Зеро, бир вақтлар ўз тараққиётига Шарқдан кучли турткилар олган Ғарб ва Оврупо муайян юксалиш босқичида туриб, ижобий самараларини Шарқнинг ўзига яна қайтариб берди. Лекин, айтилган вақтда, жадидчилик ҳаракатидаги барча илғор нуқталарни, фақат Ғарбга, Оврупога боғлаб қўйиш ўринли бўлмас. Жадидчилик ҳаракати ва ғояларининг асосини Туркистоннинг ўзида вужудга келган тарихий, ижтимоий-сиёсий вазият ва шароитлардан изламоқ тўғрироқдир. Биргина мисол: тараққий этган Ғарб ва Оврупо мамлакатлари ўзга, босқични мамлакат асоратида эмас эдилар. Туркистон эса, Шўро тўнтарувига қадар ҳам, ундан кейин ҳам ана шундай истибдод остида эди. Бинобарин, жадидларнинг бош ғоялари ҳам ана шу - истибдоддан қутилиш ва мустақилликни қўлга киритиш мақсади билан боғланиб кетади. Тўғрида бу масалага алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилинган.

Жадидларнинг улкан арбоблари, адиблари ўз ижодида, қарашларида баъзан Ғарбга, Оврупога кескин салбий муносабат билдиришларига ҳам тарихан ёндашмоқ керак бўлади. Масалан, шундай муносабат, айтилган, Фитрат ижоди ва қарашларида мўл учрайди. Буни салбий маънодаги миллатчиликка йўймаслик керак. Зотан, XX аср бошларида қатор Шарқ мамлакатлари тараққий этган Оврупо мамлакатларининг истибдодида бўлиб келганини билган киши Фитратни тўғри тушуна олади.

Россия мусулмонлари съездини (1905) чақиришда (бу йилни Нижний Новгороддаги Ока дарёсида турган "Густав Струве" кемасида яширин бўлиб ўтган) жадидларнинг ташаббус кўрсатганлари маълум. Шундай маълумотлардан келиб чиқиб, баъзи тадқиқотларда, жадидчиликнинг келиб чиқиши замирида мусулмончилик ғояларини мустаҳкамлаш ва мусулмонларни бирлаштиришгина ётади, демокчи бўладилар. Бу фикр нотўғри эканлигини тарих кўрсатди ва ушбу тўғридаги қатор мақолаларда бу тарихий ҳақиқат аниқ фактлар, мисоллар асосида очиқ берилди. Жадидларни маънавий яқдиллик ("духовная консо-

лидация") бирлаштириб турганлигини очишга алоҳида урғу берилади. Шу нуктаи назардан, баъзан турли мақолаларда, бир масалага турлича қарашлар, ҳатто, турлича баҳолар кўзга ташланиб қолади. Бундай ҳолларда муаллиф фикрига ўзгартириш киритмаслик маъқул кўрилди. Чунки, мутахассислар бу каби қарашларга ўзларининг мустақил муносабатларини билдира оладилар.

XX аср тонгида Туркистонда инқилобий ҳаракат фаол тус олган эди, деган фикрларга ҳам танқидий қараш керак бўлади. Чунки, Туркистонда шўро мафкураси тикиштириб келган маънодаги марксистик тўғараг-у, РСДРПлар илгари сурган мазмундаги программа-минимум, программа-максимумга эга инқилобий ҳаракат бўлган эмас. Агар бўлса, бу ўлкага Россиядан қочиб ё кўчиб келганлар орасида маълум даражада бўлган. Ерли халқ вакиллари орасида эса, оммавий тусда бўлмаган. Туркистонда бу даврда муайян йўналишдаги инқилобий тусдаги ҳаракат мавжуд эди, дейиладиган бўлса, илғор вакилларида жадидчилик ғояларини ўзига сингдирган миллий озодлик ва тараққиётпарварлик йўсинидаги инқилобий ҳаракат ҳақида гап бўлиши мумкин.

Мазкур тўплам жадидчиликнинг барча муаммоларини қамраб олмайди ва бунга даъво ҳам қилмайди, албатта. Китоб жадидчиликнинг айрим қирралари ёритилган дастлабки коллектив ишдир. Келгусида бу каби тўпламлар, монографиялар қўлаб яратилиши, шубҳасиз. Ушбу китоб ана шу йўналишдаги ишларнинг бошловчиларидан бири бўлиб қолади.

Айрим ишларни ҳисобга олмаганда, шу вақтгача жадидчилик ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар, аксар ҳолларда, адабиётшунослар қаламига мансуб бўлганини ва, асосан, адиблар ижоди тадқиқ этилганини кузатамиз. Қўлингиздаги китобда жамланган мақолаларда жадидчилик муаммолари, асосан, тарих фани нуктаи назаридан ёритилади ва у Ўзбекистонда шу йўналишда яратилган дастлабки ишдир. Мақолалардаги маълумотлар, асосан - ўз даври матбуотига, Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, Россия Давлат Ҳарбий архиви, СССР Халқ комиссарлари қошидаги махсус Давлат Сиёсий бошқармаси архиви сингари бирламчи манбаларга, айрим хорижий нашрлар, шунинг-

дек XX асрнинг бошида жадидлар ташкил этиб, чоп эттирган журнал ва газеталарга таяниб ёритилган.

Уларда машҳур Исмоилбек Ғаспдали, Аҳмад Заки Валидий, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Асадулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев номлари билан бир қаторда, кўпчиликлари ҳали яхши таниш бўлмаган Носирхон Тўра Саид Камолхон тўра ўғли, Садриддин Махсум Шарифхўжа, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Тўракул Жонузоқов номлари ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар билан танишасиз. Энг асосийси, бу мақолаларда жадидчилик ҳаракатининг тарихий асослари ва моҳияти, жадидчилик тизимида миллий давлатчилик ғояларининг тугган ўрни, Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари, жадидчиликнинг халқаро миқёсдаги энг илғор маърифат ва маданиятнинг Туркистонда ўзлаштирилишида жадидларнинг роли ва уларнинг истиқлол ғояларини ҳаётга сингдириш учун олиб борган курашлари сингари муаммоларга эътибор берилади.

Шуниси эътиборлики, биз мазкур китобдаги айрим мақолалардан жадид ватандошларимизнинг нақадар буюк ва теран тафаккур эгаси бўлганлигини кузатиш имконига эга бўламиз. В.И.Ленин: "...биз коммунизм курашимиз, Россиядаги мусулмонлар ўз тақдирларини ўзлари ҳал қиладилар", - деб дунёга айюханнос солиб турган бир пайтда, 1920 йил сентябрида, Бокудаги Шарқ халқлари курултойида Т.Норбўтабеков айтган, шўролар, моҳият эътибори билан "коммунизм ниқоби остида ишлаётган замонавий мустанлақчилар"дир, деган фикр кимни тўлқинтирмайди, дейсиз?

Ёки яна бир мисол: Маркс асос солган синфийлик назариясини рад этиш учун деярли 150 йил ва яна Ленин асос солган тузумни барбод этиш керак бўлди. Ватандошимиз Мунавварқори Абдурашидхонов эса бу ҳулосага бундан 70 йил аввал келган экан. Мана унинг фикри: "Бизнинг синфий дунёқарашимиз негизда синфларни инкор этиш (белгилаш муаллифники - Б.Н.) ётади".

Яна муҳими шуки, тўплам муаллифлари бундан 80-90 йил аввалги ҳодисалар ҳақида фикр юрита туриб, фақат тарих қуршовидагина қолиб кетмайдилар, уларнинг асосий эътибори фақат факт ва маълумотдагина эмас, улар-

нинг таҳлилидан чиқариладиган хулосаларда, бу хулосаларни бугунимиз билан боғлашга ҳаракат қилишда, яъни уларнинг замонавийлигида, бизнинг шу кунимиз хизматида, Истиқлолимиз ва Мустақиллигимиз хизматида бўйсиндирилишидадир.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўз маъруза, мақола, суҳбатларида - фидойи жадидларимиз ҳаёти биз учун ўрнак, ёшларни истиклол, ватанпарварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга, уларнинг босиб ўтган кураш йўлини ўрганиш зарур, деб таъкидлаганлари барчамизга маълум. Мазкур китоб ушбу даъватга имкон қадар жавоб тариқасидаги ҳаракатлардан бири сифатида майдонга келган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институти ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳамкорлигида тайёрланган ушбу тўплам мутахассислар томонидан ўз муносиб баҳосини топади ва нафақат олимлар, балки кенг жамоатчиликка тарихий билимларини кенгайтириш учун муҳим ва қизиқарли манба бўлиб хизмат қилади.

Бахтиёр Назаров
ЎзФА мухбир аъзоси

Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва иҷтимоий-иқтисодий замини (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошлари)

Жадидлар сиёсий фаолиятининг негизи мустақиллик ва озодлик гоялари билан суғорилган эди. Бу гоялар авваломбор XIX асрнинг 50-70 йилларида ўзбек халқининг Россия тажовузига қарши жангларида ўз ифодасини топган эди. Улар рус давлатининг Туркистон заминидида ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам халқнинг қалбида жўш уриб турди. Бу ҳамиша ўз халқининг дардида яшаган ва унинг озодлиги учун жонини тиккан жадидларнинг онги ҳамда қалбини чулғаб олди. Чунки рус давлати минтақада миллий давлат ва қўшинни тутатиб, мустақилликни барбод этди. У ўзининг манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бутун минтақани ягона эгаси бўлиб қолди. Рус ҳукумати 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этди ва К.П.Кауфманни биринчи губернатор қилиб тайинлади. У 1868 йил 1 январь куни Тошкент шаҳрининг нуфузли кишилари ҳузурида нутқ сўзлади. У ўз сўзида рус давлатининг Туркистон заминига бостириб киришини, қонли урушларни оқлаш ва ҳаспўшлаш учун кўп найранибозлик қилди. Зеро, у қонлиқлар даврида ўлкада адолатсизлик ва зўравонлик ҳукм суриб, халқ оммаси ҳамиша оғир аҳвол ва азоб-уқубатда яшаганлигини таъкидлаб, рус давлатининг Туркистонни босиб олиш сабабини гўёки туб аҳолига озодлик ва фаровон ҳаёт бахш этиш билан изоҳлайди. У ўлкада ўзи тузган мустабид сиёсий-маъмурий тизимни мактаб шундай дейди: «Бахт-саодат келтирувчи янги тартиб ва қонунларни, улут императорнинг марҳаматини англашга туб аҳолининг ақл-идроки етарлимикин?... Такрор огоҳлантираманки сизларнинг тақдирингиз ўзларингизни қўлларингизда. Агар ўзларингизни фойдангизни ўйлаб ва бизнинг марҳаматимизни ҳис этиб, рус ҳукуматига хайрихоҳлик билан муносабатда

бўлсангизлар бахтли ҳаётга эришасизлар, борди-ю, сизлар бошқача иш юритиб ҳукуматга қарши турсангиз, ҳокимият куч ишлатишга ўтади».

Кўриниб турибдики, К.П.Кауфман халқни рус ҳукумати атрофига онгли равишда жипслаштишга даъват этди. Акс ҳолда ҳарбий куч ишлатишнинг билдириб, таҳдид ҳам қилади. У рус давлатининг адолатли ва инсонпарвар сифатида тасвирлашга имкони борида ҳаракат қилади, ўзини эса мана шундай «салоҳиятли» давлатни Туркистондаги вакили сифатида гавдалантиради. Аммо, кўп ўтмай рус давлатининг ҳам, шахсан унинг ўзининг ҳам ниқоби йиртилиб, ҳақиқий қиёфаси ошқор бўлади. Чунончи, К.П.Кауфман босқинчилик ва талончилик урушини давом эттириб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини ваҳшийларча босиб олди. Шундан кейин рус ҳукумати минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидаги иборат уч қисмга парчаланган ҳолда бошқарди. Рус ҳукумати генерал-губернатор лавозимига улугъ миллатчилик руҳи билан суғорилган ва қаттиққўлли кимсаларни тайинлайди. Улар ўлкада мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни изчиллик билан амалга ошириб бойликларни талашда муҳим ўрин эгалладилар. Шу боис, уларни исм-шарфларини келтириш ва билиб қўйиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

К.П.Кауфман (1867-1882);	Н.А.Тевянов (1904-1905);
М.Г.Черняев (1882-1884);	Д.И.Субботич (1905-1906);
Н.О.Розенбах (1884-1888);	Н.И.Гордеков (1907-1908);
А.Б.Вревский (1889-1898);	П.И.Мищенко (1909);
С.М.Духовский (1898-1901);	А.И.Самсонов (1909-1913);
Н.А.Иванов (1901-1904);	А.Н.Куропаткин (1916-1917).

Улардан ташқари, 1914-1916 йиллар орасида Флуг, Мартсон ва Ерофеев деган кишилар вақтинчалик губернатор бўлиб турганлар. Генерал-губернаторлар ўзларининг ёрдамчилари ва махсус кенгаш аъзолари билан иш юритганлар. Генерал-губернаторлик қошида ижроий орган - Идора (канцеляри) бўлиб, уч бўлимни ўз ичига олган. Биринчиси, бошқарув ва маъмурий шахслар, иккинчиси, ер, солиқлар, қурилиш, алоқа, ўқув ва санитария, учинчиси, мол-баҳо ва ер-солиқларга доир масалалар билан шуғулланган.

Шунингдек, бу бўлим вақф мулклари, статистика ва хорижий фукароларни назорат қилиб турган. Идора қошида Бухоро ва Хива хонликлари билан алоқани таъминловчи дипломатия бўлими ҳам фаолият кўрсатган. Ўлканинг олий ва ўрта бошқарув лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланди. Генерал-губернаторлик таркибига Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти вилоятлари киритилиб, Тошкент шаҳри унинг марказига айлантирилди. Вилоят ва унга қарашли уезд бошликларига ҳам ҳарбий кишилар қўйилди.

Вилоят ҳарбий губернаторлари ўз қўл остидаги шаҳар, қишлоқ ва овулларнинг устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширганлар. Бу ишда вилоят бошқармаси ижроий орган сифатида муҳим ўрин эгаллади.

Вилоят ҳисобидаги уездларга катта-кичик шаҳарлар, қишлоқ ва овуллардан ташкил топган волостлар кирган.

Ўлкадаги қуйи бошқарувга, хусусан, волост, қишлоқ ва овул оқсоқоллик лавозимларига маҳаллий аҳолининг вакиллари «сайлов» йўли билан тайинланган. Улар рус маъмуриятининг кўрсатмаларини сўзсиз бажарадиган ва ўта итоаткор кишилар ҳисобланган.

Шу тариқа, маҳаллий юқори табақа вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларидан маҳрум этилиб, сиёсий майдондан суриб ташланди. «Маҳаллий халқнинг орасида, - деб ёзганди Фарғона вилояти губернатори, - хоннинг амалдорлари ва айникса, рухонийлар сингари душманларимиз кўп. Биз бу ўлкага келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларини эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида, халқни русларга қарши отлантиришга қодирдирлар».

Дарҳақиқат, хонлик даврида ўз ватани учун хизмат қилган кишилар оз эмас эди. Улар фақат даромадлардан айрилганликлари учун эмас, балки она юртни мустақиллигини тиклаш учун курашга тайёр эдилар. Ҳатто улардаги мустақиллик учун кураш ҳаракати XX аср бошларига, яъни кейинги авлодга мерос сифатида ўтиб борди. Бу хусусида,

архив манбаларида шундай дейилган: - «Рус давлатига бўйсундирилганига қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихи, ҳукмрон синфи ва бошқарув тизимига эга эди. Уларни йўқолганига ҳали чорак аср бўлгани йўқ. Шунингдек, янги шароитга мослашиш учун бир кишининг умри ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасо-дифий ҳодисаларни бўлишини назарда тутган ҳолда, маҳаллий аҳолини қаттиқ назорат остида сақлаб туриш зарур. Чунки улар ўз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун доимий равишда назорат қилишни имкони йўқ. Янги тартиб ва қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларнинг қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига ҳам зиён етказилди»¹.

Рус ҳукумати биринчи навбатда, дин пеншволарини энг хавfli душман ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка қисиб» қўйишга ҳаракат қилди.

Маълумки, рус ҳукумати қозилик судини сақлаган бўлса-да, лекин қозилар қаттиқ назорат остида ушлаб турилди. Улар ва қуйи маъмурият вакиллари биргаликда «гаҳ деса қўлга қўнадиган» тарзда ишлатилган. Ҳатто арзимаган баҳоналар топиб ваҳимада ва қўрқувда ушлаб турилган. Масалан, Кўконда 25 нафар қозилар эски қабрис-тонларни бузмасликни сўраб ёзганларида, улардан бир нечтаси лавозимларидан четлатилди. Шундан кейин, бир гуруҳ нуфузли кишилар норозилик хатини ёздилар. «Хонлар вақтида, - дейилган унда, - қозилар шарият қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларнинг бекордан бекорга лавозимларидан бўшатилишини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариятга зид ишларни қилмаганлар»².

Рус маъмуриятининг қозиларга нисбатан қўллаган адолатсизлиги жамоа аҳлини норозилиги ва нафратини янада

¹ Центральный Государственный архив России в Петербурге. Ф. 1282, оп. 3. Д. 412, л. 27.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви. Ф. Ц. - 19, рўйхати - I, ш. - 332, 43 б.

кучайтирди. Шунинг учун вилоят харбий губернатори А.А.Абрамов кўзголон кўтарилишидан кўриб, агар тартибсизликлар рўй берса, у вақтда қозиларни Сибирга сургун қилинишини маълум қилди.¹ Айни пайтда Кўкон уездининг бошлиғи, агар дин пешволари тартибсизликларда қатнашсалар, мадрасаларнинг ёпилишини ва вақф ерлари тамомила давлат ихтиёрига ўтказилишини билдирди.² Шикоятга имзо чеккан қозилардан 10 киши ҳибсга олинган эди. Шунингдек, уларга хайрихоҳлик билдирган элликбошилардан 8 таси қамалди. Бу ҳолат оғир ҳаёт гирдобида ҳаёт кечираётган халқнинг норозилигини кучайтириб, оломон туплана бошлади. Натижада хавфли вазият юзага келиб, кўзголон кўтарилиши аён бўлиб қолди. Бундан чучиб кетган харбий губернатор қози ва элликбошиларни қамокдан озод этишга мажбур бўлди. Қози Мулла Ашур шикоятнинг ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилиниши керак эди, лекин вазиятнинг кескинланиши туфайли бекор қилинди.³

Рус давлати ўлкада ўзига мустақкам таянч ҳосил қилиш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида, рус шаҳарлари ва посёлкаларини бунёд этди. Бу жойларга минглаб руслар жойлаштирилди. XIX асрнинг охирига келиб ўлкадаги русларнинг сони 197.420 кишига етди. 1909 йилда эса, улар 619.320 кишини ташкил этди. Бунинг орқасида ўлкадаги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли унумдор ерлар ва яйловларнинг талай қисмидан маҳрум бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолди. Ўлкада русларнинг тобора кўпайиб бориши сиёсий жиҳатдан ҳам туб аҳолига ўта хавфли эди. Зеро, улар рус давлатининг мустамлакачилик ва улут миллатчилик сиёсатини мустақкамловчи омиллардан бири бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Туркистон заминида мустамлакачилик ва улут миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим ҳукм сурди. Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни ҳаёлига ҳам келтир-

¹ Ўша жойда, 22 б.

² Ўша жойда, 27 б.

³ Ўзбекистон Марказий давлат архиви Ф.Ц-19, рўйхат 1, миқ 332, 53-54 б.

мади. Рус матбуотида ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очикдан-очик «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, «Русский Туркистан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди. Шунингдек, туб халқ ўзбек ва қозоқ сингари асл номлари билан эмас балки «инородец» («бегона зот»), «туземец» («ерли аҳоли») деб юритилди. Қозоқлар эса «киргизы» («қирғизлар») номи билан аталди. Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини рус давлатига қарши кучли муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик ғоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу ғоялар жадидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди. Шунинг учун жадидлар мазлум халқни озодлик курашига даъват этдилар. Зеро, Абдурауф Фитрат шундай ёзган: «Эй улут Турон, арслонлар ўлкаси. Сенга на бўлди. Дунёни «Урхавалари» билан титратган йўлбарс болаларинг қани. Нечун товушлари чиқмайдир?... Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар»¹.

Россиянинг Ўрта Осиёда ўтказилган мустамлака сиёсати, айниқса, иқтисодга катта таъсир кўрсатди. Рус ҳукумати ва капиталистлар биринчи навбатда, пахтачиликни ривожлантириш ва тўқимачилик саноатини арзон хом ашё билан таъминлашга қаттиқ киришдилар.

Маълумки, маҳаллий пахта навлари сифати ва толасининг узунлиги жиҳатидан хунармандчилик саноатига мослашган эди. Шу боис, у рус тўқимачилик саноати эҳтиёжини тўла қондира олмади. Мустамлакачилар буни ҳисобга олиб, ўлкада Америка пахта навларини иқлимлаштиришга қаратилган чораларни изчиллик билан кўрдилар. Чунончи, Америкадан уруғлик пахта чигитлари келтирилиб, махсус тажриба станция ва плантацияларда экилди. Ҳатто, чигитлар деҳқонларга бепул улашилди. Ниҳоят, XIX асрнинг 80-йилларига келиб, Америка пахтасини иқлимлаштиришда катта муваффақиятларга эришилди. Бу пахтанинг толаси анча узун, ҳосилдорлиги ва сифати баланд бўлиб, тўқима-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 5 июнь.

чилиқ саноатининг талабларига тўла жавоб берди. Унинг энг муҳим афзалликларидан бири, яна шундан иборат эдики, унинг чаноғи очилар эди. Маҳаллий пахта чаногининг очилмаслиги орқасида узиб олинар ва қўл билан пахтаси ажратилар эди.

Ўлкада Америка пахта навларини экиш йил сайин кенг қулоч ёйиб бораверди. Натижада пахтачилик тобора ривожланиб, «пахта васвасаси» («хлопковая лихорадка») бутун ўлкани чулғаб олди. Ҳатто мўмай даромад илинжида рус ҳарбий хизматчилари, саноат вакиллари, қўйингчи кимни маблағи бўлса, ўша ўзини пахтага урди. Рус пахта плантациялари пайдо бўлди. Аммо уларнинг деярли ҳаммаси пахтачиликни уддалай олмай, банкротга учрадилар.

Гарчанд, Америка пахта навларини иқлимлаштириш ташаббусчилари мустамлака вакиллари бўлсалар-да, лекин уни амалга оширишда ўзбек деҳқонлари ҳал қилувчи ўринни эгалладилар.

1886 йилда етиштирилган пахтанинг ҳажми 3 млн., 1910 йилда 10,8 млн. ва 1915 йилда 18,5 млн. пудни ташкил этди. Бу пахтанинг деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилиб, ўлка унинг хом ашё манбасига айлантирилди. Масаланинг худди мана шу томони халқнинг, шу жумладан, маҳаллий юқори табақа вакилларининг, зиёлиларнинг норозилиги ва нафратини уйғотиши турган гап эди. Бироқ шуни ҳисобга олиш керакки, шароит тақозасига кўра, ўзбек савдо-саноати вакиллари, яъни миллий буржуазия Россия билан алоқаларда воситачилик қилишга мажбур бўлдилар.

Пахтачиликни ривожланиши билан бир қаторда, пахта тозалаш, ёғ ва совун заводлари юзага келди. Мустамлака даврида пахта тозалаш заводларининг сони 208 тага етиб, уларда пахта тозаланди ва тайёрланди. Уларнинг талай қисми маҳаллий бойларга тегишли эди. Масалан, Фарғона вилоятидаги 157 та пахта тозалаш заводининг 107 таси миллий буржуазиянинг қўлида эди. Аммо, авваломбор заводлар унчалик катта бўлмай, техникавий жиҳатдан анча паст эди. Иккинчи томондан, уларнинг эгалари рус капиталистлари ва фирмаларига қарам бўлиб, улар билан рақобат қилишга қодир эмас эдилар. Бундан айрим бойлар мустаснодир, албатта. Бутун ўлканинг иқтисодий ҳаёти 1912

йилги маълумотга кўра, 7 та давлат ва 40 та турли фирмаларнинг банклари қўлида бўлиб, бекиёс катта даромадларга эга эдилар.

Шунга қарамай, анча заиф бўлса-да, мустамлака даврида миллий буржуазия шаклланиб, жамият ҳаётида салмоқли ўринни эгаллаб борди. XX аср бошларида унинг вакиллари қуйидагилардан иборат бўлган: Миркомил Мўминбаев, Хўжаев, Фузайлов, Ҳакимбаев, ака-ука Вадьяивлар, Ариф Ходжинов, Раҳимбаев, Абидов, Алимбаев, Мухамедов, Каримбаев ва бошқалар бор эди.

Рус капиталистлари уларнинг миллий буржуазия сифатида ривожланишларига ва куч-қудратга тўлишига йўл бермади. Буларга Туркистон ўлкаси билан алоқада кўпроқ воситачилар сифатида муносабатда бўлдилар. Натижада, миллий буржуазия «Москов савдо-саноат ширкати», «Ака-ука Шлосберг ширкати», «Вл.Алексеев ширкати», «Бр.Крафт ширкати», «Нева мануфактура ширкати», «Треугольник ширкати», «Данилов мануфактураси ширкати», «Морозов савдо уйи», «Прохоров мануфактураси» ва бошқа қатор фирмаларнинг исканжасида фаолият кўрсатди. Кўрсатилган фирмаларнинг деярли ҳаммаси, пахта ва бошқа хом ашё маҳсулотларини узлуксиз Россияга олиб кетавердилар. Улар пахтани арзон нархда олишдангина эмас, балки ундан тайёрланган турли газламаларни сотишдан ҳам катта даромад олдилар. Бундан ташқари, юқорида кўрсатилган фирмаларнинг пахта тозалаш заводлари ҳам бор эди. Масалан, 1912 йилги маълумотга кўра, фирмалар Фарғона вилоятининг ўзида 50 та пахта тозалаш заводларига эга бўлганлар.

Туркистон замини Россиядан келтирилган тайёр саноат моллари билан тўлдирилиб, рус ҳукумати ва фирмалари ундан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритдилар. Умуман айтганда, рус давлати ярим асрлик вақт ичида маҳаллий халқларнинг бойликларини имкони борича узлаштиришга ҳеч нарсадан тоймади.

«Эллик йилдан бери, - деб ёзган эди Фитрат, - эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди. Тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емирилди, номусимиз ғасб қилинди. Инсо-

нийлигимиз оёк ости қилинди Тузимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар бир буйрукка бўйсундик. Бутун борлигимизни бердик»¹.

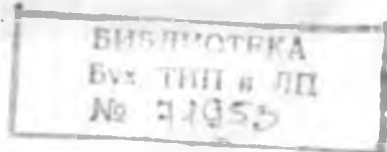
Хуллас, Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, аёвсиз таланиши ва қашшоқланиши жадидларнинг ҳам, миллий буржуазиянинг ҳам нафратини уйғотди. Бу ҳолат, уларда она юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ғояси ва курашини шакллантирди.

Мустамлакачилик сиёсати ўлканинг маънавий ҳаётига ҳам зарба берди. Чунончи, у миллий тилни ривожланишига йўл бермай, рус тилига давлат мақомини берди. XX аср бошларида бир нечта газеталарни чиқаришга рухсат берилди, лекин улар кўп умр кўрмай беркитилиб юборилди. Саводсизликни ҳукм суриши орқасида газеталар маълум бир тор доиранинг эҳтиёжини қондирди, холос. Рус ҳукумати халқ маорифини ривожлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни маблағ билан таъминламади. Айрим маълумотларга қараганда, Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг фақат бир фоизигина маорифга ажратилган. Унинг 74 фоизи рус мактабларини, 26 фоизи рус-тузем мактабларини таъминлашга сарфланди.

Яхшиямки, миллий буржуазия ва жадидлар бор экан, улар биргаликда мактаб ва мадрасаларни таъминлаб турдилар. Шунингдек, ота-оналарнинг кўрсатган моддий ёрдами муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рус ҳукумати мактаб ва мадрасаларни ўрта аср қолоқлигида саклашга ҳаракат қилиб, уларни каттиқ назорат остида ушлаб турди.

Буни сабаби шундан иборат эдики, рус ҳукумати туб аҳолининг саводини, билимини ва миллий ҳис-туйғуларини ўсишидан жуда чўчиган. У иложи борича, ўлка халқини аста-секин руслашгиришга қаратилган сиёсатни ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилди. 1870 йилдаёқ Россия халқ маорифи вазирлиги «маорифнинг мақсади пировардида барча маҳаллий аҳолини руслашгиришдан иборат» бўлиши ҳақида қарор қабул қилган. Шунга ўхшаш фикрни Н.О.Остроумов ҳам айтган: «Рус ҳукумати маҳаллий аҳо-

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 10-сон, 173 б.

лини рус халки билан аралаштиришга ҳаракат қилиши керак. Шу йўналишда маҳаллий аҳолининг маорифини маълум даражада ривожлантириш лозим».

Рус давлатининг ярим асрдан ортиқ ҳукмронлиги даврида ҳукумат томонидан маҳаллий аҳоли учун бирорта замонавий миллий мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти очилмади. Натижада, ўзбек ва бошқа туб аҳоли вакиллари қоронғуликда ва қолоқликда, умуман маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди. Бунда, юқоридаги Н.Остроумовнинг «хизмати» катта бўлди. Шу боис ҳам жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган эди: «Табиийки, Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач, қарт миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунгазам мактаб мадраса очира олмас эди. Қарт миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тажрибали бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шогирдларда диний, миллий ҳис-туйғу булар эди. Улар миссионернинг пичроқ маслағига хизмат этмасдилар. Энди революциядан сўнг миссионерларнинг уясига таёк тикилиб тўздирилгач, қарт миссионер Остроумов Туркистондан йўқолди. Туркистон 27 йиллик шум маъулиндан қутилганидан кейингина сулу олди».

Ҳақиқатан ҳам, Остроумов кўп йиллар мобайнида улуг миллатчилик сиёсатининг илҳомчиларидан ва ижрочиларидан бири эди.

Рус маъмурияги ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятига имкон яратилса, «гафлатда ётган мусулмонларни уйғониши» ва «нонимиз яримта» бўлиши мумкин, деган хавотирланиш йўқ эмас эди.

Кўрилаётган даврда маънавий ҳаётнинг негизи бўлмиш дин дахлсизлиги сақланган бўлса-да, лекин дин пешволарининг жамиятдаги мавқеига қаттиқ зарба берилиб, қаттиқ таъқиб остига олинди. Вақф ерларининг қисқартирилиши ва уларнинг рус маъмурияги назоратига олиниши ҳам динни иқтисодий заминини анча заифлаштирди. Дин пешволарининг ҳар бир «ножўя» ҳаракати панисломизм ва пантуркизм сифатида қораланди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларни харобага айлантатириш билан ҳам қашшоқлаштирди.

Боскинчилар ўзбекларни жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятининг ўсишига катта тўсқинлик қилди. Бундай, миллатнинг бу кунинигина эмас, балки келажагини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий курашининг асосини шакллантирди.

Улар биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш ва жаҳон андозаси даражасида билимини оширишга киришдилар. Улар ёшларни ўқитиш учун Германия, Франция, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатларга юборишни талаб этдилар. Масалан, бундай таклифлар М.Бехбудийнинг «Эҳтиёж миллат» (1909), Ҳамзанинг «Муаллиф афандиларга улут рижомиз» (1914) ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадёр» (1915) сингари мақолаларида баён этилди.

Жадидлар матбуотни ривожлантириш билан ҳам халқнинг кўзини очишга ҳаракат қилдилар. Чунончи, улар 1905 йилнинг охирида «Ўрта Осиёнинг умр гулзорлиги» номли газета чиқаришиб, мактаб ислохотларига ва бошқа ҳаётий масалаларга оид мақолаларни чоп этдилар. Аммо газета икки ойдан кейин фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

1906 йилда жадидларнинг «Тараққий» деган газетаси чиқарилди. Унда маорифда ислохотларни ўтказишга даъват этувчи фикр-мулоҳазалар, ўлка сиёсий-маъмурий тизимини танқид қилиш ва мусулмонларнинг бирлигини таъминлашни ўз ичига олган мақолалар чоп этилди. Шунинг учун ҳам газета кўп ўтмай ҳукумат томонидан тўхтатилиб қўйилди. 1906 йил сентябрида «Хуршид» («Қуёш») газетаси чика бошлаб, унда эҳтиётлик билан сиёсий-ижтимоий бошқарув тизими танқид қилинди ҳамда халқнинг сиёсий онгини уйғотувчи мақолалар чиқарилди. Бироқ бу газета ҳам ўша йилнинг охириги ойларида маъмуриятнинг кўрсатмасига биноан тўхтатилди. 1908 йилда «Шухрат» номли жадид газетаси чиқди. Унда босилган М.Бехбудийнинг мақолаларидан бирида, туб аҳоли вакилларида инженерлар, конуншунослар, врачлар, иқтисодчилар тайёрлаш учун ёшларни хорижий мамлакатларга юбориш лозимлиги кўрсатилди. Шунингдек, у сиёсий ҳаётга доир мақолаларни ҳам эълон қилди. Бу газета ҳам одатдагидек ҳукумат томонидан ёпилди.

Демак, рус маъмурияти газеталарни бирин-кетин ёпиб,

жадидларнинг маърифтпарварлик фаолиятига тўсқинлик қилиб турган. Аммо, жадидлар бўш келмай, 1913-1915 йиллар орасида «Самарқанд», «Садон Туркистон», «Садон Фарғона», «Жонли тил», «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталарини ҳамда «Ал-ислоҳ» ва «Ойна» журналларини чиқардилар. Уларда ислохотлар ва бошқа долзарб масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар ўз аксини топди.

Жадидларнинг сиёсий қурашларини тасаввур этишда, 1913 йилда «Туркистон овози» ва «Голос Туркестана» газеталарида қўғаришган қуйидаги уч масала ҳам диққатни жалб этади:

1. Сибирь темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшайтган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш;

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилганига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик;

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Ушбу масалаларнинг йўналиши рус давлатининг улут миллатчилиқ сиёсатиға қарши қаратилган эди, албатта.

Жадидларнинг машҳур вакилларида бири Чўлпон ўтмиш замонларда маърифатни ривожланганлигини, бироқ мустамлакачилик даврида уни инкирозга учраганлигини таъкидлаган. «Чор ҳукумати вақтида, - деб ёзганди у, - ички Россия мусулмонларини чўқинтирмоқ ишида Рустам Зол (Рустам Зол) бўлгон, бизнинг маълум Остроумов тўрамининг устози саналган машҳур Илминский чўқинтириш сиёсатининг бири бўлгон машҳур Поledонаевга ёзган хатида: «Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда зарарсиз кишилар, у рус тилини тутилиб, уялиб гапиртургон, ўрисча ёзганда бир мунча хато билан ёзатургон, бизнинг губернаторимиздан эмас, ҳатто устол бошлиғи (Мирзо) миздан ҳам кўрқатургон кишилардир» - деган эди.

«Бунга қарши - деб сўзини давом эттиради Чўлпон, - биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврупо маданияти миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамоққа албатта ҳақ қозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатта тарихимизда кўраолмоғинимизга бир нарсa қўшилса,

яъни ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Илминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлгон элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам қатори ҳаққини, туртки емасдан, урилмасдан сўкилмасдан, ўз ҳуқуқини ортиғи билан қозона оламиз. Эски турмуш ўлим тўшағида, йигитларимизнинг чин билимига қараб, бу интилишлари эски турмушни биров аввал ерга кўмгусидир».

Гарчанд, ушбу ажойиб ва жўшқин фикрлар 1922 йилда «Қизил байроқ» газетасида ёзилган бўлса-да, лекин ундаги ғоялар, шоирнинг ва умуман ҳадиждларнинг фаолияти чор ҳукумати вақтида намоён бўлган.

Олдинги саҳифаларда қайд қилинган Миркомил Мирмўминбоев Андижонда шифохона ва мадраса очиш учун кўп ҳаракат қилди, лекин рус маъмурияти унинг мавқеини янада ошиб кетишидан ва халқнинг «уйғониши»дан қўрқиб, режасини амалга ошишига йўл бермади. Бу хусусда қуйидаги ҳужжат далолат беради:

“Фарғона вилоят бошқармасига

Миркомил Мирмўминбоев Андижон шаҳрида қурмоқчи бўлган мадраса масаласи бўйича шуни маълум қилманки, Фарғона вилоят бошқармасидан мавжуд мадрасаларни кенгайтириш ва янгиларини қуришга иложи борица рухсат этмасликни ва фақатгина эски мадрасаларни таъмирлашга рухсат берилишини сўрайман.

Охирги пайтларда баъзи бир шаҳарларда Андижон, Қўқон ва Ўратепа мусулмонларининг баъзи бир мачит ва мадрасаларига ўқувчиларнинг мисли кўрилмаган даражадаги катта оқими кела бошлади. Бу давлат манфаатларига зид ҳолдир. Масалан, шундай мадрасаларнинг бирида муллаваччалар сони 160 кишидан бирданига 600 кишига кўпайган. Андижон шаҳрида шундоқ ҳам мусулмон мактаблари керагидан ортиқроғдир».

Туркистон ўлкаси халқ билим юртларининг инспектори имзо чеккан мазкур ҳужжат рус ҳукумати хоҳиширодасининг ифодасидир, албатта.

Демак, рус давлатининг маориф ва маданий соҳадаги сиёсати ўзбек ва бошқа туб аҳолини саводсизликда ва қолоқликда сақлашга, умумжаҳон тараққиётдан маҳрум

этишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам халқ оммаси маънавий жиҳатдан қашшоқлашди. Мана шундай реакцион сиёсатта қарши ўлароқ жадидларнинг маърифий ва маънавий чиқишлари юзага келди.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги шароит жадидларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилаган эди. Бу тарихий аҳамиятга молик ғоялар миллий буржуазия, руҳоний ва умуман маҳалтий юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам қамраб олди. Чунки Россия ҳукмронлиги ўлкани хом ашё манбаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди, мустамлакачилик ва улут миллатчилик сиёсатини авжига миндирди.

Ватанга содиқлик ва унинг мустақиллигини тиклаш ҳис-туйғулари ҳам жадидлар етакчилигида жамиятдаги барча табақаларни озодлик курашига чорлади. Жадидлар шароит тақозосига кўра, биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш, билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашдилар. Бошқачароқ айтганда, улар фаолиятининг дастлабки босқичида маърифатпарварлик салмоқли ўринни эгаллади. Аммо, бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди дейиш эмас, албатта. Ақсинча, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, сиёсий қарашлар мавжуд эди, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун ҳали шароит етилмаган эди. 1917 йилда Россияда Романовлар сулоласи ағдарилиб, сиёсий курашга имкон туғилиши биланоқ жадидлар, миллий буржуазия ва руҳоний вакиллари биргаликда Туркистон мустақиллиги учун сиёсий кураш бошладилар.

XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиш ва шаклланиш тарихи ўрганила бошлаганига кўп вақт бўлганича йўқ. Аммо шунга қарамай, ҳозирнинг ўзидаёқ бу масала юзасидан талайгина ишлар амалга оширилди. Жадидчилик ҳаракатига бўлган қизиқишнинг тобора кенг қанот ёзаётганлиги ва бу мавзу билан Германия, Франция, АҚШ, Япония ва Туркия сингари мамлакатлардаги олимларнинг ҳам шуғулланаётганлиги сабабли, Туркистон халқлари тарихининг бу мураккаб даври кенг кўламда ўрганилмоқда. Бироқ, худди шу ҳол туфайли айрим масалалар юзасидан бир-бирига зид қарашлар ҳам пайдо бўлмоқда.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг бошланиши масаласида яқин вақтларга қадар тарихчи ва адабиётшунос олимлар даврасида яқдиллик бўлган. Улар жадидчиликнинг XX аср бошларида Россия, Туркия ва Эронда рўй берган инқилобий ҳаракатлар таъсирида майдонга келгани ҳақида ягона фикрда бўлганлар. Аммо кейинги йилларда худди шу масалада ўзгача фикрлар ҳам ўртага ташланмоқда.

Ўзбек халқи тарихининг хорижий тадқиқотчиларидан бири Боймирза Ҳайитнинг фикрига кўра, жадидчилик XIX асрнинг охирида бошланган. У Туркистондаги бу маърифатпарварлик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларини санаганда, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон сингари том маънодаги жадидлар билан бирга Комил Хоразмий, Муқимий, Фурқат, Абай, Мулла Нафас, Зинҳорий сингари маърифатпарвар шоирларнинг ҳам номларини тилга олган. Сўнгги йилларда ўзбек олимлари орасида ҳам жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиш вақтини бир оз олдинга суриш, шунингдек, жадидлар сафини юқоридagi сингари кенгайтиришга уриниш тамойили йўқ эмас.

Жадидчиликнинг қачон бошланганлиги принципиал аҳамиятга молик. Агар биз, бу ҳаракатнинг XIX асрнинг

охирларида бошланганлиги тўғрисидаги фикрга қўшилсак, у ҳолда унинг қайси омиллар таъсирида пайдо бўлганлиги ва моҳияти масаласига ҳам ойдинлик киритиш лозим бўлади. Қолаверса, Комил Хоразмий, Муқимий ва Фурқат билан Бехбудий, Фитрат ва Ҷўлпон ўртасидаги жадидона яқинликни ҳам асослаб бериш зарур.

Ушбу масалага ойдинлик киритиш учун, аввало, «жадид» сўзининг қачон ва кимларга нисбатан қўлланилганини яна бир бор эслашимиз лозим.

↳ Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бири Абдулла Авлоний ўзининг таржimai ҳолида 1900 йилда уйлангани ва оила бошлиги бўлиб қолганлигини эслаб, бундай ёзган: «Бу вақтда бутун оилани бокмоқ учун киш кунларида ишламоққа тўғри келганлигидан қуввати муҳофазам ўрта даража бўлгон ҳолда мадрасани ташлаб чиқиб кетувга тўғри келди. Шул чокларда ўзим меҳнат ичида яшаганлигимдан бойларга ва муллаларга қарши шеърлар ёза бошладим. Мадрасадан чиқиб кетсам ҳам маориф ишларидан чиқиб кетмадим. Турли газеталар ўқишга тутиндим. Шул замонларда Русиянинг турли шаҳарларида чиққан матбуот-газета ва журналлар билан танишиб, ўқиб маълумотимни орттира бордим. «Таржумон» газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлдим. Шул замонда ерли халқлар орасида эскилик-янгилик жанжали бошланди. Газет ўқувчиларни муллалар «жадидчи» номи билан атаб эдилар. (Таъкид бизники - Н.К.) Мен ҳам шу жадидчилар қаторига кирдим. 1904 йилдан жадидчилар тўдасида ишлай бошладим. «Жадид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим».

↳ Агар Абдулла Авлонийнинг 1878 йили туғилгани ва ўзбек жадидчилик ҳаракатининг отаси Махмудхўжа Бехбудийдан бор-йўғи уч ёшга кичик эканлигини эътиборга олсак, унинг жадид ёзувчиларнинг тўнғич бўлинига мансуб эканлиги маълум бўлади. Демак, у 1900-1904 йиллар оралигида «Таржумон» газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлган ва жадидлар тўдасида ишлай бошлаган. Жадидлар билан қадимлар (ёхуд қадимчилар) ўртасидаги кураш ҳам худди шу даврда бошланган.

А. Авлонийдан ўн бир ёш кичик бўлган Ҳамзанинг

«Таржумон» сингари даврнинг тараққийпарвар газеталари билан танишуви эса 1907-1908 йилларда бошланган. Унинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «1907 йили, отам ҳажга кетиши муносабати илан, бирга Қашғаргача узатиш муносабатига саёҳатга бориб, биринчи мартаба «Вақт», «Бокчасарой» (тўғрироғи - «Таржумон» - Н.К.) газеталарини ўқишга шундан урганиб қайтдим. Шундан бошлаб кундан-кун эски хурофотларни, мадраса ўқишларини, халқ тирикчилигидаги ўзгаришларни, маданият, иқтисод деган масалаларни текширишга кира бошладим». Ҳамза «Йигитлар товуши» деган мақоласида яна шу масалага қайтиб, бундай ёзган: «Куп узок эмас, 1908 йилларда ҳам мадрасада ўқуб юрган вақтимизда газет-журналларни бировлар номига ёздуруб олуб, қўлтуғимизга ёшуруб, шул мадрасанинг қозон қўядиган қоронғу ҳужраларинда эшикни ичидан беқлаб, ўшанда ҳам қўрқуб-қўрқуб ўқур эдик».

А.Авлоний ва Ҳамзаларнинг бу сўзларини келтиришдан мақсад, ўзбек жадидларининг «Таржумон» сингари газеталар таъсирида XX асрнинг бошларида пайдо бўлганларини тасдиқлашдир.

Тўғри, Туркистонда бошланган жадидчилик ҳаракатини биргина «Таржумон» газетаси билан боғлаш тўғри эмас. Шу йилларда шакллана бошлаган маҳаллий зиёлилар «Вақт» ва «Таржумон» газеталари билан бирга Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва Мисрда нашр этилган газета ва журналларга ҳам муштарий бўлиб, уларни мунтазам равишда ўқиб турганлар. Садриддин Айнийнинг «Қисқача таржимаи ҳолим» деган хасби ҳолида ёзишича, ёшликдаги ўртоқларидан бири Ҳиндистонда форс тилида чиққан «Ҳабл ул-матин», Мисрда форс тилида босилган «Чехра-намо» газетасини ҳам «қаерлардандир топиб келган».

Шу тарзда XX аср бошларида Туркистонга етиб келган тараққийпарвар газеталар Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, А.Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон сингари ёшларни дунёнинг бошқа мамлакатларида яшовчи халқлар ҳаёти билан, янги тутилган асрнинг маърифатпарварлик ғоялари билан таништира бошлади. Худди шу йилларда Россия, Туркия ва Эронда содир бўлган инқилоблар ҳақи-

даги хабар ҳам шу нашрлар орқали Туркистонга етиб келди.

Модомики, юқорида номлари тилга олинган газеталар ёш авлоднинг кўзини очиб, унга XX асрнинг - ижтимоий силсилалар ва илмий-техник кашфиётлар асрининг кириб келганлиги ҳақидаги ҳақиқат билан ошно этган ва унинг дунёқарашида кескин ўзгариш ясаган бўлса, демак, мустамлака шароитида яшаётган Туркистоннинг ўзида бундай газеталар йўқ эди. Шу биргина фактнинг ўзиёқ Туркистонда ўша даврда ҳукм сурган ижтимоий, маданий ва маърифий муҳит ҳақида озми-кўпми тасаввур беради.

Кичик бир мақолада XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаги тарихий вазиятнинг мукаммал манзарасини кўрсатиш мумкин эмас. Бир замонлар ер куррасида энг қудратли бўлган Темур салтанати XIX асрнинг ўрталарига келиб, ўзининг харбий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятини мутлақо йўқотган, уч кичик хонликка ажралган ва азбаройи ҳолсизланганлигидан рус қўшинлари томонидан осон-гаров босиб олинган эди. Туркистон халқлари, бир томондан, мустамлакачи чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий бойлар ва амалдорларнинг қаттиқ сиқуви остида яшарди. Ана шу икки томонлама зулм ва икки томонлама сиқув Туркистон халқларининг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий, маданий, маърифий ва маънавий ҳаётига мислсиз даражада катта салбий таъсир ўтказди. Нафақат чор ҳокимияти, балки маҳаллий давлат идораси ҳам халқнинг ижтимоий онгининг ошиши, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиши, бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлишидан манфаатдор эмас эди. Шунинг учун ҳам, бир томондан, чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий давлат тузуми халқнинг кўзини очиши, ижтимоий ва маданий ҳаётини нурлантириши мумкин бўлган ҳар қандай тадбирларга қарши тиш-тирноғи билан қуранди.

Россиянинг Шарқдаги сиёсатиға муайян даражада таъсир ўтказган кишилардан бири Н.И.Ильминский маслакдоши Победоносцевга ёзган мактубларининг бирида бундай фикрни олға сурган: «Олимлардан ва ўта билимли ўқитувчилардан эҳтиёт бўлинглар. Ўта одобли ва муккаси

билан динга берилган оддий одамларга караганда уларни жуда қаттиқ кузатув остига олинглар». Ильминскийнинг ана шундай «доно» маслаҳатиға амал қилган Россия Ички ишлар полицияси департаменти Туркистондаги ҳар бир маърифатли кишини қаттиқ назорат остига олибгина қолмай, масжид ва мадрасалар, китоб бозорлари ва омборларда тинтув ўтказиб, сиёсий адабиётнинг, яъни Бокчасарой, Уфа ва бошқа шаҳарларда чоп этилган газета ва журналларнинг бор-йўқлиги билан қизиқди, бундай таракқийпарвар нашрларнинг Туркистонга кириб келмаслиги учун барча чораларни кўрди; бу билангина кифояланмай, маҳаллий зиёлиларни икки қанотга ажратиб юбориб, уламоларни жадидларга, жадидларни эса уламоларга қарши қўйди; дин арбобларининг ўта мутаассиблашишига шарт-шароитлар туғдириб, улар ихтиёридаги масжид ва мадрасаларнинг кўпайиши ва шу орқали таъсир доираларининг кенгайишига имконият яратди. Ана шу тарзда «олимлар ва ўта билимли ўқитувчилар» сиёсий назорат остига олиниб, «ўта одобли ва муккаси билан динга берилган оддий одамлар»нинг Туркистоннинг ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги мавқеи ошиб борди. Айни пайтда чор ҳокимияти маҳаллий маъмуриятнинг ижозати ва уламоларнинг лоқайдлиги (ёхуд фаолсизлиги) туфайли Туркистонда фоҳишахоналар ва ичкилик сотувчи дўконларни очди. Бу ҳар иккала разолат ўчоқлари ажлаҳо сингари маҳаллий халқни секин-аста ўз домига торта бошлади.

Хўш, Қўқон ёхуд Хива хонлиги, ё бўлмаса, Бухоро амирилигидаги давлат арбоблари ўртасида мамлакат ва халқнинг разолат ботқоғига ботаётганини кўрган ва бунга қарши бош кўтарган кишилар бўлганми?..

Замондошларнинг шаҳодат беришларига кўра, масалан, Бухоро амирининг маишатдан бошқа дарди бўлмаган. Қушбегининг собиқ котибларидан бири Мирзо Ҳикматуллонинг гувоҳлик беришига кўра, амир халқ ишига бутунлай аралашмай яшаган, ҳатто йиллик келим ва кетимни ҳам билмаган. Хива хони эса қари бир одам бўлиб, умрининг кўп вақтини қушлар ва гуллар билан уйнаб ўтказган. Улар атрофида ҳам халқ ва мамлакат тақдири билан яшаган бирорта амалдор бўлмаган.

Ана шундай тарихий шароитда Марказий Осиёни босиб олган чор ҳокимияти Туркистоннинг ҳақиқий хўжайинларига айланган. Дарвоқе, «Новое время» журналининг 1908 йил сонларининг бирида босилган мақола худди шундай - «Туркистоннинг хўжайинлари» деб номланган. Унда, жумладан, бундай дейилган: «Бизнинг сўнгги икки генералимиз Черняев билан Скобелев иссиқ иқлимда, жанубий тоғларнинг этакларида рус қабиласининг ҳукмдорлигини мустаҳкамлаш учун Ўрта Осиёда арслондек курашди. Улар даҳоси ва жасорати билан, қадимги даврларда айтишганидек, «рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири» - Туркистон ишғол этилди».

Туркистонни рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири деб атаган кимсалар учун биринчи навбатда, олгин керак эди. Улар Туркистонни олгин конларидан иборат ўлка, деб ўйлаганлар. Туркистоннинг фақат ер ости бойликларига эмас, балки ер усти бойликларига ҳам эга эканлигини билганларидан кейин улар минглаб мужикларни Ички Россиядан кўчириб келтирганлар. «Келажак муҳожир рус кишлоқлари ерли халқ кишиларида кўра бойроқ бўлиши керак», деган шиор шу даврда рус мустамлакачилик сиёсатининг тамал тошини белгилаб берди. Шу шиорга амал қилган мустамлакачилар маҳаллий халққа тегишли унумли ерларни тортиб олиб, уларни келгинди мужикларга бўлиб бердилар. Ана шу тарзда, 1906-1913 йилларда Туркистонда 116 та рус кишлоғи вужудга келди. Бу кишлоқларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фоизи ҳеч қандай мол-мулксиз, 60,9 фоизи эса, ҳатто, сарик чақасиз келган эди. Чор ҳокимияти ана шу мужикларнинг бошларини силаб, уларнинг маҳаллий халқни эзиш ва феодал қолоқлик шароитида ушлаб туришда ҳукуматнинг ишончли суянчиги бўлишлари учун барча имкониятларни яратди. Натижада, маҳаллий халқнинг яқтисодий, ижтимоий ва маданий аҳволи чидаб бўлмас даражада оғирлашди.

Туркистон халқларининг шу даврдаги ҳаёти, савияси, менталитетига хос салбий хислатлари, иллатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси, Фигратнинг «Мунозара», Чўлпоннинг «Қурбони жаҳолат», «Дўхтир Муҳаммадёр» хикоялари ва бошқа

ўнлаб жадид адабиёти намуналарини ўқишнинг ўзи кифоядир. Чунончи, европаликлар билан ўзбек халқи ўртасидаги фарқни тасвирлашга бағишланган бир шеърда Тавалло бундай ёзган:

Ёврупо аҳли, сиз кулоқ солингиз,
Биз ҳунарлар ёзиб тонуштирамыз.
Келгулинг занбурак, қурол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамыз.
Афтомобил, аробангиз қайда,
Хўқанд арба билан чопуштирамыз.
Биз билтурмиз, сиз тўғри сўзни қули,
Лек биз ялгонлар қотуштирамыз.
Дўстни душман эдуб, солиб игво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамыз.
Қўлда бидъат маромномаси бор,
Ким яқин келса, биз ёпуштирамыз...

Ана шундай сатрларни ўқир экансиз, аср бошларидаги Туркистон халқлари ҳаёти кўз олдингизда гавдаланади. Чўлпон «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоясида шу аянчли ҳаётнинг манзараларини янада аниқ ва ҳаққоний бўёқлар билан тасвирлаб: «Эрта билан соат 8 да истансага чиқуб, поездни кутуб турди. Ниҳоят, XX аср маданияти аждар каби пишилаб, ҳар тарафга сув чочуб... Муҳаммадёрни ватанидан айирмоқчи эди. Истансада бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадёрнинг кўнглини бузмокка бошлади: бир мусулмон хуржун йўқотган! Бири бора турғон истансасин номин билмай, бошқа истансага билет олуб қўйгон... ва шунга ўхшаш даҳшатли манзаралар олдида Муҳаммадёр қотуб қолди. Ниҳоят, иккинчи зуванок урилганда, чиқуб, учинчи классдан жой топуб ўтурди. Ҳалиги қўркунч манзаралар бунда андин ҳам зиёда ҳукм сурмокда эди: бир мусулмон бириси билан урушуб бурни қонагон, бир мусулмонни поезд маъмурлари тугуб олуб урадурлар... Муҳаммадёр чидасилмади. Поезднинг ташқарисига чиқуб, тикка туруб, истансани томоша қила бошлади. Бир армани Қофқознинг қоронғу гўшалариндан келуб, истансада дўкон очуб, бой бўлуб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмакда... Ва ерли мусулмонлар эса топган пулларни тўйга, жанозага сарф қилуб, фақирликда, хорликда

қолмоқда эдилар...» дея ёзади.

Аср бошларидаги турмушнинг бундай манзараларини кўрган зиёлилар «Таржумон», «Вакт» сингари газеталарни ўқиганларидан кейин уларни бартараф этиш йўлларини кидирдилар. Исмоил Гаспранли ўз газетаси орқали Туркистонга янги давр ғояларининг келишига имкон туғдирибгина қолмай, 1893 йили ўзи ҳам Самарқанд ва Бухорога келиб, Беҳбудий, Шакурый сингари миллатнинг олди кишилари билан танишди, ҳатто Бухорода «усули жадид» мактабини очди. Секин-аста Самарқанд, Қўқон, Тошкент, Андижон сингари шаҳарларда ҳам жадид мактаблари ташкил этила бошланди. Санокли бўлса-да, дастлабки жадидлар пайдо бўлди. Лекин бу мактаблар ва уларни ташкил этган жадидларнинг миллий уйғониш ҳаракати намояндалари сифатида шаклланиши осон кечмади.

2 Чор Россиясининг хуфяларидан бири, Эрон ва Туркиядаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳамда 1905 йил рус инқилобидан кейинги Бухоро аҳли тўғрисида бундай маълумотни берган: «Бухорода мадрасалар кўп бўлса-да, халқ ортиқ нодон, сиёсий фикр деган гаплар ҳеч ҳам йўқ. Русия инқилоби ҳақида ҳеч нарса англамайдулар. Маълумоти бўлгонлари ҳам Русия инқилобини инқилоб деб билмайдурлар. Нима бўлса ҳам Бухорода ўзгариш эҳтимоли жуда узоқдур». Шу хуфя Бухоро аҳлининг сиёсий савияси тўғрисида мулоҳаза юритиб, яна бундай ёзган: «Бухоро бозорларида учраша тургон кишлоқилардан дуруст маълумот ололмади. Сабаби эса, улар, биринчидан, шаҳарга иш билангина келганларидан сўзлашиб ўлтиришга вақтлари йўқдур. Иккинчидан, сиёсатдан гапирришга амирнинг хуфяларидан кўрқадурлар, чунки, амирнинг хуфялари ниҳоятда кўп бўлиб, сиёсий бир гап эшитсалар, ушлаб, дарров зиндонга соладирлар».)

Сўнгги йилларда айрим тарихчилар ва айниқса журналистлар, XX аср бошларидаги тарихий вазиятнинг ана шундай нохуш манзарага эга бўлишида амир ва хонликларнинг ҳам айби катта эканлигини эътибордан соқит қилиб, улар фаолиятига ижобий баҳо бериш ва уларни халқ дарди билан яшаган кишилар қилиб тасвирлашга уринмоқдалар. Бу, мутлақо нотўғри қарашдир. Ўзларига

тегишли тасарруфда мустабид тузумни ўрнатган бу давлат арбоблари халқни мустамлакачилар билан бирга эзиб, хур фикрли кишиларни даҳшатли равишда маҳв этиб келганлар. Ана шундай шароитда жадидларнинг ўқув тизimini ислох этиш, янги типдаги мактабларни очиш, халқни маърифатлаштиришга қаратилган дастур билан чиқишлари, жадид мактаби, жадид матбуоти, жадид адабиёти ва жадид театрига пойдевор қўйишлари уларнинг улкан фукаролик жасоратларидир.

Ана шу тарзда жадидлар XIX асрнинг охирларида эмас, балки XX аср бошларида майдонга чиқдилар. Лекин уларнинг тарих сахнасида пайдо бўлишларида бояги икки омил - тарихий-ижтимоий шароит ва даврнинг янги ғояларини, олга сурган газеталари билан бирга, учинчи омил - Муқимий ва Фурқатлар бошлаб берган ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ҳам муҳим роль ўйнади. Аммо бу сўз уларнинг ҳам жадид бўлганликларини мутлақо англабмайди.

Жадидлар пайдо бўлган илк кунлардан бошлаб, улар ҳам чор ҳокимияти, ҳам маҳаллий ҳукмдорларнинг қаршиликларига дуч келдилар. Бинобарин, улар халқни шу икки зулм ўчоғидан, шу икки қолоқлик ботқоғидан халос этмоқчи бўлган эдилар. Абдулла Бадрий «Ёш бухороликлар кимлар?» деган рисоласида жадидларни кўзда тутиб, бундай ёзган эди:

«... онларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз, бечора ва қашшоқларни гурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ (таъкид бизники - Н.К.) ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд қилмоқдир».]

Стихияли тарзда пайдо бўлган ва дастлаб, асосан, маърифий вазифаларни амалга ошириш мақсади билангина майдонга келган жадидларнинг бирлашиши ва кенг қанот ёзишида, ўзбек жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг хизматлари бекиёсдир. У келажакда миллий босмаҳона ва напшриётни ташкил этиш, қўшни халқлар ҳаёти, жумладан, мактаб ва маорифи билан танишиш, бу мамлакатлардаги тараққийпарвар кучларнинг тажрибаларини ўрганиш ва ўзбек жадидларининг халқаро алоқаларини изга солиш учун Россиянинг бир қанча саноат

марказларига ва Яқин Шарқ мамлакатларига борди. Бухорода ташкил этилган «Тарбияи атфол» жамиятининг саъй-ҳаракати билан Фитрат Туркияга таҳсил кўргани борди. Чор хуфяларининг махфий хатларига қараганда, у Туркияда бўлганида, «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва ҳатто, Бухорога қайтиб келганидан кейин ҳам бу ташкилот билан алоқасини узмай, унинг тажрибасидан фойдаланди. Фитратнинг Бухоро амирлигидаги сиёсий, ижтимоий ва маданий муҳитни ўзгартириш зарурлигини англаш қобилияти унинг ўзбек жадиदчилик ҳаракатининг дастури бўлиб хизмат қилган «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» сингари асарларини ёзишга имконият яратди. Туркияда чоп этилиб, Бухорода яширин равишда тарқатилган бу асарлар бухоролик ёшларнинг дунёкарашида инкилобий ўзгаришларни юзага келтирди. Ана шу тарзда жадидлар тажриба орттириб сафларини тобора кенгайтира бордилар.

Шундай қилиб, жадидчилик XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда ҳукм сурган фавкулудда қолоқ иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаётган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, пировардида, миллий мустақиллик ҳолатларини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган ҳаракат сифатида, тарихий вазият тақозоси билан вужудга келди. Бу ҳаракат ўзининг шаклланиш йўлини босиб ўтар экан, аср бошларидан 1917 йил февраль инкилобига қадар бўлган биринчи босқичида, миллий озодлик ҳаракати сифатида узил-кесил расмийлашди. Февраль инкилобининг рўй бериши ва чор ҳокимиятининг фалажланиши билан у ўзининг пировард сиёсий мақсади - мустақил давлатни барпо этиш ҳолатини амалга оширишга киришди. Лекин бу ҳаракатнинг кучли ва бирлашган партия ё ташкилотга эга бўлмаганлиги ҳамда халқ оммасини ҳали уйғота олмаганлиги сабабли, унинг мустақил ўзбек давлатини барпо этиш режаси рўёбга чикмади. Ҳали оёққа туриб улгурмаган ёш Туркистон мухторият ҳукуматини шўролар давлати гўдаклик пайтидаёқ мажаклаб ташлади.

Жини жадидчилик ҳаракати ва унинг намоёндаларини

ёкгирмаган большевиклар бу ҳаракатни фақат маърифий ҳаракат деб баҳолаган ва уларни сиёсий қалтабинликда айблаб келган эдилар. Жадидчилик ҳаракатининг улкан арбоблари ва ташкилотчиларидан бири Мунавварқори Абдурашидхонов 1927 йилда ёзган мақоласида большевиклар қўйган бу айбга: «Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлгириб насия ёзадургон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсун» дея жавоб ёзган эди.

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг бу сўзларига таяниб айтиш мумкинки, жадид мактабини тузишдан мақсад, большевиклар айтганидек, савдо ходимларининг таъёрлаш эмас, балки халқнинг умумий савиясини кўтариш, замонавий фанларни эгаллаган инженер, врач, журналист, юристдан тортиб, давлат арбобигача бўлган кишиларни тарбиялаш ва улар ёрдамида давлат илораларини ердилаштириш, шу тарзда мустамлакачиларни Туркистон тасарруфидан сиқиб чиқариш эди. Жадидлар ана шу мақсадни амалга ошириш учун «усули жадид» мактабларини ташкил этибгина қолмай, айти пайтда миллий матбуот, адабиёт ва театрни яратишга ҳам катта эътибор бердилар ва жадидчилик ҳаракатининг бу жаҳалари орқали Туркистон халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириб, мустақил ўзбек давлатини қурмоқчи бўлдилар.

Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини яхши ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста, 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган хуфяномасида бундай ёзган эди: «Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлок сиёсий куч социал демократлар (большевик ва меньшевиклар) ёки социал инқилобчилар (эсерлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир».

Ўз олдиларига Туркистон халқларининг тақдири учун муҳим аҳамиятга молик вазифани қўйган жадидлар, 1906 йил январида Петербургда бўлиб ўтган Умумрусия мусулмонлари қурултойига ўз вакилларини яширинча юбориб,

Россия тасарруфида яшаган бошқа мусулмон халқлар ва уларнинг пешқадам арбоблари билан алоқа ўрнатмоқчи бўлганлар. Бу вақтда ўзбек жадидлари, Қозон татарлари каби, ўз миллий дастурларига эга бўлганлар ва келажакда рус истибдодига жиддий зарба бериш учун тайёргарлик кўрганлар. Аммо уларнинг бу ниятларидан хабардор бўлган большевиклар Осипов қўзғолонидан кейин қўлаб жадидларни қириб ташлаганлар. Ўз мустабид давлатининг душмани деб билган Бухоро амири ҳам жадидларни қиришда большевиклардан заррача орқада қолмаган.

Хуш Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш ва яқунланиш тарихи, шубҳасиз, фақат шу нуқталардангина иборат эмас. Ўзбекистоннинг яратилажак янги тарихида халқимиз ҳаётининг бу муҳим даврини тўғри ва ҳар томонлама мукамал ёритиш учун нафақат, республикамизнинг очик ва ёпиқ архивлари, балки, биринчи навбатда, Москвада собиқ КГБ ва бошқа архивларда сақланаётган ҳужжатларни пухта ўрганишимиз, уларда мавжуд бўлган факт ва маълумотлардан тўғри хулосаларга келишимиз лозим.

Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури

Ўзбекистоннинг миллий давлат сифатида ривожланиш йўлига ўтиши тарихий хотирани тиклашга, миллий ўзликни англашга мезон яратди. Шу боис, ўзбек халқининг узок муддатли озодлик ва мустақиллик кураши, миллий-озодлик ҳаракати мафкурасининг шаклланиш тарихи жуда кучли ижтимоий қизиқиш уйғотмоқда. Маълумки, 70 йиллик шўролар истибдоди даврида ўзбек халқининг ва, умуман, Марказий Осиё халқларининг озодлик кураши саҳифалари коммунистик мафкура тазйиқи остида онгли равишда сохталаштирилди. Энди тарихий ҳақиқатни тиклаш вақти келмоқда. XIX-XX асрлардаги шароитда миллий озодлик ҳаракатининг, шу жумладан, унинг алоҳида ижтимоий-сиёсий оқимларининг тарихий жараёндаги ўрни ва ролини ҳолисона ўрганиш, долзарб масала сифатида илмий доирага чиқди. Тарихий тажрибанинг кўрсатишича, миллий ўзликни англашнинг ўсишига муҳим туртки бўлган ва миллий озодлик ғоясини шакллантириб, ўз фаолияти билан уни амалга оширишга уринган кучли прогрессив ҳаракат - жадидчилик бўлган. У жаҳондаги умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланиб, жамиятнинг пишиб етилган ривожланиш талаблари ва ўлка туб ерли аҳолисининг зарур манфаатларига жавоб берарди.

Жадидчилик, маърифатпарварликдан қудратли сиёсий ҳаракатга қадар бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Туркистондаги мустамлака, унинг турли таъназулга қўз тугганлиги, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларидан иқтисодий жиҳатдан ортда қолиши, маданий қолоқлик, ижтимоий онгдаги турфунлик - жадидларни жаҳон тараққиёти тажрибасидан фойдаланиб, тезликда бу ҳолатдан чиқиш йўллари излаб топишга чорлади. Етилиб қолган муаммоларни ҳал этишдаги дастлабки йўл сифатида маърифатпарварлик ҳаракати юзага келди.

Нима учун масала айнан шундай қўйилди? Сабаби, жадидларнинг ўзлари талаба ёшлар эди. Улар ҳам Шарк, ҳам Ғарб маданияти ютуқларини эгаллашга интилдилар, ўқидилар ва ўзгаларни ҳам шунга даъват этдилар. Жадидлар хорижга чиқиб, турли мамлакатлардаги маданият ва таълим тараққиёти даражасини кўра олдилар, уларни солиштирдилар ва бу зехнли ёшларда жаҳон тараққиёти ютуқларини Туркистонга келтириш истаги пайдо бўлди. Натижада, жадидларнинг диққат марказига биринчи босқичда таълимни ислоҳ этиш вазифаси қўйилди. Улар бундай ислохотларни ўтказиш заруратини нафақат, назарий жиҳатдан исботлаб бердилар, балки янги усулдаги мактаблар, кутубхоналар, ўқув заллари очиб, дарсликлар ёзиб, ўз ғояларини амалга оширишга катта куч сарфладилар. Сўнги маълумотларга қараганда, дастлабки жадид мактаблари 1898 йилда Қўконда Салоҳиддин домла, 1899 йилда Тошкентда Маннон Қори ва шу йили Андижонда Шамсиддин домлалар томонидан очилган. XX аср бошларида бу ҳаракат тезлик билан ривожланиб кетди. Миллий зиётиларнинг ўзагини ташкил этувчи жадидчиликнинг кўзга кўринган вакиллари - Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Убайдулла Асадуллахўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Тошпўлат Норбўтаев (Тошкент), Маҳмудхўжа Беҳбудий, Хожи Муин Шукрулло, Абдулқодир Шакурий (Самарқанд), Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаев (Бухоро), Ашурали Зоҳирий, Пўлат Солиев, Обиджон Маҳмудов (Қўкон), Носирхонгўра Комолхонгўраев, Исҳоқхон Иброт (Наманган) қабилар ҳаракатнинг етакчилари эдилар.

Туркистон жадидларини бирлаштиришда «жадидларнинг раҳбари» деб тан олинган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизмати бекиёс бўлди. Жадидлар таркибини ёш жиҳатдан таҳлил қилиш натижасида, жадидларнинг Туркистоннинг бўлғуси давлат қурилиши дастурларида, ҳақиқатдан ҳам, ёшлар дунёкараши ўз аксини топганлигига ишонч ҳосил қиламиз. 1910 йилда жадидлар сафини асосан 13 ёшдан 36 ёшгача бўлганлар ташкил этган. Жадидчиликнинг раҳбари Беҳбудий ўша пайтда 36 ёшда бўлган бўлса, кейинчалик ёшларнинг сеvimли шоирига айланган Чўлпон, эндигина

13 ёшда эди. Уларнинг ҳеч бирлари, сиёсий таъкиблар туфайли кексалик ёшигача етиб яшамаганлар.

Жадидлар мафкурасида ҳозирги кунда жамиятни таълимга солаётган - диннинг инсон маънавий камолотидаги ўрнини тўғри тушуниш, бозорни шакллантириш жараёнларини фаоллаштириш, тараққийпарвар демократик институтларни вужудга келтириш, ўлкада ўзига хос миллий ривожланишни шакллантириш каби тарихий вазифалар жамланган эди. Бу вазифаларни амалга ошириш учун муҳим шартлар бўлиб, ислом тушунчасини янгилаш, уни мутаассибликдан тозалаш, фан ютуклари ва илғор технологияни эгаллаш муаммоларини ҳал этиш лозим эди. Бироқ бу ғоялар, жадидлар исломнинг бутун таълимотини қайта ёзишга интилганлар, деган хулосага олиб келмаслиги керак. Сабаби улар ўз фаолиятларида Куръонни ҳам, ва умуман, бутун ислом таълимотини ҳам тўғри изоҳлаб беришга интилганлар. Улар ўз асарларида (А.Фитратнинг «Ҳинд сайёҳи қиссаси», М.Бехбудийнинг «Мутасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи») кабилар) айрим руҳонийларнинг ўз манфаатлари йўлида ислом моҳиятини бузиб кўрсатганликларини танқид қиладилар ва диндан фойдаланилган сиёсий тадбирлар қанчалар оғир оқибатларга олиб келишгани кўрсатиб берадилар. Жадидлар исломнинг тараққийпарвар ролини тушунтириш билан таълим, иқтисод, маданият ва умуман, жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш заруратини тушунтиришга интилганлар. Куръон ва унинг тафсирини жуда яхши билган Маҳмудхўжа Бехбудий ўз мақолаларидан бирида Куръон оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш билан ислом ҳалқ таълими ва барча фанларга, шу жумладан, тарих фанига қай даражада катта аҳамият берганлигини исботлаб берган. У ислом тарихини билмаслиги оқибатида, аксарият ҳолларда, ўнғайсиз вазиятга тушиб қоладиган дин пешволарини танқид қилади.¹

Жадидлар нафақат Ватанга ва миллий кадриятларга муносабати билан, аynи пайтда, умуминсоний тараққиёт ютуқларини тушунишда ҳам тарихий намуна бўлишлари

¹ Бехбудий М. Тарих ва жуғрофия // Ойна. - 1914. - №27. - Б.502-505.

мумкин. Улар ҳеч қачон миллий доирада чекланиб қолмаганлар ва уларнинг Ғарб цивилизацияси томон интилишларини тушуниш мумкин. Ҳа пайтда Ғарб, технология ва ишлаб чиқариш даражаси жиҳатидан Шарққа нисбатан анча илгарилаб кетган эди. Жадидлар ўзларининг келажакдаги давлат тузумини барча миллатларнинг бирлиги асосида тасаввур этардилар. Бу ҳақда Бехбудий шундай деганди: «Биз жорий этган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва умуман, барчанинг манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликда ислохотлар ўтказишни истасак, бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак... Агар бизни мустамлақачилик қонунлари билан бошқараётган эканлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоқлигимиздир!»¹

Жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг камровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. 1905-1906 йилги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар ва жадидлар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўлаб вужудга келишида ҳам кўринди. Чунончи, 1906 йилда Исмоил Обидовнинг муҳаррирлигида «Тараққий», шу йили Мунавварқори муҳаррирлигида «Хуршид», 1907-1908 йилларда Абдулла Авлоний муҳаррирлигида «Шуҳрат», Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида «Осиё» рўзномалари чоп этилди.

Лекин тез орада чор маъмурияти ўзининг эксперти Н.П.Остроумов билдиришномасига асосланиб, бу рўзномаларни ман этди.² Маърифатчиликнинг янги тўлқинида

¹ Бехбудий М. Баъзи ҳақиқат // Улуғ Туркистон. - 1917. - 12 июнь.

² Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX - начало XX вв): Дисс. на соиск. уч. ст. ист. наук. - Ташкент, 1995. - С.109.

1913-1915 йилларда «Самарканд», «Садон Туркистон», «Салон Фаргона», «Эл байроғи», «Кенгаш», «Улут Туркистон», «Турон» рўзномалари, «Ойина» ойномаси, 1917 йилда эса «Хуррият», «Фаргона саҳифаси» каби оммавий ахборот воситалари ҳам пайдо бўлди.

Жадидлар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар, вужудга келадиган рус сиёсий партиялари дастурларини ўргандилар. Лекин миллий менталитетнинг ўзига хос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварликка, босикликка мойиллигидан келиб чиқиб, улар тинчлик йўли билан, жамоатчиликнинг мурожаатлари, Давлат Думасидаги оммавий баҳслар ва бошқа легал воситалар билан подшо ҳокимиятидан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интилдилар. Аммо чоризм маъмурияти Давлат Думасида туркистонлик вакиллар бўлишини ман этган. Бу, бир томондан, ўлка халқининг ҳуқуқлари ва кадр-қимматини поймол қилиш бўлса, иккинчи томондан, уларнинг сиёсий онгининг ўсиши Россия империяси давлатчилигига хавф туғдирар эди. Ўшандаёқ жадидлар, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 1906 йил 11 октябрда «Хуршид» рўзномасида чоп этилган мақоласида ўз аксини топган ҳулосага, яъни бирлашиб ягона мусулмон партияси тузиш ва Бутунроссия мусулмонлари иттифоқи таркибига кириш зарурлиги ҳақидаги фикрга келдилар.¹ Шу билан улар Россиядаги барча туркий халқлар орасидаги прогрессив кучларга таянишга интилдилар. Ушбу мақоласида Бехбудий социал-демократлар партиясига нисбатан ўзининг салбий муносабатини билдиради. У бу партиянинг дастурини мусулмонлар ҳаёти нормаларига мувофиқ келмайдиган ҳаёлий(утопия)дир, деб ҳисоблаган.

Жадидчилик Столипин реакциясидан сўнг яширин тусга ўтди. Чунончи, Тошкент полицияси департаментига етказилишича, мана шундай гуруҳлардан бирини ўқитувчи Аҳмаджонов бошқарган ва у, асосан, миллий зиёлилар ҳамда ўқувчи ёшлар вакилларида таркиб топган. Қўқондаги махфий гуруҳ 50 кишидан иборат бўлган. Андижон-

¹ Бехбудий М. Хайр ул-умури авсатухо // Хуршид. - 1906. - 11 окт.

даги жадидларнинг яширин ташкилоти «Тараккийпарвар» деб аталиб, махфий ишлар бўйича полиция бўлимининг маълумотларига қараганда, унинг раҳбарларидан бири Убайдулла Хўжаев бўлган. Шунингдек, подшо айдоқчилари 1909-1916 йиллар давомида мударрис ва мактаб ўқитувчиларининг ўлкани бошқаришда ислохотлар ўтказиш кераклиги ҳақида тарғиботлар олиб бораётганликларини бир неча маротаба ҳукуматга етказганлар.

Марказий Осиё жадидчилигига Туркия ва 1905-1911 йиллардаги Эрон инқилоблари сезиларли таъсир кўрсатди. Бу мамлакатлардаги миллий зиёлилар вакиллари монарх ҳокимиятининг конституцион доирада чекланишига, миллий буржуазиянинг иқтисодий кулратини мустаҳкамлаш учун шарт-шароитларни қўлга киритишга эришишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Бироқ уларнинг тажрибалари Туркистон жадидлари томонидан механик тарзда кўчириб олинмади. Улар Шарқ ва Европа мамлакатларининг мустамлакачиликка қарши кураш ҳамда демократик ҳаракат амалиётидан ўлка шароитларига мувофиқ келувчиларини танлаб олдилар, шароитга тўғри келмайдиганларидан воз кечдилар ёки бир оз ўзгартириб қабул қилдилар.

Россия Февраль демократик инқилоби арафасида, Туркистон жадидчилиги етук сиёсий ҳаракатга айланди. Агар Биринчи Жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, Февраль инқилобидан кейин Туркистон жадидларининг «тараккийпарварлар» окимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг камровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари сурди. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш томон ўлкани бошқариш юзасидан асосли ислохотлар ўтказиш, ўлкага Давлат Думасидан аҳоли сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигини таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш кабилар кирарди. Россиядаги Февраль демократик инқилоби Россияда янги давлат тузumi ўрнатилгандан сўнг федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғлаган жадидларни руҳлантириб юборди. Айни пайтда, миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар,

жумладан, жадидлар томонидан «Шўрои Исломия», «Иттифок» каби бир қатор ташкилотлар тузилди. Бу пайтга келганда жадидлар туб ерли аҳоли ижтимоий таркибининг турли қатламларини ўз ортларидан эргаштира олдилар, улар онгида мусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш, жипслаштириш ҳиссини уйғотдилар. Аммо улар тез кунларда тушундиларки, Россиядаги Муваққат ҳукумат ҳам, унинг Туркистондаги Муваққат Қўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатни давом эттириш йўлини тутмоқда. Чунончи, бу сиёсат Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарликда яққол намоён бўлди. Шу вақтдан жадидлар учун мустақиллик ва мухторият ё ҳаёт, ё мамот муаммосига айланди ва жадал сиёсий жанглار бошланди. Улар ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олдилар ва Туркистоннинг Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий-худудий мухторият олиш учун астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Жадидларнинг дастурий ҳужжатларида диққат-этибор миллий-худудий мухториятнинг асосий тамойилларини амалга ошириш механизмлари - Туркистон Федератив Республикаси имкониятларига тааллуқли бўлган масалалар буйича, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқиш, ўз давлат тузилишини барпо этишга қаратилди. Бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш - устувор мақсад қилиб белгиланди. Туркистон жадидлари давлат мустақиллиги ҳақидаги ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этишни мамлакатдаги турли ижтимоий кучлар ўртасида тинчлик ва келишувчилик, демократик асосда шакллантирилган Россия Таъсис мажлисини чақириш билан боғлаганликлари ҳам диққатга сазовор. Ўша пайтда, жадидларнинг тараққийпарвар намоёндалари «Шўрои Исломия», консерватив қисми «Шўрои Уламо» ташкилотларига ажралиб кетган эдилар. Аммо Таъсис мажлисида ўрин олиш масаласининг муҳимлигини англаш, бу икки жадидчилик окимининг

қўшилишига ва «Турк Одами марказияти» номи билан аталувчи ягона Туркистон Федералистлари партиясининг ташкил этилишига олиб келди.

Бирок, Туркистондаги октябрь воқеалари ва большевикларнинг ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай, улар янги большевиклар ҳокимиятининг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисида»ги декларациясида кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, маркази Қўқонда бўлган, «Туркистон мухторияти» деб аталган мустақил мухтор республика эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган бу мухтор республика тарихи, унинг оқибатида жадидларнинг таъкибга учраши ва амалда, 1937-38 йилларда бутунлай кириб ташланиши, тарихнинг қонли саҳифаларидир.

Жадидчиликнинг қисқача тарихи ана шундай.

Иккинчи жиҳатдан, жадидчиликнинг феномени шундаки, кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик қуришга уринди, ягона мустақил Туркистон учун курашди ва у миллий мустақиллик ғоясига асос солди, уйкудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишга, озодлик, миллий гурур, ўз буюк аجدодлари, бой маданияти ва, умуман, мустамлака тузумнинг тазйиқи остида унутилган барча қадриятларини хотирлашга ундади. Жадидлар таълимоти - ўз замонасининг ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафақат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди. Жадидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни эволюцион-ислохотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқилганлиги, уларнинг формацион-институционал ўзгартиришларни, мустамлака тузумни тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўллариини танлай билганликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жадидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бутунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислохотлар курсининг генетик асоси бўлиб хизмат қилди.

Тарихдан яхши маълумки, деб ёзади Бехбудий, «Ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари, истаймизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм таҳдид қилмасун ва бизни ҳам бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ»¹.

Жадидчилик ўзидаги қайси белгилари билан фавқуллодда ҳодиса эди? Унинг феномени нимада? Уларнинг жамиятдаги инкироз ва мутаассибликни шу даражада аниқ кўришларига, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга амаллий ёндашишига нима ёрдам берди? Биринчидан, унинг ноёблиги (феномени), аввало, унда ғоятда юқори даражадаги ақл-идрокли, ҳам Шарқ, ҳам Европа маданиятига хос билимларга эга бўлган зиёлилар жамланганлиги билан белгиланади. Ўтмишга назар солиб, уни ўрганиб, ўз даврини таҳлил қилган жадидлар ўз Ватанининг келажаги лойиҳасини туза билдилар, унинг ривожланиш йўлларини режалаштирдилар. Уларнинг деярли барчаси олий диний таълим олганлари, Жомий, Навоий, Фузулий шеърляти, қадимги Шарқ мутафаккирларининг фалсафий асарлари руҳида тарбияланганлари ҳолда, ўз билимларини чет эл маданияти, жумладан, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданияти ютуқлари билан бойитдилар².

Ўша йиллари анъанавий осийча фикрлаш доирасидан чиқиб кетувчи Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Қонуни Оврупо» («Европа қонунлари») мақоласини ёки Абдурауф Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Озодлик йўриқномаси») рисоласини ёзишга нима сабаблар чорлади ва шунга йўл очиб берди? Албатта, бу нарса уларнинг бошқа давлатларнинг турмуш тарзи қонуниятларини ўрганишга интилишлари, уларнинг энг яхши жиё уруғларини ўзларининг сермахсул ва қадимий маданият туپроғида қўллаш учун ўрганиш ва

¹ Бехбудий М. Басми ҳақиқат // Улуғ Туркистон. - 1917. - 12 июль.

² Жадидларнинг аксарияти ўз билимларини чет элларда давом эттирдилар. Масалан, Исроҳон Ибрат Жидда, Истанбул, София, Афина, Римда яшаб-ўхшган. Ҳиндистонда ҳам узок вақт яшаган. У француз, инглиз, урду, форс, иврит, араб ва бошқа яна бир катор тилларини ўрганган.

тушунишга уринишлари эди. Жадидлар онгида маданиятнинг юқори даражадаги ютуқлари сараланиши ва уйғунлашуви юз бердики, унинг асосида Туркистондаги тараққиётнинг махсус шакллари мулоҳаза этилиши ва ишлаб чиқилиши рўй берди. Бу ҳодиса Абдурауф Фигратнинг «Озодлик йўриқномаси» асарида Туркистондаги анъанавий фалсафа ҳақида фикр юритганида, француз тарихчиси Шарль Сеньобоснинг уч жилдлик «Сиёсий тарих»ига таянганлиги мисолида яққол кўзга ташланади.

Биз куйида Туркистон жадидларининг ўтмиш, ҳозирги замон, шунингдек, келажакни ўз ичига қамраб олган тарихий дунёқарашини аниқроқ кўрсатиш мақсадида уларнинг бир қатор асарларини тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил этишга уриниб кўрамиз. Келажакни башорат қилиш ўтмиш ва ҳозирги замон тажрибасига таянади, деган фалсафий ҳақиқатни жадидлар жуда яхши англашган ва ўз асарларида унга асосланишган. «Мозий - истиқболнинг тарозусидир» - деб ёзган эди М.Бехбудий.

Фақат тарихий асарларнинг ўзини бу ракурсда кўриб чиқиш, назаримизда, старли бўлмайди. Жадидларнинг қарашларини аниқлаш учун, Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётининг турли долзарб йўналишларига бағишланган бир қатор йиллардаги ишларни комплекс ўрганиб чиқиш зарур. Аммо Туркистон тарихига чуқур киришиш, унинг тараққиётининг гуллаб-яшнаган даврларини ҳам, инкирозга учраган босқичларини ҳам ўрганиб чиқиш жадидларнинг амалий, маърифатпарварлик фаолиятининг муҳим қўмакчиси бўлган. Уларнинг тарихий асарларини махсус ва синчиклаб ўрганишни талаб этувчи кўп сонли публикациялар ташкил этади. Жадидларнинг ўз Ватани тарихига қизиқишлари кенг ва кўп қиррали эканлигини тушуниш учун эса, Фигратнинг «Тараққий ва танқид», «Истанбул», «Тарихи Муҳаммадий», «Исломнинг мухтасар тарихи», Мирзо Қорининг «Ўз ҳолларимиз», Ибратнинг «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон», Бехбудийнинг «Мирзо Улугбек», «Бухоро», «Тарих ва жўғрофия», «Хайрул умури Авсатухо», «Сарт сўзи мажхулдир», Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», М.Муҳаммаджоновнинг «Турмуш урунишлари»

(кейингилари жадидчилик тарихига бағишланган) каби асарларини санаб ўтишнинг ўзи кифоя. Бунда, ушбу ишлар маълум бир услубиётга асосланганлигига эътиборни қаратиш зарур бўлади. Шу муносабат билан, Абдурауф Фитратнинг «Озодлик йўриқномаси» алоҳида эътиборга сазовор. Айни шу маънода, тадқиқотчи Б.Х.Эргашевнинг «бу китоб XX аср бошларидаги Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий онгининг йирик ёдгорлигидир», - деган фикри жуда тўғри. Фитрат унда барча фанларнинг, шу жумладан, тарих фанининг таҳлилини берар экан, тарихни сабоқ берувчи ва ўқитувчи фан, деб атайди. У тарихни икки қисмга бўлади: муқаддас тарих ва ҷамият тарихи. Биринчиси, дин, пайғамбарлар ва авлиёлар тарихи бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва фаолиятини тушунтиради.

Ҷамият тарихини Фитрат уч қисмга бўлади: фан ва адабиёт тарихи (кўрииб турибдики, бу соҳага у инсоният тараққиёти учун муҳим аҳамиятли омил, деб қараган, табиийки, муаллифнинг ўзи ҳам бу муаммони ўрганган ва билган), табиий тарих, сиёсий тарих. Фитратнинг умумий тарих дунёнинг пайдо бўлиши, миллат ва давлатнинг шаклланиши, ривожланиши, халқларнинг ижтимоий тузилиши, уларнинг сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини ўрганади, деган фикри ҳам мантиқан тўғри. Бир давлатнинг тарихи, бу - хусусий тарих, яъни умумий тарихнинг бир қисми. Энди, таснифнинг биринчи қисмига қайтамиз. Ғарб тарихчилари уни тан олишларига қарамай, яқин ўтмишда ҳам биз «муқаддас тарих» таснифини инкор этардик. Таниқли француз тарихчиси Марк Блок, насронийлик мероси бу - тарихий мерос, «замонда, яъни тарихда кенг тарқалган гуноҳлар ва уларни ювишнинг буюк драмаси, бу - черковлар, кишилар ва муқаддасликлар тарихидир»¹, деб айтганди. Шубҳасиз, Фитрат томонидан муқаддас тарихни алоҳида ажратилиб кўрсатилиши, бу - унинг нафақат диндорликни ҳурматлаши балки, вақтнинг маълум бўлагида бўлиб ўтган конкрет воқеа-ҳодисаларнинг тарихи, ислом тарихини яхши билишидан далолат беради. Шу ўринда, XX асрнинг буюк мутафаккирларидан бири Маҳмудхўжа

¹ Марк Блок. Апология истории или ремесло историка. - М.: Наука, 1986. - с.6.

Бехбудийнинг тарихий дунёқараши ҳақида айтиб ўтмаслик ҳам мумкин эмас.

Бехбудий ижтимоий онг, унинг ривожланиши ва таракқиётида тарихга қандай роль ажратган? Унинг бу муносабати бир қатор муаммоли асарлари жумласига кирувчи «Тарих ва жутрофия»¹ номли мақоласида аниқ ифодаланган. Унда айтилишича, тарих ва жутрофия фанлари ўша пайтгача бидъат, гуноҳдан иборат, деб ҳисоблаб келинган. Бехбудий эса, бу фанларни ўз замонаси учун зарурлигини исботлайди, айни пайтда, уларни исломнинг мўътабар фанлари соҳасига қўшиб, бу фанлар жаид мактабларининг ихтироси эмас, балки жамият ҳаётида қадимдан мавжуд бўлиб келганлигини таъкидлайди. Табиий ва ижтимоий фанларни Бехбудий «Ақлли илмлар» тушунчаси остида бирлаштиради. Халқ тарихи, мамлакат тарихи, ислом тарихини билмай туриб оддий мусулмон, давлат арбоби, руҳоний, олимнинг ҳам бўлиши мумкин эмас, дейди Бехбудий. Унинг фикрича, тарих ҳамма нарсани давлатнинг гуллаб-яшнаши ва инқирозининг сабабларини, одамлар эътиқодининг ҳолатини, мусулмончиликнинг таназзулини, ислом илоҳий пойдеворининг бузилишини тушунтиради. Комил ва адолатли инсон бўлиш учун, албатта, тарихни билиш керак, бирорта билим тарих илмисиз комил бўлмайди.

Демак, биз қатъий ишонч билан айтишимиз мумкинки, фанларни, айниқса, тарихни услубий билиш жадидларга Ўрта Осиё халқлари тарихий тажрибасидан келиб чиқиб, ўз замонасининг ҳолатини ўрганиб, жамиятнинг келажакдаги қурилиши лойиҳасини ишлаб чиқишлари учун имконият яратди. Жаидларнинг тарих соҳасидаги ишлари масаланинг тарихшунослигида муҳим ўрин эгаллайди. Аммо уларнинг ўз замонасига бағишланган публицистик мақолаларидан Туркистондаги сиёсий, ижтимоий вазиятни тўлиқ тасаввур этиш мумкин.

Жаидлар Туркистоннинг сиёсий ҳолатини қандай баҳолаганлар? Масалан, Бехбудий ўз халқининг таракқиётини нафақат маърифат билан, балки сиёсий ўзгариш-

¹ Бехбудий М. Тарих ва жутрофия // Ойна. - 1914. - №27. Б.502-505.

лар, мустақилликка эришиш билан боғлаган. Ўзининг аксарият мақолаларида рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини очиб ташлайди, гўёки булар маҳаллий аҳоли фойдаси учун қабул қилингандай, аслида унинг аҳволини огирлаштиришга йўналтирилган қонунларни танқид қилади¹.

Аммо Бехбудийнинг мустақилликка курашсиз эришиб бўлмаслигига имони комил. У ўзининг «Баёни ҳақиқат» номли мақоласида «Ҳақ олинур, берилмас», - деб таъкидлайди². У «Хуррият берилмас, олинур»³ деб аталувчи ўхшаш номли мақоланинг муаллифи Мунавварқорининг қарашлари билан ҳамфикрдир. Бироқ Бехбудий бошқа кўплаб жадидлар каби мустамлакачиликка қарши қон тўкишларсиз кураш тарафдори бўлиб, ҳар қандай кўринишдаги инқилобларга қарши эди. У Дума ишини мунтазам равишда диққат билан кузатиб борган ва парламент кураши орқали кўп нарсаларга эришиш мумкин деб ҳисоблаган. У Россия федератив тузумини ва унда Туркистоннинг ўрнини қандай тасаввур қилган? Унинг фикрича, ҳар бир шаҳар ва уезддан бир нечгадан вакил сайлаш керак ва Тошкентда Туркистон учун яроқли амалий натижа берадиган солиқ қонунлари ва фармонлар чиқара оладиган катта марказ ва мажлис (менинг фикримча, парламент кўзда тутилаяпти. - Д.А.) ташкил этиш керак. Бу мажлис Россия ҳукумати ва мусулмонлар ўртасида воситачи бўлади. Бу Туркистоннинг фаровонлигига хизмат қилувчи Туркистон учун сайланган маъмурларни мустаҳкамлайди⁴.

Бироқ ҳаққа эришиш учун қайси миллатга мансублигига қарамай, барча аҳоли ижтимоий курашга фаол киришиши керак ва рус аҳолиси билан бирлашиб, ҳар бир уезддан вакил сайланган «Туркистон мусулмонлари шўроси»ни ташкил этиш лозим. Унинг фикрича, мухторият ва мустақилликка бориш йўлидаги биринчи шартлар ана шулардан иборат. Бехбудийнинг фикрича, Россия

¹ Бехбудий М. Бизга ислохот керак // Наҳот. - 1917, 7 ноябрь.

² Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Хуррият. - 1917. - 13 июль; Уша муаллиф: Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон - 1917. - 12 июнь.

³ Мунавварқори Хуррият берилмас, олинур // Наҳот. - 1917. - 26 март.

⁴ Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Хуррият. - 1917. - 13 июль.

демократик давлати доирасида мухторият сифатида шаклланиши - ички қарма-қаршиликлар ва келишмовчиликларни бартараф этишнинг бош шартидир.

Кўриниб турибдики, Беҳбудий миллий озодлик ҳаракатидаги тарқоқлик қайтадан мустамлака бошқарувига олиб келишини жуда яхши тушунган. Агар «бутун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Они ҳам раво топур. Минг қарра доду бедодки, ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этганимиз ва ихтилофимиз сабаби ила бадбахтликга дучор бўлурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса, 15 миллионлик бир қувватди имлога келурки, мунга ер титрайду!»¹. Бу сўзлар «Туркистон мухторияти» эълон қилингандан сўнг айтилган эди.

Беҳбудийнинг фикрича, мустақиллик йўлидаги муҳим шартлардан бири бу, ёш ва кекса авлоднинг бирлашувидир. Ёшлар қизиққонлик ва бесабрликни ташлашлари, масалага илмий ёндашишлари керак. -Афсуски, - деб тан олади муаллиф, - унинг ўзи ҳам тезкор ҳаракатлар тарафдори, аммо ҳамма нарсa режали бўлиши ва кекса авлод ёшларни миллатта хизмат қилиш имкониятидан махрум этмаслиги лозим².

Жадидларнинг Туркистондаги давлат қурилиши тўғрисидаги хулосаларга келишида, ўлканинг иқтисодий ривожланишини кузатишлари муҳим аҳамият касб этган. Убайдулла Хўжаевнинг мақолаларидан бири (1915), ўлка зиёлиларининг иқтисодий аҳволи ва характери тўғрисида тўла тасаввур беради. Бу ҳақда объектив тасаввур ҳосил қилиш мақсадини ўз олдига қўйган муаллиф Қўқон, Андижон ва Наманганга бориб, вазиятни ўз кузи билан кўрган. Иқтисодий соҳада ишнинг ҳолатини ўрганиш уни бутун Туркистонда мусулмонлар ҳаддан ташқари оғир иқтисодий шароитларда яшаётганлиги ҳақидаги қайтули хулосага олиб келди. Айниқса, Қўқон аҳолиси қолоклиги билан алоҳида ажралиб туради. Заводлар, пахта тозалаш саноати Европа миллатлари вакилларининг қўл остида. Нима учун мусул-

¹ Беҳбудий М. Туркистон мухторияти // 1917. - 22 декабрь.

² Улут Туркистон. - 1917. - 12 июнь.

монлар шу ўринда суст, ташаббуссиз ва заиф? - деб хитоб қилади муаллиф¹. Унинг тасаввурича, бунинг сабаби, улар томонидан тиришқоқлик, фаоллик ва меҳнатгина ҳолатни ўзгартириши мумкин эканлигини тушунмасликдадир. Андижон мусулмонларининг аҳволи анча яхши. Гарчи, Наманган, мақола муаллифининг сўзларига қараганда, илмий тафаккур ва умуман, маданият тараққиётининг даражаси жиҳатидан анча ортда қолаётган бўлса ҳам, бу ерда савдо, тadbиркорлик, бизнес, ишлаб чиқариш туб ерли аҳоли қўл остига жамланган ва муваффақиятли ривожланмоқда. Бирок барча шаҳарларда маданий ҳаётнинг пешсаҳнасига ўз «миллий ва маданий камчиликлари»ни англаётган ва уларни аста-секин ислоҳ этишга уринаётган ёшлар чиқмоқда эдилар. Убайдулла Хўжаев, бу шаҳарларнинг ёшларига Тошкентнинг, унинг зиёдиларининг салмоқли таъсири бўлаётганлигини кўрсатиб ўтади. Убайдулла Хўжаевнинг маданий ва илмий жиҳатдан қолоқлик уларни илм эгаллашга интилиш, маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланиш сари бошламоқда, деган фикри билан келишмаслик мумкин эмас. Муаллифнинг бутун Туркистон маърифат билан ёнаётганлигига ва унинг алангалари ўчмаслигига имони комил бўлган. Агар Туркистоннинг уша давр ҳуқуқий ҳолатига назар ташламоқчи бўлсак, яна Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ишларига мурожаат қилишимизга тўғри келади.

Бехбудий ўзининг «Конун Оврупо», «Хақ олинур, берилмас!», «Лойиҳа», «Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа» мақолаларида Туркистонда вужудга келган ҳуқуқ соҳасидаги оғир вазият ҳақида ёзади. Шунингдек, ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни элликбоши ва қозиларнинг ихтиёрига бутунлай топшириб қўйилганлиги оқибатида, улар нафақат диний, балки маиший масалаларни ҳам порахўрлик асосида ҳал қилаётганликлари учун рус ҳукуматини танқид қилади. Бехбудийнинг шариятда Россия сиёсати ва рус маданиятига мувофиқ келмайдиган, лекин мусулмонлар талабларига жавоб берадиган қонун-қоидалар бор эканлигига имони комил. Ислom қонунчилигига оид чуқур

¹ Ходжаев У. Турли ўринлар // Садои Туркистон. - 1915. - 2 февраль.

билимларга эга бўлиш, унга қонунбузарликларни, қозилар томонидан шахсий манфаатлари йўлида шариат нормаларини сохталаштириб талқин этишларини аён кўриб туришга имкон берган.

Бу соҳада ишнинг ҳолатини синчиклаб таҳлил этиш Бехбудийни қозилик судлари тизимини бекор қилиш зарурлиги, уларнинг ўрнига Туркистондаги 5 та вилоятнинг ҳар бирида апелляция комиссияси ташкил этилган давлат судларини тузиш, округ судларини назорат қилиш учун раис, ўринбосар ва учта суд аъзосидан иборат Олий суд палатаси очиш кераклиги ҳақидаги хулосага олиб келди¹. Волост сайловларида, муаллифнинг фикрича, 20 ёшга етган ҳар бир туркистонлик қатнашиши лозим.

Жадидларнинг диққат марказида яна, маданий мерос ва халқнинг ўз-ўзини англаши тўғрисидаги муҳим масалалар ҳам турган. Муҳиддин Дарсаодат китобхонларга халқ қай даражада улкан маданий ва илмий меросга эга эканлигини эслатиб ўтган эди. Унга кўра, Фаробий, Ибн Сино, Улутбеклар ҳақиқатдан ҳам Ўрта Осиёдаги ижтимоий ва илмий ислохотларнинг асосчиларидир. Унинг адолатли фикрича, бу мутафаккирларнинг асарларини ўрганиш ўлка тараққиётини ижобий томонга илғари суради, халқнинг миллий ўзлигини англашини юқори поғонага кўтарди. Шу орада, Петербургда ўтказилган Бутун Россия мусулмонлари съездида (1914), унинг маълумотларига қараганда, Туркистондан атиги иккита вакил иштирок этган. Бу салбий факт, - дейди мақола муаллифи, ва халқни ижтимоий онгдаги турғунликни енгиб, фаол ҳаракат қилишга чақиради.²

Жадидларнинг фикрича, Туркистонда тараққиётта эришишнинг бош асоси иқтисодиётни зарур оқимда ривожлантиришдандир. Шунингдек, улар муҳим омиллардан бири деб миллий матбуот ва халқ таълимини ривожлантиришни ҳам ҳисоблаганлар. Тож. Ризобалди «Миллий матбуотсиз миллатнинг ўзи йўқ»³, - деб ёзганида, анча илгарига назар

¹ Бехбудий М. Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа // Ойна. - №5. - Б.106-107.

² Дарсаодат М. Жаҳолат меваси // Садон Туркистон. 1914, № 30, 1-6.

³ Идорага мактублар // Садон Туркистон. - 1915, №64. Б.4.

ташлаган эди. Аммо Туркистоннинг турғулик, қолоқлик ва жаҳолат гирдобидан чикиб кетишига нима ҳалақит берди? Тараққиёт сари қолоқликни ёриб ўтишига йўл бермаётган омиллар сабабини жадидлар нимада кўрдилар? Биринчи навбатда, гўёки шарият билан ҳимоялангандай туюлувчи, бироқ аслида мусулмон қонун-қондаларига ёт, шунингсиз ҳам кишиларнинг енгил бўлмаган ҳаётини янада оғирлаштираётган - кераксиз ва зарарли урф-одатларда. «Нима бизни кемираяпти ва орқага тортаяпти?». Маҳмудхўжа Бехбудий ўз мақоласида мана шундай савол қўяди ва дабдабали тўй ва дафн маросимларини назарда тутиб, бу саволга, бутунлай ортиқча расм-русумлар ва уларга кетадиган сарф-харажатлар, - деб жавоб беради¹. Қуръон ва ҳадисларга асосланиб у оилаларнинг хонавайрон бўлиш хавфини солувчи шу каби ҳодисаларнинг кераксизлигини тушунтиради. Ортиқча тантаналарга сарфланаётган маблағларни таълим соҳасида фойдаланиш зарур, мусулмонлар ўз тафаккурини қайта қуришлари лозим, деган ғоя оташин маърифатпарвар тарғиботчи бўлган Бехбудийнинг барча ишларида ўз аксини топган.

Бехбудий мақолалари мисолида биз, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishiга салбий муносабатда бўлган жадидлар диққат марказида, сиёсий масалалар бош масалалар бўлганлигини кўрамиз. Улар таҳлил натижасида шуни тушунганлар-ки, Туркистон - бу моҳиятан мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими, миллий эҳтиёжларига жавоб бермайди. Бу масалалар Февраль инқилоби арафасида, айниқса, кескин қўйилган. Шу йилларда янги услубдаги дунёвий таълим, миллий ўзига хосликнинг энг яхши томонларини мустаҳкамлаш, маданиятни жорий этиш учун ҳаракат жадидчиликнинг негизига қўйилган сиёсий мустақиллик, демократик бошқарув шакллари учун кураш ғоялари билан бирга содир бўлди.

Ривожланган давлат қуришдаги ўз ғояларини амалга оширишда жадидлар мутаассиблик, лоқайдлик, қолоқликка қарши курашга алоҳида аҳамият берганлар. Бу вази-

¹ Бехбудий М. Бизни кемиривчи иллатлар // Ойна. - 1914. - №23. - Б.338-342.

фаларни амалга оширишда улар тараққийпарвар, билимли ёшларга таянганлар. Улар ўз ишларида Европа давлатлари тараққиётга қандай йўллар билан етиб келганлигини ақс эттириб, асослашга тарихий мисоллар келтирганлар. Жадидлар тил ўрганиш ва фан-техника тараққиётининг аҳамиятига алоҳида эътибор бериб, Туркистоннинг ўтмишдаги ҳамда замонавий ҳолатининг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда, унинг келажагини қуйидагича программалаштирганлар: кучли дунёвий ҳокимият, хусусий мулкнинг дахлсизлиги, банк капиталининг эркинлиги тамойилларига асосланган озод, мустақил давлат қуриш. Бу давлат исломга ҳурматини сақлаган ҳолда барча йўналишдаги маданиятларнинг эркин ривожланишига хайрихоҳ бўлиши лозим бўлган. Жадидлар халқнинг маданият даражасини халқаро савияга кўтаришни орзу қилганлар, бунинг учун эса ёшларни Европанинг энг яхши ўқув масканларида ўқитишни зарур, деб ҳисоблаганлар.

Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов

Понятия «Восток» и «Запад» в отечественной гуманитаристике встречаются редко, совершенно отсутствуют в научном аппарате историков, что можно объяснить еще дающим о себе знать наследием советского обществоведения. Между тем, они давно уже прочно обосновались на страницах зарубежных научных и популярных изданий. Происхождение этих понятий восходит ко времени азиатских завоеваний Александра Македонского. Последовавшее за арабскими войнами и падением Константинополя расчленение мира на две части: «христианскую Европу» и «мусульманский Восток», а позже мирообразующие ареалы «Восток» и «Запад», получили значение факта и в средневековом сознании, и в научных интерпретациях двух последних столетий. Проблема «Запад-Восток» в историографии джадидизма адекватно пока не освещена, впрочем как и ее важность. В трудах зарубежных ученых напротив отложился серьезный пласт теоретических и иных научных разработок, без знания и использования которых содержание и джадидского движения, и вообще истории Центральной Азии XIX-XX вв., сегодня уже нельзя понять и раскрыть в достаточной степени. Разумеется, здесь нужен критический подход.

Для исследований западных специалистов показателен период 50-70-х гг., когда европейские и афро-азиатские общества описывались как разнотипные социо-культурные явления, причём вторые ассоциировались с неразвитостью, отсутствием внутренних потенций развития. Методологическое противопоставление указанных обществ не было, к примеру, преодолено и школой мир-системного анализа И. Валлерстайна, выделившей центр, полупериферию и периферию мирового развития. В теориях школы периферия не имеет перспектив национального процветания. Большой успех сопутствовал

концепциям национализма, усмотревшим его обусловленность и позитивность в контексте исторического развития любых обществ, включая глобальный фактор современного существования (К.Дойч, Э.Геллнер). Отметим также распространенность употребления в западных теориях понятий «модернизация» и «традиция»¹, формировавших подходы к изучению сложных процессов взаимодействия культур Запада и Востока, которые применяются исследователями из азиатских стран, например, в Турции (Ш.Мардин, Х.Иналджик).

Если обратиться к имеющейся в нашем распоряжении совокупности исторических данных, то гипотеза актуализации проблемы схематично представляется следующей:

- Эпоха Возрождения в Европе (XIV-XVI вв.), утвердив в правах свободу человеческой воли и рационализм, определила возникновение научного метода познания и его практического следствия - машинного производства. Логика набирающего силу и нерегулируемого производства товаров нашла продолжение в насильственной экспансии и христианизации в других частях света, чему содействовали великие географические открытия. Запад установил новый мировой порядок, разделив большинство стран на производителей промышленной продукции и поставщиков сырья. Формировалась единая мирохозяйственная система, построенная, однако, на насилии и неравенстве и сохранявшая их. Потеснившие религию естественные открытия и технологии Запад возвел в ранг высших ценностей. Поток научных открытий и технических изобретений к XIX в. принял в Европе лавинообразный характер.

- Мусульманский Восток, пережив в X-XIV вв. фазу мощного культурного подъема, оказался с рядом стран Азии в зоне экономического застоя и различной зависимости. Столкновение с Западом обнаружило кризисность состояния большинства азиатских государств. На исторический вызов мусульманский Восток ответил широчайшим общественным движением, включавшим просветительство (в Сирии и Египте выразившее общий

¹ Анализ их содержания не входит в задачи статьи - Е.П.

культурный подъем в арабских странах - «Нахду»), мусульманскую религиозную реформацию, борьбу за национальное освобождение, а на более глубоком уровне - движение за национальный прогресс. В отличие от Европы его главным мироорганизующим началом оставалась религия - ислам, регулирующий систему внутрисоциальных отношений, адаптацию во внешней среде и динамику возможных видоизменений. Между Западом и мусульманским Востоком развернулась сначала военная, потом религиозная и идеологическая конфронтация, которая с конца XVIII в. одновременно сопровождалась осторожным наведением мостов культурного общения.

- Разрыв в темпах экономического и технологического развития двух цивилизационных массивов - Запада и Востока - обусловил в последующий исторический период необходимость его ликвидации, обозначив очевидно доминанту и особенности мирового развития в целом. Выбор моделей взаимоотношений мусульманских стран с Западом в значительной мере предопределял выбор конкретных форм их исторического самовыражения. Коллизия двух способов существования - традиции, в первую очередь религиозной, и современности, отождествляемой со свободным рынком и демократией, всеобщей технизацией и информатизацией, но несущей в себе конкретно-историческую специфику западных культурных образцов, и сегодня направляет развитие многих мусульманских обществ. Разброс позиций наглядно демонстрирует пример двух стран - Турции и Ливийской Джамахирии. Президент первой высказал уверенность, что в его стране «... был осуществлен синтез Запада и ислама»¹. Лидер второй, Муаммар Каддафи, автор известной «третьей мировой теории», отвергнув и капитализм с его демократией, и «реальный социализм», постулировал принцип, согласно которому законы неправомерны, когда «они не основываются на естественном источнике - обычае и религии»².

¹ Тургут Озал. Турция в Европе // Звезда Востока, 1992, № 11-12.

² Каддафи М. Зеленая книга. М., 1989, с.54.

Мировоззренческий охват проблемы выглядел бы недостаточным без учета важнейшей черты миропонимания, складывавшегося на рубеже двух столетий: усиления тенденции к глобализации мышления. Европейская наука XIX века выработала мирообъемлющую методологию; переворот в умах произвела эволюционная теория. Технические возможности передачи информации и передвижения в физическом пространстве позволили человечеству опутить свою целостность. Марксизм заявил о необходимости коренной насильственной переделки всей общественной организации на новой экономической основе. Универсальные религии создают Баха-уллу в Иране (бахаизм) и Рамакришна в Индии. Проповедь философии глобального единения «по-европейски» и наглядная объективность его реализации стимулировали в качестве противодействия формирование в странах ислама идеологии мусульманского единства, которая не совпадала с усиливавшимся стремлением к национальной идентификации (в ряду характерных знаков возникновение «Уруба» - символа духа арабского самосознания).

Один из центров мировой цивилизации и мусульманского Востока - Бухара, соседние Хивинское и Кокандское ханства оказались к XIX в. политически и культурно изолированными от Запада. Давно проложенные пути во внешний мир не компенсировали отсутствие прямых связей с европейскими странами. Завоевание Россией во второй половине XIX в. значительной части Центральной Азии превратило естественную изоляцию в колониальную, потенциально переориентировав местные общества на борьбу за национальное освобождение. Но Центральная Азия, будучи частью мусульманского мира, испытывала влияние происходящих в нем процессов.

Османская империя проявляла себя разделяющей и соединяющей геополитической структурой мировых отношений, которая, однако, попала в политическую и экономическую зависимость от крупнейших держав. Противостоять развитому Западу можно было только объединившись, и таким интегрирующим началом для мусульманских государств могла быть прежде всего религия. Ислам

выступал мировоззренческо-духовной, культурной и политической основой идеологической борьбы за суверенное историческое существование. Доктрина мусульманской солидарности, получив в Османской империи последней четверти XIX в. статус официальности, включала антиевропейские и антихристианские установки политики султана Абдул Хамида II. Создатель учения об общности мусульман, опирающейся на собственные, религиозные истоки, Джамал ад-Дин аль-Афгани, не отвергая возможности использования европейских достижений в науке и политике¹, утверждал автономность развития мусульманского мира и его независимость от Европы. Члены политического общества «новых османов», ставившего целью превращение султанской Турции в конституционную монархию, придерживались концепции соединения религиозных ценностей Востока и научных новшеств Запада. С идеями борьбы против деспотизма Абдул Хамида выступила организация младотурок «Иттихад ва таракки». Вышедший из их среды поклонник «англосаксонской системы общественных отношений» принц Сабахеддин, совмещал некоторые положения Корана и пропаганду идеи «личной инициативы», которую он воспринял от французских социологов Ле Пле и Эдмонда Демолена. Группа интеллигентов «западников», признавая приоритет Европы перед культурой восточных народов в области экономики и науки, оставила в своем багаже политический идеал теократической монархии. «Западник-иттихадист» Джелаль Нури говорил о существовании двух культур: «технической» и «истинной», базирующейся на мусульманской вере². «Западничество» турецких и арабских интеллигентов, как и во всем мусульманском Востоке, специфично, и в радикальных своих течениях оно не касалось религиозных основ. Консервативные же сторонники

¹ См.: Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. М., 1985. С.164-173.

² Петросян Ю.А. Турция // Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в.). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М., 1973. С.17-57.

идеи исламского единства усматривали все беды мусульман в отступлении от шариата и отдаляли Восток от культуры Запада.

Реформизм как особый способ социального мышления распространился к нынешнему веку и в наиболее продвинутых мусульманских обществах России, ее колоний и полуколоний. Здесь он вылился в форму «джадидизма», аккумулировавшего в себе все, что связано с представлением о новизне и прогрессе этих регионов. Духовный космос объединяющего религиозного родства, притягивая каждого мусульманина, конечно, владел и джадидами.

Ислам и наука, ислам и прогрессивное развитие - узел философских поисков и дискуссий второй половины XIX в. в странах мусульманской интеллектуальной и социально-политической реформации. Ожесточенная полемика между западными учеными, недооценивавшими культурную роль ислама, и идеологами последних, например, Э.Рена-ном и лидером «новых османов» писателем Намык Кемалем, вводила иногда от исторического культурного взаимодействия между Европой и мусульманским Востоком, в том числе в сторону идеализации прошлого исламских обществ.

В страстном желании покоиться на собственном духовном и теоретическом фундаменте развития утачивается идеологически и методологически принципиальная мысль о со-правной причастности мусульман достижениям мировой цивилизации, которые не хотели быть простыми пользователями имеющихся достижений. Абдурауф Фитрат, Махмудходжа Бехбулий и другие джадиды избегали крайностей в этом вопросе, хотя в системе их взглядов преобладающим акцент на особенной значимости исламской культуры, которая дала миру многие из научных новшеств, а в области философии спасла для Европы Платона и Аристотеля, позволила возродиться в ней античной традиции и освободиться от схоластики¹. Иные мировоззренческие перспективы открывались джадидам на уровне

¹ Эргашев Б. Джадиды: либералы или демократы? // Звезда Востока, 1991, № 12. С. 128-129.

межцивилизационных взаимодействий. Для Музаффара Зоде было очевидно, что высокое развитие экономики, культуры и науки у отдельных наций связано с широким использованием ими достижений других народов. Тезис Бехбудий еще более категоричен: нациям, не впитывающим в себя новейшие достижения науки и техники, уготована участь прозябающих на задворках мировой цивилизации¹.

Представлялось, что общечеловеческая природа науки сблизит Восток с Западом. Но гуманистическая ценность науки далеко не абсолютна. За ее успехами уже различался комплекс противоречий и новых, небесспорных ориентаций в системе социальных, этических норм и оценок. К началу XX в. эмпиризм (чувственная истина и чувственное познание) занял господствующие позиции в европейском сознании, а вместе с ним критицизм, скептицизм, релятивизм, нигилизм, утилитаризм и пр. Эмпирическая система познания не только отрицает любую богоявленную сверхчувственную истину, но и ограничивает разум и логику. Какое же направление должна была получить наука на мусульманском Востоке с его самоохраняющей религиозно-идеалистической и рационалистической мыслительной традицией?

Переход к новому качественному состоянию общества должен был произойти не только в пределах освоения современных научных знаний и социальных, политических новаций. Другой резерв, который не мог быть обойден лжадидами, заключался в восстановлении разумных принципов ислама, способствующих прогрессу, а значит - и расцвету науки. В самом деле, ведь был исторический прецедент (при всей относительности его сопоставления с ситуацией начала XX столетия) - мутазилизм, рационалистическое течение в исламе IX в., который стимулировал распространение наук на арабском Востоке. Не менее важной для местных общественных деятелей была духовная чистота, вносимая искренностью

¹ Алимова Д.А., Худайкулов А. *Ўзбекистон маданияти тарихшунослигининг асосий йўналишлари* - XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари). II-қисм. Т., 1994. Б.208-265.

веры. Может быть поэтому понятие прогресса находило свой смысл при совместимости с исламскими религиозными ценностями: «Настоящая прогрессивность всегда вместе с религией и шариатом» (С.Муфти-зода). И далее: «Прогрессивное общество состоит из служителей религии и народа»¹.

Насколько тесно сплетались в обновляющемся мироощущении религия и развитие, религия и мышление, опирающиеся на некоторые научные представления, видно из статьи «Акл ва унинг тарбияси» («Ум и его воспитание»), написанной бухарским муфтием: «... самый великий, бесконечный дар господа Бога человеку - это ум. Если животному Богом дана физическая мощь, то ему он дал высшее из качеств - умственную силу, вследствие чего человек и считается правителем всего земного шара... то, что человек делал или делает в этом мире, верующий он или нет, занимается светскими науками или изобретениями - зависит от его ума. Нет сомнения в правильности проповеди нашего пророка, сказавшего: «У кого нет ума, у того нет веры». Сегодня нам известно, что человеческий ум прогрессировал по годам и по векам... Начиная с древних царств и до нынешних самых передовых государств, у всех была одна идея - воспитание мысли...»². Восприятие и пропаганда (даже в лоне религиозных канонов) идеи всеобщего развития во времени явились решительным шагом вперед в перспективном овладении современным научным методом познания.

Но неужели все богатство философских течений Запада и мусульманского Востока не давало надежды на более органичное соприкосновение (или хотя бы увеличение точек взаимного сближения) мировоззренческого и теоретического интеллектуализма джадидов и европейцев? Думается, это не так. Философский пантеизм восточных

¹ Нахот, 1917, 6 мая. Проблема отношения джадидов к исламу как к религии и как к культурному феномену, в котором длительное время формировалась центральноазиатская цивилизация, причем во всем разнообразии его теоретических, эмоциональных и прагматических оттенков, вероятно требует всесторонней проработки - Е.П.

² Хуррият, 1917, 31 октябрь.

мыслителей средневековья содействовал утверждению самоценности природного мира и человеческой жизни, возвышал разум человека, прозвучав диссонансом фатализму ислама и подтолкнув западный возрожденческий рационализм и гуманизм¹. Некоторым образом похожие философские идеи, неотрывные, правда, от религии, мы находим у Фитрата, (между прочим знавшего об эволюционной теории Дарвина): жизнь - формируемое Богом - состояние чувств и движений: ее высшая, человеческая форма реализовалась благодаря ниспосланной Богом «идее жизни», которая открывается в истинной религии². В европейской философии они перекликались с витализмом (учением о качественном отличии жизни от неживой природы) и отдельными моментами «философии жизни» (у Бергсона жизнь - космический «порыв», суть которого «сознание или сверхсознание»). Отдаленные аналогии прослеживаются и в другом: в начале века в западной науке появилось множество теорий циклического развития общества (О.Лоренц, Парето, Спенсер, П. Сорокин и др.). Пяти-сотлетними, столетними и т.д. циклами (астрологическими) при объяснении человеческой истории оперировал Ахмад Дониш³. Несмотря на приверженность астрологии, считающейся псевдонаукой (ее научность отрицал Беруни), идея развития у Дониша явно присутствует.

Своеобразной реакцией на усиление роли точных наук стал позитивизм, объявивший единственным источником истины конкретные (эмпирические) науки. Возникнув в первой половине XIX в., он очень скоро превратился во влиятельнейшее направление европейской философии. Основатель позитивизма французский философ Огюст Конт не противопоставлял науку и религию, предельно онаучив последнюю. Бог в его «мировой» религии предс-

¹ См: Научное сообщение Заходова А. на симпозиуме «Изучение культурного наследия народов Средней Азии и Казахстана: итоги, проблемы, перспективы» // Общественные науки в Узбекистане, 1990, №10. С.57.

² Эргашев Б.Х., Касимова З.И. О раннем философском творчестве А.Фитрата // Общественные науки в Узбекистане, 1990, №10. С. 17-18

³ См: Трактат Ахмада Дониша «История Мангытской династии». Душанбе. 1967. С.21-26.

тавлял некое высшее существо, концентрат тех, кто оставил о себе память содействием делу прогресса. Интеллектуальное воздействие Конта на идеологов мусульманской реформации неординарно. Так, видного деятеля младотурок Ахмеда Ризу привлекла контовская социологическая теория, выраженная в девизе «Порядок и прогресс»¹.

Позитивизму отдавали должное многие джаиды. М.Бехбудий оценил его обращенность к чувствам, ощущениям и потребностям человека², а кроме того, без сомнения, последовательность «открытой» философии науки, которая могла быть серьезным аргументом в пользу практической деятельности. Интерес у Бехбудий вызывали и распространившиеся в Германии, Франции, России философии неокантианства, неогегельянства и махизма. Но адекватность мотивации философского поиска джаидов, или ее недостаточность, не будет объяснена, если не держать в поле зрения и другие существенные стороны многопланового западного мироощущения, сопутствующие восприятию позитивизма: возродившаяся и окрепшая материалистическая, атеистическая традиция, которая не принималась джаидами, и безраздельно господствующее стремление к экономической и социальной капитализации, решающим образом формировавшее жизнь общества. Теоретически двигаться в полюсе социального прогресса джаидам помогал отрицающий критицизм просветительства, нацеленный против тормозящих устоев феодализма и деспотизма. Метод опытного, точного научного познания и мировоззренческие принципы межкультурного диалога были заложены в дидактическую схему единой исходной концепции образования, практически создававшейся И.Гаспринским, М.Бехбудий, А.Шакури, Мунаввар Кори и другими татарскими и узбекскими просветителями.

Капитализация европейского общества привела к

¹ Петросян Ю.А. Указ. соч. С.39.

² См. Эргашев Б. Джаиды: либералы или демократы? С.129. Напомню, что об органах чувств и ощущениях как одном из важнейших инструментов познания еще в Х в. писал Ал-Фараби - Е.П.

появлению соответствующего «кодекса морали», который воплотился в новый тип личности. В Англии ее символизировал «джентльмен» (т.е. «вполне порядочный человек»). Образовался морально-нравственный комплекс, включающий помимо религиозных и поведенческие нормы, представления нерелигиозного, светского порядка. Для большинства джаидов моральная мотивация - та сила, которая диктует движение истории к прогрессу. В трудах отдельных просветителей мораль абстрагируется от своего первоисточника - религии, обретает самостоятельное существование и получает значение вполне светского явления. Подтверждением служит книга Абдуллы Авлони «Цветущий край и мораль». Авлони намеренно оттеняет практическую направленность этических категорий. Среди актуально неотъемлемых понятий он рассматривает новое социальное и моральное понятие дисциплинированности¹. А это уже элемент рациональной технологии жизни, не чуждой в какой-то мере исламским обществам.

Ислам и его правовой кодекс, шариат, укоренили историческое бытие мусульманских народов в четко обозначенном пространстве социальной практики. Однако это не мешало формированию в мусульманском праве разнородных традиций. Возникнув как часть религии ислам, мусульманское право установило единую систему норм и порядок жизни мусульманской общины. В XIV-XV вв. в Османской империи появляется светское право в форме правовых инструкций канун-наме, которую целый ряд западно-европейских и турецких исследователей связывает с тюркской правовой доисламской традицией урф. Терпимая к нововведениям официальная ханифитская концепция империи, руководствовавшаяся смыслом выносимых правовых решений (распространившаяся в Сирии, Центральной Азии, Казахстане и Поволжье), сменилась в XVI в. нерациональным традиционализмом ханбалитов, не допускавшим ни малейшего противоречия

¹ См: Антология педагогической мысли Узбекской ССР. М., 1986. С. 184-193.

буквальному толкованию Корана и сунны. Переход во второй половине XIX в. ряда мусульманских государств к политико-правовым принципам, аналогичным западным, не привел к полному отказу от шариата - он по-прежнему применялся при регулировании вопросов личного статуса. С другой стороны, на мусульманском Востоке уже в период с IX и до XV в. Ибн-ал-Раби, Ал-Фараби и Ибн-Халдун дискутировали доктрину суверенитета - намного раньше, прежде чем это понятие утвердилось в Англии, Франции и Испании (XVI в.)¹. Мыслителям Востока была близка и идея выборности высшей государственной власти (Навои и др.). Но Европа отличалась процессами особого свойства: необратимым размежеванием экономической и политической организаций, развертыванием и реализацией целой системы идей и концепций: государства, независимого от церкви, общественного договора и др. Личная свобода индивида отождествилась с частной собственностью, а семья, школа, церковь стали институтами гражданского общества.

К заслугам джадидов следует причислить то, что они, вслед за «новыми османами» и младотурками, идеологами Египта и других мусульманских стран, самым серьезным образом отнеслись к политическому опыту европейцев. При этом присутствовало устойчивое желание остаться самими собой. Постепенно меняясь, у джадидов вырабатывалось представление о соотношении «западных» и «исламских» принципов социального устройства - от конституционной монархии, шариата и фрагментарного использования местного самоуправления до «расширенного» конвергенционного подхода, устанавливающего сосуществование шариата в качестве незыблемого основания общественной жизни, государственности, правосудия и народно-демократического строя. В стремлении скорее покончить с отсталостью и догнать Запад выпестованные

¹ Рузиева Р. Историческое развитие доктрины суверенитета // Мустакил Ўзбекистон ҳуқуқ фанининг долтарб муаммолари. II республика илмий назарий конференцияси шогирокчиларининг маъруза ва чиқишлари тўплами, 1995 йил 26 май. Тошкент. 1995. II-қисм. Б. 19-20.

джадидским движением туркестанские демократы иногда обгоняли реальное историческое время. После февральской революции 1917 г. они в своей программе по сути руководствовались принципами и ценностями развитого демократического общества в его зрелом гражданском состоянии, с его гарантиями прав и свобод.

Отношения Запада и Востока в начале XX в. нельзя представить вне такого феномена, как учение о социализме и марксизме, требовавших уничтожения частной собственности и обобществления средств производства. Социалистическая идея проникала в мусульманские страны, в Центральную Азию, испытывавшую воздействие революционного движения в России. Воспитанные на исламских ценностях джадиды в большинстве своем отступили от религиозно-правового постулирования неприкосновенности имущества и частной собственности, имеющего социально упорядоченный общечеловеческий характер. В признании незыблемости права частной собственности они (Бехбудий и др.) полностью сходились с отцами-основателями современного западного общества. История различных революционных движений в странах Европы и Азии - начиная с революций в Нидерландах и Англии (XVI-XVII вв.) и кончая революциями в России, Турции, Иране, Китае, подталкивала к политическому радикализму видимой «законностью» насильственного решения социальных проблем, но еще сильнее толкала к этому несправедливость государственной власти к своему народу. Побудительным мотивом конфронтации с деспотизмом фигурировал мотив нравственный.

С иноземным господством бороться помогал дух коллективизма, всегда поддерживающий организацию исламских обществ. Единство религиозное и национальное было самым распространенным лозунгом освободительного, антиколониального движения в Туркестане - оно и противоядие самоубийственным последствиям классовой борьбы, и главное средство достижения независимости. Сплоченность нации перед лицом общего врага (русского колониализма) важнее партийности - мысль, которую почти открыто высказывала в 1917 г. газета

«Хуррият»¹. Единство было направлено вовнутрь местных обществ и вовне их. Во втором случае единство материализовывалось в общероссийском межисламском организационно-политическом и культурном сближении, а рядом с ним и в формировании общетюркского, главным образом культурного и историко-мировоззренческого пространства². Внутренне единство предполагало консолидацию национальных сил и местный патриотизм, игравший ведущую роль в общественной жизни края и выразившийся в проектах туркестанской автономии.

Центральноазиатский регион в силу своего географического и политического положения не мог напрямую сообщаться с западноевропейскими странами. Государствами-посредниками в рамках тех же обстоятельств выступали Россия и Турция. Расположенная на стыке северной части «западного» и «восточного» ореолов, Россия коммуницировала с ними и культурно, и экономически, и геополитически. Культурно-трансляционная функция российского общества была для джаидов очевидным фактом. Центральноазиатские реформаторы остро нуждались и в опыте модернизации Турции. Крайности антиколониальной, освободительной борьбы обнаруживали ориентации на такую отсталую страну, как Афганистан, или же крупнейшую колониальную империю - Англию.

Однако в пределе задача выглядела куда сложнее - нужно было прокладывать собственный путь развития, и не только при содействии Турции или России, но и самостоятельно. И видимо так: оберегая свою индивидуальность и безопасность в этом мире всеобщей зависимости, особенно когда в нем преобладают разрушительные тенденции, а именно: сочетая гуманное участие в «горе России», уничтожаемой голодом и насилием, и одновременно

¹ Хуррият, 1917, 8 сентябрь.

² Воссоздать его, в том числе мифологически, пытался идеолог тюркизма Зия Гек Альп: «Отечество турок - не Турция и не Туркестан, а великий всеевропейский Туран». Цит. По: Инал-Бутов. Основные моменты в развитии национального движения на мусульманском Востоке // Колониальный Восток. Социально-экономические очерки под редакцией А. Сулман-Заде. Новая Москва, 1924, С.309.

отстраненность от кровавой бойни первой мировой войны, в которую оказались вовлечены Европа и Россия, и нейтралитет по отношению к «керенско-большевистской» междоусобице»¹. Поиском временного исторического компромисса была идея туркестанских реформаторов о почти конфедеративном устройстве демократической России, в состав которой входила бы Туркестанская федерация, обладающая максимально возможным суверенитетом, идея, нацеленная на достижение в перспективе полной независимости. Прагматизм оправдывал себя - подключение к евро-российской экономической системе региона. Резкая переориентация джадидов и других патриотов произошла после того, как стало ясно, что большевизм наносит краю гигантский экономический и моральный ущерб, подавляя глубинные стремления к самораскрытию национальной индивидуальности, а советская Россия выпала из целостного мира. Была поставлена цель - достижение полной независимости и экономической самостоятельности государств Центральной Азии, широкое ознакомление с европейской культурой, открытое и разностороннее общение с другими странами и народами².

Умеренный антиевропоцентризм облегчал выход джадидов к общечеловеческим ценностям. Они осознавали себя, свою культуру, родной край и его историю частью мировой цивилизации. Мироцелостность восприятия - одно из самых больших достижений просветительской и политической мысли Центральной Азии в начале XX века. Кредо джадидов: Запад и Восток принципиально совместимы, когда они ведут общечеловеческий диалог на равных.

Глобализм мышления джадидов просвечивал разными гранями, соединяя в их идеях возможности настоящего с потенциальностью будущего: это и коммуникативные функции обучения не только местным, но и русскому, и европейским языкам, и свое информационное пространство,

¹ Хуррият, 1917, 3 ноябрь.

² См.: Тугон З.В. Хотиралар // Шарк юлдузи. 1993, №5-6, 7-8, 9; Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX - первой четверти XX вв. Дисс... д-ра юрид. наук. Т., 1995. С.273-288

образующееся распространением национальной газетно-журнальной периодики, книгопечатания и новометодных светских школ, т.е. посредством типовой технологии передачи знаний и новостей, как фрагмент общемирового информационного пространства, постепенно выстраивающийся в целое, и разветвленная континентальная транспортная сеть, осуществляющая свободное движение людей и товаров.

Теоретическая проблематика развития, разрабатывавшаяся на Западе, обогатилась правильным пониманием методологической соотнесенности понятий «современность», «модернизация», «традиция» лишь поднявшись над абсолютизацией европейских ценностей. Сторонники неотрадиционализма указывают на устойчивость традиции (Ш.Айзенштадт, С.Уитейкер, Дж. Газфилд), более того, они новаторски поставили вопрос о традиции как источнике модернизации (Л. и С.Рудольфы). Заметим, что джадиды интуитивно, теоретически полуосознанно подошли к той же проблеме на несколько десятилетий раньше, предвосхитив ее постановку на Западе.

В центральноазиатском джадидизме, его философских и теоретических основаниях просматриваются три аспекта традиционности:

- цивилизационный (в более широком смысле) или общеисламский (отчасти и общетюркский);
- общечеловеческий;
- центральноазиатский (регионально-исторический).

Базисом сближения и взаимодействия с Западом выступила идея развития (прогресса), отражающая в горизонте планетарных процессов единство человеческого мышления и практики.

Бурная река истории пронесла общегуманистический и национальный идейный потенциал джадидизма через все столетие, как будто храня для того, чтобы он был востребован современниками - уже в условиях независимого развития Узбекистана.

Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды

На протяжении нескольких эпох идея мусульманского единства не раз выступала в качестве объединительного фундамента различных общественно-политических сил, ставивших освободительные цели. Этот мощный интеграционный потенциал особенно ярко проявил себя в новое время, когда мусульманский мир, «пробудившись» от долгой спячки, открыто заявил о своём стремлении восстановить былое могущество исламских государств и реанимировать, прежде всего, утраченное в ходе колониальных захватов, политическое самоопределение. Колонизация в значительной мере актуализировала также проблему «выживания» мусульманской цивилизации под давлением внешних, инокультурных факторов, что, в свою очередь, объективно ускоряла и усиливала консолидационные процессы в странах Востока. К началу XX столетия в России, где, как известно, официальной властью по отношению к завоеванным территориям и народам, населяющих их, многие десятилетия проводилась имперская, в высшей степени не реалистичная национальная политика, концепция мусульманского единства вновь обретает благодатную почву.

Именно это стремление к единству и концентрации усилий во имя общих целей послужило основной причиной созыва первого Всероссийского съезда мусульман, который открыл свою работу в Нижнем Новгороде 15 августа 1905 года.

На съезд съехались около 150 делегатов из различных мусульманских регионов России: Кавказа, Крыма, Казани, Уральска, Сибири и Туркестана¹. Съезд работал полуконспиративно на пароходе «Густав Струве» на реке Оке из-за препятствий, чинимых губернатором Нижнего Новгорода.

¹ ЦГА РУз, ф. И-461, оп. 1, д. 1893, л. 25.

Среди инициаторов созыва форума были виднейшие представители российских мусульман: Исмаил Гаспринский, Рашид Ибрагимов, Юсуф Акчурин, Алимардонбек Топчибашев, Гаяз Исхаков, братья Абдулла и Губайдулла Бобинские и др¹.

Именно они подготовили первую общую резолюцию российских мусульман, которую съезд почти единогласно утвердил.

В резолюции, в частности, отмечалось:

«1. Необходимо и своевременно сближение мусульман всех областей России на почве общественно-культурных, политических запросов и задач современной русской жизни.

2. В достижении и осуществлении этих задач прогрессивная часть мусульман, разделяя идеалы передового русского общества, действует в смысле установления в стране правового порядка на началах участия свободно избранных народных представителей в законодательстве и управлении Государством.

3. Сознывая, что достижение целей возможно при пользовании мусульманами одинаково равными с русским населением правами, прогрессивная часть мусульман всеми законными средствами действует в смысле отмены всех изъятий и ограничений, которые установлены в отношении мусульман действующими узаконенными правилами и административной практикой, и полного уравнивания мусульман с населением Русского Государства во всех правах политических, гражданских и религиозных.

4. Деятельность свою мусульмане направляют сообразно с действительными и могущими народиться потребностями и запросами общегосударственной жизни, должны стараться открывать всякого рода школы, соответствующие потребностям мусульман, распространять и популяризировать идейные начала современной жизни при помощи книг, газет, журналов, народных курсов, библиотек-читален и подобного рода учреждений просве-

¹ См: Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М., 1931, с.24

тительского характера.

5. Для успешного достижения всех намеченных целей на местах образуются свои меджлисы, руководимые периодическими съездами мусульман»¹.

Первый Всероссийский съезд мусульман принял решение о создании Всероссийского мусульманского союза («Иттифак-Эль-Муслимин»). Устав Союза, разработанный редактором газеты «Каспий» и «Хаят» присяжным поверенным Алимардонбеком Топчибашевым, был утвержден уже на Втором Всероссийском съезде мусульман, который проходил в январе 1906 года в Санкт-Петербурге².

В уставе (состоящем из 23 параграфов) предусматривалось создание из губерний России, населенных мусульманами, шестнадцати следующих районов с особыми порайонными центрами:

«1) В районе Кавказа - Баку; 2) Крыма - Симферополь; 3) в районе Москвы и Петербурга - Петербург; 4) в Литовском районе - Минск; 5) в Нижнем Поволжье - Астрахань; 6) в Верхнем Поволжье - Казань; 7) в Уфимском - Уфа; 8) в Оренбургском - Оренбург; 9) в Туркестанском - Ташкент; 10) в Сибири - Иркутск; 11) в Степном крае - Уральск; 12) в Омском - Омск; 13) в Семипалатинском - Семипалатинск; 14) в Семиреченском - Верный; 15) в Акмолинском - Петропавловск и 16) в Закаспийском - Асхабад. Во всех этих пунктах учреждаются порайонные собрания. Эти собрания учреждают лица, избранные всеобщим собранием»³.

В уставе особо отмечалось, что «всякое лицо, вступившее в число этой организации, обязано подчиняться требованиям и постановлениям ее. Равным образом, они принимают на себя труд в приведении к исполнению те пожелания, которые выставляются в программах и уставах этой организации»⁴.

В том же 1906 году (16-21 августа), по инициативе му-

¹ Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд. 1987. - С. 14-15.

² ЦГА РУз, ф. И-461, оп. I, д. 1893, л. 25

³ Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. - С. 26.

⁴ Там же, С. 29.

сульманской фракции Государственной Думы, состоялся (в Нижнем Новгороде) третий Всероссийский мусульманский съезд, который разработал и принял программу «Иттифака».

Обосновывая на съезде необходимость принятия программы, сотрудник газеты «Казан-Мухбири» и член Центрального Комитета конституционно-демократической партии Юсуф Акчуриин говорил: «... цель наша объединить большинство мусульман России, создать политическую партию, повысить силу, влияние и авторитет перед русскими партиями и правительством, а также не лишиться, подобно мусульманам Болгарии, своих национальных и политических прав...»¹.

На заседании 17 августа съезд принял предложение Президиума об образовании мусульманской партии и ее Центрального Комитета в составе 15 человек, из которых трое должны были составлять постоянное бюро и жить в Петербурге, получая за свой труд определенное вознаграждение.

Избранными в ЦК оказались: 1. Рашид Ибрагимов; 2. Юсуф Акчуриин; 3. Сеит Алкин; 4. Исмаил Гаспринский; 5. Алимардонбек Топчибашев; 6. Абдулла Апанасов; 7. Галимджан Галиев; 8. Садриддин Максудов; 9. Шахайдар Сыртланов; 10. Муса Бигиев; 11. Абдулла Нигматуллин Буби; 12. Хади Максудов; 13. Мустафа Давидович; 14. Шахмардан Кошегулов (представитель от киргиз); 15. Салим Джантурин.

Кроме этих 15 человек, было решено кооптировать в ЦК еще 5 членов: по одному от Бакинской, Елизаветской, Эриванской, Туркестанской и Оренбургской областей².

Выбранные члены ЦК рассмотрели программу мусульманской партии, которая включала 75 пунктов.

Вот некоторые ее основные положения:

«1. Партия ставит себе задачу объединить в одной общей практической деятельности всех граждан мусульман России, единомышленников по своим политическим убеждениям, для проведения в жизнь ряда политических, эко-

¹ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России..., С.30.

² См: Политическая жизнь русских мусульман..., С.41-42.

номических, социальных, религиозных и других реформ...

2. Стремясь к обновлению всего строя гражданской и политической жизни на началах свободы, правды и человечности, партия находит эту цель достижимой при надеждении всех русских граждан, в том числе и граждан мусульман, правами человека и гражданина. И при переустройстве формы правления Российской Империи на принципах государства Конституционного, заключающегося в действительном участии народа, в лице представителей его в отправлении законодательных функций государственной власти...»¹.

В программе говорилось также о необходимости полной автономии в делах религии, широкого автономного управления на местах, с учреждением на всей территории России небольших самоуправляющихся единиц и т.д. Безусловно, решения этих съездов, пронизанных призывами к единению колониальных народов России самым непосредственным образом оказывали серьезнейшее влияние на умонастроения прогрессистов во всех мусульманских регионах империи, что не могло не сказаться в целом на состоянии и развитии национально-освободительного движения в этот период.

Так же, как множество концепций национализма (которые в условиях роста национального самосознания значительно эволюционируются) идея мусульманского единства (позже обозначенного термином «панисламизм») составляла сферу «особого интереса» царской администрации, видимо, в силу того, что так называемое «панисламистское» учение апеллировало ко всем членам мусульманской общины России, независимо от национальных и социальных различий и тем самым представляла огромную опасность государству, «смущая умы» миллионов «русских» мусульман и возбуждая «сепаратистские» настроения.

Надо полагать, что именно это обстоятельство побудило департамент полиции уже в 1910 году издать специальный циркуляр, в котором розыскным органам предлагалось:

¹ ЦГА РУз, ф. И-461, оп.1, д.1893, л.9.

«1. Принять меры к немедленному приобретению соответствующей секретной агентуры для освещения преступной деятельности панисламистов и их революционных организаций в целях своевременного пресечения таковой;

2. Неослабно следить за настроениями мусульманского населения, обратив при этом особое внимание на деятельность как педагогического персонала мусульманских школ, так и магометанских духовных лиц, по своему положению особенно близко соприкасающихся с мусульманским населением, - о чем периодически доносить. И наконец,

3. Следить за деятельностью панисламистских издательств, а так же и за панисламистской литературой во всех ее видах, своевременно представляя в департамент наиболее заслуживающие внимания статьи".¹ На рубеже XIX - XX веков в Туркестане, который представлял собой в этот период далекую колониальную периферию Российской империи, под воздействием общеинтеграционных процессов, также происходили серьезные социально-политические сдвиги, оказавшие значительное влияние на эволюцию национальной мысли. Несмотря на жесткие рамки колониального режима, в глубинах общества пробиваются ростки новой национальной элиты. Туркестанские джаиды в сотрудничестве со своими единомышленниками из других мусульманских регионов Российской империи, за короткий срок проделали титаническую работу, направленную на реформацию и модернизацию общественной жизни. Огромным стимулирующим фактором способствующим возрастанию политической активности этой части Туркестанского населения послужили революционные события на Востоке - конституционное движение в Иране (1905-1911 гг.) антиколониальные выступления в Индии (1905-1908 гг.), революция в Турции (1908 г.) и др.

Все попытки официальных российских властей изолировать Туркестан от внешнего мира не давали ожидаемых результатов. В регион, невзирая на все препятствия и

¹ Аршарун А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России..., С.111.

ограничения, продолжала поступать информация из этих «неспокойных» и «мятежных» стран. Идеологические взгляды туркестанских джадидов, несомненно, во многом формировались под влиянием идейно-политических течений, проникавших в край из сопредельных государств. В то же время внешнее влияние не носило характер простого механического восприятия чужих идей. Эти идеи неизбежно преломлялись через призму целого комплекса устоявшихся национальных ценностей и представлений. Лидеры освободительного движения в Туркестане, в частности, в отличие от некоторых национальных и религиозных ортодоксов, не ставили перед собой задачу создания единого общетюркского или общеисламского государства. Речь шла лишь об установлении и поддержании более тесных политических, экономических и культурных контактов между различными тюркскими и мусульманскими народами.

В своей деятельности они, прежде всего, проповедовали идею объединения усилий всех тюрков и мусульман в их общей борьбе против колониализма и деспотии.

Состоявшиеся в 1905-1906 гг., впервые в истории империи, всероссийские мусульманские съезды и принятые на этих форумах решения нацелили российских мусульман на реализацию указанных задач. Активизация интеграционных процессов в мусульманском мире, а также практическая работа, направленная на выполнение рекомендаций и предложений, выработанных на первых мусульманских форумах не могли не привести к постепенной трансформации джадидизма в ярко выраженное политическое движение коренных народов Туркестана. Туркестанские прогрессисты-джадиды (Мунаввар Кори, Махмудхужа Бехбудий, Убайдулла Ходжаев и др.) стоят у истоков формирования первых национальных общественно-политических организаций.

Ими создаются такие общества и организации, как «Тарбия-йи атфол», «Падаркуш», «Умид», «Нашри-Маориф», «Баракат», «Гайрат», «Таракки-Парвар» и другие.

Количество подобных обществ особенно увеличивается в годы первой мировой войны, когда, как известно, резко усиливаются антиколониальные (антироссийские) наст-

роения в Туркестане. Возникновение национальных организаций в Туркестане, невзирая на их неоднородность, было, несомненно, важнейшим шагом в развитии политического самосознания местных народов.

Первые национальные организации туркестанцев, разумеется, еще не имели своих, достаточно продуманных и отработанных программных документов, им зачастую не доставало политического опыта, а иногда и необходимого профессионализма. Однако этот пробел, как уже отмечалось, восполнялся наличием активных и глубоких связей с сопредельным миром. Естественно, что с первых дней своего существования общества и организации местных прогрессистов находились под постоянным наблюдением.

Для агентов Туркестанского районного охранного отделения резко прибавилось работы, с которой последние не всегда успевали справиться. Все чаще стали звучать предложения о принятии дополнительных мер в связи с крайне сложной обстановкой в регионе.

В одном из таких предложений от 26 мая 1914 года отмечалось: «В виду развивающегося в Туркестанском крае революционного движения, и, в особенности панисламистского, настоятельно необходимым является учреждение в крае Жандармского управления на правах Губернского в России, чины коего, пользуясь представленной им законом властью, могли бы самостоятельно, помимо розыскной деятельности, заниматься и исследованием государственных преступлений..., не обременяя Главного Начальника Края мелкими докладами по вопросам о временном задержании заподозренных в политической неблагонадежности лиц, подписанием постановлений об аресте и проч., имеющими место в данное время, в силу того, что членам Туркестанского Районного Охранного отделения этих прав не предоставлено.

Независимо сего, нахождение помощника начальника Управления в определенном каждому районе, несомненно усилит наблюдение за местным населением и деятельностью преступных элементов, а также в значительной мере освободит уездную администрацию, обремененную

исполнением своих прямых обязанностей, от мало знакомой им деятельности по делу политического розыска»¹.

Эти и другие предложения не оставались без внимания и благодаря принятым мерам (которые включали также и дополнительное ассигнование на агентурную работу, поиск и подготовку квалифицированных филеров и т.д.) туркестанской охранке удавалось получать своевременную и довольно полную информацию о политической обстановке в крае. За короткий срок охранка подготовила своих агентов из числа представителей местных национальностей и внедрила в политизированную мусульманскую среду.

Уже после февральских событий, в результате работы комиссии по разбору дел Туркестанского охранного отделения, многие имена и псевдонимы секретных сотрудников (несмотря на то, что большинство документов, связанных с их деятельностью, было заблаговременно уничтожено) были преданы огласке².

Стало известно, что среди наиболее отличившихся были сотрудники, носящие псевдонимы: «Кори», «Нозим», «Шахриябзский», «Кокандский» «Ахмет», «Якшанбай», «Фролов», «Случайный»³. Именно благодаря их доносам охранка почти всегда была в курсе дел, связанных с переменами в настроениях коренного населения, их намерениями, а также с деятельностью формирующихся молодых национальных обществ и организаций.

Так, в одном из донесений секретного сотрудника охранки, носящего псевдоним «Якшанбай», от 10 августа 1914 года, писалось: «Некоторыми бухарскими сановниками и влиятельными купцами, проживавшими и получившими образование в Константинополе, под видом мануфактурного товарищества «Баракат» основан Союз мусульман прогрессистов с целью объединения мусульман и поднятия культуры среди туземцев. Учредителями Союза на устройство товарищества «Баракат» первоначально

¹ ЦГА РУз, Ф.И-461, оп.1, д.1788, л.42.

² Туркестанские ведомости // 1917.- 29 апреля.

³ См: Свободный Самарканд // 1917.- 19 декабря. Также: Щит народа // 1918.- 11 января.

было собрано около 15-ти тысяч рублей, а в дальнейшем же они надеются образовать капитал в несколько сот тысяч рублей... Союз предполагает открыть свои отделения в разных крупных центрах Бухарских владений и кроме этого открыть национальный банк, чтобы не нуждаться помощью других банков. Внутреннюю организацию и управление товарищества предполагается устроить на европейский лад.

Главными членами товарищества «Баракат» являются: Фазлиддин Махзум, Абдул Хаким Махзум, Мирза Изатулла Афанди и Мирза Абдул Вахид...»¹.

Ещё раньше (в 1910 году) Туркестанская охранка получила сведения от агента «Случайного», о создании по инициативе Мунаввара Кори Абдурашидхонова общества «Умид». В агентурном отчете отмечалось: «... Общество «Умид» организовалось с целью захватить в свои руки всю мусульманскую книжную торговлю, прибыли от которой поступают целиком в пользу новометодных школ. Общество это просило разрешение открыть свою деятельность в Ташкенте, но местная администрация категорически отказала. Теперь оно существует тайно в Коканде, Самарканде, Той-Тюбе, Пскенте и Паркенте. Из членов этого общества известны:

- 1 Абдухаким Мулла Икрамов,
- 2 Абдулла Авлоний,
- 3 Абдусами Кору Хидоятбаев,
- 4 Атахан Назар Ходжаев,
- 5 Карим Кору Азимбаев,
- 6 Мухамадхон Пашшаходжаев и
- 7 Низамеддин Кору Хусаинов.

Членами этого общества состоят почти все мусульманские книготорговцы...»².

В 1915-1916 гг в Ферганской области активную роль в местной общественно-политической жизни играли общества: «Падаркуш» и «Таракки-Парвар», что, естественно, также не могло остаться незамеченным работни-

¹ ЦГА РУз, Ф.И-461, оп.1, д.2178, л.23.

² ЦГА РУз, Ф.И-461, оп.1, д.2107, л.44.

ками охранного отделения, в докладных записках которых говорилось о существовании «новометодного» движения в Ферганской области и борьбе, возгоревшейся под флагом этого движения между старым поколением и «народившейся партией туземных прогрессистов»¹. Указывалось, в частности, что в организацию «Падаркуш» входило около 50 человек².

В первых числах октября 1916 года агентура района информировала, что «в помещении редакции Андижанской оппозиционного направления газеты «Туркестанский голос» ежедневно по вечерам, под председательством редактора-издателя А.А.Чайкина, происходят собрания молодых прогрессивного направления сартов в количестве до 20 человек, образовавших в г.Андижане группу «Таракки-Парвар»...

... В состав группы «Таракки-Парвар» входят следующие лица:

1. Сайдулла Ходжаев, торговец, имеет в пассаже Мир-Комия собственную мануфактурную лавку.

2. Алимжон Ходжа мирза Юнусов, бывший писарь Асакинского волостного управления, ныне без определенных занятий.

3. Мухаммаджон Якуб Саркаров, определенных занятий не имеет.

4. Мирали Умарбаев, городской депутат.

5. Лагифжон Мадали Казиев, переводчик пристава 11-й части гор. Андижана.

6. Кочкарбай Миралиев, приказчик.

7. Атахан Назарбаев, имеет в старой части г.Андижана собственный книжный магазин.

8. Мирхайдар, владелец мануфактурного магазина...

Объединителями деятельности этих лиц являются:

1. Анатолий Афанасьевич Чайкин

2. Убайдулла Асадуллоходжаев

3. Шапиро, корреспондент газ. «Туркестанский голос».

... Целью деятельности этой партии является желание унижить авторитет местной русской власти»¹. Кроме того,

¹ ЦГА РУз, Ф И-461, оп. 1, д. 1968, л. 24.

² Там же.

агентура особо отмечала, что «члены партии «Таракки-Парвар» своими умышленно неправильными толкованиями газетных сведений, смущают население и поселяют среди такового различные слухи о слабости России, возможном отделении от таковой населяющих Россию мусульман и образовании последними самостоятельного государства»¹.

Такого рода донесения заставляли официальные власти принимать самые решительные меры: производство допросов и обысков, конфискация имущества, депортация и т.д.

Так, одному из руководителей организаций «Падаркуш» и «Таракки-Парвар» Убайдулле Ходжаеву распоряжением Туркестанского генерал-губернатора в начале 1917 года (после произведенного допроса и обыска) было запрещено проживание в гг.Андижане и Ташкенте².

Идентичные меры принимались и по отношению к членам кокандского общества «Гайрат».

Общество, руководимое редактором-издателем газеты «Туркестанский край» Шоисламом Шоахмедовым, имело в старой части города книжный магазин с капиталом 45 тысяч рублей и ставило в качестве ближайшей цели издание национальной газеты и журнала³.

Полученную прибыль от издательской деятельности предполагалось (кроме прочего) направлять в фонд помощи воюющей Турции как к «Охранительнице Ислама..., вокруг которого мусульмане всего мира должны объединяться»⁴. Надо сказать, что члены общества «Гайрат» (и других национальных организаций) особо не скрывали своих симпатий по отношению к Турции и родственным турецким партиям, с которыми поддерживали самые тесные контакты.

Еще в 1913 году агенты охраны предупреждали, что в Коканде (и в других местах) «... происходит сбор денег в

¹ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.1968, л.25-27.

² Там же, д.1968, л.31.

³ Там же.

⁴ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.2115, л.91.

⁵ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.1919, л.9.

пользу Турции, в сентябре прошлого года отправлено было 23000 рублей с паломниками; в настоящее время собрано еще 16000 рублей...»¹.

Сведения о сборе денег, о выезде в Турцию активистов национального движения, о приезде в Туркестан «эмисаров» из Турции и других сопредельных стран официальные власти получали из всех крупных населенных пунктов края. Все это заставляло последних сочинять и направлять в областные и городские жандармские управления и отделения по охране общественной безопасности различные циркулярные указания. В одном из таких документов от 27 декабря 1916 года, в частности, говорилось: «По имеющимся в Департаменте полиции сведениям, турецкий Комитет партии «Единение и прогресс» предполагает направить в союзные государства агентов с целью вызвать там забастовки. Сообщая об изложенном, Департамент просит Вас принять меры к выяснению в пределах вверенного Вашему наблюдению района лиц турецкого происхождения и установить за ними наблюдения, в видах предупреждения всякой с их стороны возможности агитировать с целью устройства забастовок и о последующем уведомить Департамент»².

Однако контакты продолжались, сопротивление длилось и набухало, и многочисленная армия филеров Туркестанского охранного отделения продолжала с тревогой сообщать начальству о недовольстве среди населения и сильных центробежных тенденциях.

Туркестанские джаиды и члены первых общественно-политических организаций, в непростых условиях, целенаправленно стремились вывести движение сопротивления на иной, более отвечающий национальным интересам и современным историческим реалиям, уровень. В этот период туркестанскими прогрессистами были выдвинуты идеи, направленные на обновление страны, избавление ее от закорстевших форм быта, освоение нового типа цивилизации, новых для Туркестана технических и науч-

¹ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп. 1, д. 2106, л. 59.

² ЦГА РУз, Ф. И-461, оп. 1, д. 1919, л. 14.

ных ценностей, новой модели поведения.

Невзирая на активное противодействие официальных российских властей, которое особенно усилилось накануне Февральской революции 1917 года, национальные лидеры продолжали поиск оптимальных вариантов политической борьбы и духовной консолидации во имя осознания нацией своего единства и своей силы.

XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жади́дчи́лик

Мамлакатимиз тарихидаги янги шароит унинг утмишини баҳолашда янгича ёндашувларни талаб этмоқда. Бу борада тарихчилар олдида кенг йўл мавжуд. Мустақиллик бундай ишларга эркинлик бағишлаб, барча давр ва замонлар тарихини ҳаққоний ёритишда ҳар қандай мафкуравий назорат ва таҳдиднинг қаттиққўл қолипларидан озод этиш имконини берди. Бироқ матбуотда омма эътиборига ҳавола этилаётган айрим фикрлар ўзининг мантикий асослардан йироқлиги жиҳатидан, фақат ҳиссиётлар, сохта ватанпарварлик туйғулари асосига қурилганлиги сабабли, мулоҳазали ҳолатни тутдирмоқда. Бу ҳол, Бухоро тарихидаги жади́дчи́ликнинг ролини баҳолашга ҳам тегишлидир. Кейинги пайтларда, Бухородаги амир ҳукмронлиги жади́длар томонидан йўқ қилиб юборилган ва уларнинг фаолияти XX аср бошларидаги Бухоро иқтисодиёти, маданияти ва диний ишларига улкан талофат этказган, деган фикрни ҳам эшитишга тўғри келмоқда. Бу ҳилдаги мулоҳазалар ва уларни маъқуллаш ёки рад этиш учун Бухорода XIX - XX аср бошларида, аҳамияти жиҳатидан бутун бир тарихий даврга тенг келадиган жараёнлар кечган замонда нималар рўй берганини англаб етиш керак.

Мен, ўз мулоҳазаларимни, биринчи галда, Бухоро тарихий жараёнларига бевосита алоқадор бўлган ва уларни ёзиб қолдирган кишилар гувоҳлиги асосида баён этмоқчиман. Бухоронинг бу даврдаги тарихи ҳақида суз юритган тарихчилар, энг аввало, табиий ва аниқ фанлардаги чуқур билими учун муҳандис деб аталган, улут маърифатчи олим ва шоир Аҳмад Дониш асарларига суянишади. Маълумки, у мадраса таълимини олгач, тарих, адабиёт, астрономия, геометрия, тиббиёт, хаттотлик, мусикий санъат соҳаларини мустақил ўрганган. Ўтган асрнинг 50-йиллари ўрталарида амир Насруллоҳ саройида бош хаттот ва рассом

сифатида иш бошлаган Аҳмад Дониш 1870 йилда адолатли давлат ҳақидаги тасаввурларига мос келмайдиган хизматни ихтиёрий тарқ этади. У мазкур воқеа ҳақида шундай ёзади: «... қўшин ва ҳокимларга хизмат қилишдаги тартибнинг йўқлиги туфайли саройда хизмат қилиш менга оғир ва натижасиз кўринди, мен таклиф ва эътирозларга қарамай, бундан кетдим ва мадрасага жойлашиб, қуруқ нонга қониқиш ҳосил қилдим»¹.

Бухоро амирлари унинг чуқур билимларини ҳисобга олиб, Россияга юборилаётган элчилар сафида уч марта сафарга юборади. Бу сафарлар ундаги ҳукмрон доираларга нисбатан бўлган танқидий муносабатни янада чуқурлаштиради.

Аҳмад Дониш 70-йиллардан то амир Музаффар вафотига қадар, узоқ Ҳузар ва Норпай вилоятларида қози бўлиб ишлайди. Бу вазифада ишлаш унинг Бухоро ижтимоий тузилишида социал-иқтисодий ўзгаришлар зарурлиги ҳақидаги позициясини янада қатъийлаштирди. У «Наводир ал-вақое» («Нодир воқеалар») асарида мавжуд тузумга ўз муносабатини билдиради ва Бухоро хонлигида давлат бошқаруви ислохотини таклиф этади. Хусусан, унинг «Рисола» номи билан таниш бўлган «Рисолаи тарихи амирон манғит» («Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола») номли машҳур асарида мамлакатнинг ёрқин тасвири берилган бўлиб, бошқарув тизими баёни, халқларнинг аҳволи, Россия билан уруш масалалари ёритилган². Аҳмад Дониш амир Дониёлдан то Абдулахадгача бўлган (амир Шохмуроддан ташқари) барча Бухоро амирларини давлат ва унинг фуқаролари фаровонлиги йўлида эмас, балки фақат ўз шахсий манфаати йўлида қайғурган нўноқ ҳукмдорлар сифатида тавсифлайди. «Улар - деб ёзади у, - нима топишса, ўшани олиб қўйишар, бева-бечоралар шамчироғидаги оловдан тортиб, вақф омборидаги ғаллагача ўтирлашар, қорин ғами ва қувончу хурсандчиликларига хизмат қилса бўлди эди. Ҳеч ким қаршилик кўрсатишга

¹ Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии. Период присоединения ее к России. Бухара. Ташкент. «Наука», 1965, стр. 14.

² Рисола қўлёзма. ЎзРФАШИ асрархонаси, янв. 1887.

журъат этмасди. Амирлар ва ҳокимлар орасида қимор-бозлик, майхўрлик ва бузукчилик авж олди, деҳқон ва ҳунармандларда эса шафқатсизлик, эзиш, солиқлар, ва аминона, вакилона каби йиғимлар сероблигидан на туриш, на юришга ҳол қолди»¹. Мана шундай ҳаётдан мисоллар келтириб, у шундай ёзади: «Агар бирор бева бозорга бир тўп ип олиб келиб, уни уч фулусга (маҳаллий танга -Д.А.) сотса, шундан икки фулусини амин олиб қўяди, агар бирор киши бир боғлам ўтинни уч дирҳамга сотса, шундан икки қисми амин улуши бўлади»².

А.Дониш Ғиждувондан Бухорога пила олиб келган деҳқон тилидан қизиқ ҳикояни келтиради: «Бозорга келишим билан молимни бир неча тарози томон тортиб кетишди, 2-3 жойда аминона ва жой ҳақи олишди, ва молимни оғирлигини ярмини тушириб ўлчаб, уни ярим баҳосида белгиланди. Мен ўтрилар тарозисида ўзим ҳам йўқолиб кетмай деб, қўрқувда бозордан тезроқ чиқиб кетишга интилдим»³. Бундай вазият барча соҳаларда учрарди. Бухоро учун ўта муҳим ҳисобланган сугориш соҳасида ҳам ўғирлик кучли эди. Шаҳарга сув келишидан анча олдин мироблар ҳақ ола бошлар, у ҳатто ариқ тозалаганлардан ҳам олинарди. Деҳқонлардан одам турмайдиган ерлар учун ҳам солиқ олинар, тўламаганларни қамоқхона хавфи кутарди. Миршаблар ҳақида гап кетганда, А.Дониш сўзича, улар давлатдан маош олмаган. Уларга ноҳақ аҳоли тўловлари ҳисобидан маош берилган, табиийки, шу боис улар фуқаро манфаатларини муҳофаза қилиш ўрнига, ҳатто, босқинчилар билан келишиб, қароқчилик ҳам қиларди. Албатта, бу чирик тизимнинг энг қуйи қатори эди. Олий қатор эса саройда бўлиб, давлат лавозимига тайинлаш пора шаклида, улкан тухфа ёки даъвогар лавозимига гўзал ёшгина киз тортиғи билан тайинланган. Амир Музаффар даврида амалдорларнинг суистеъмолчиликлари, ҳокимлар ва амирларнинг очкўзлиги, ўз хатти-ҳаракатларини оклаш учун диний қонун-қоидалардан фойда-

¹ Епифанова Л.М. Курс. Асар., 19-бет.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

ланиши, схоластик хусусият касб этувчи таълимнинг аянч-ли аҳволи, давлат мустақиллигини сақлашга йўналтирилган аниқ ташқи иқтисодий ҳаракатларнинг йўқлиги, минтақада янги ерларни босиб олишга йўналтирилган анча тор интилишлар, халқнинг қашшоқ аҳволи Бухоро хонлигининг умумий манзарасини ташкил этарди. Бироқ, Аҳмад Дониш шунчаки танқидчи эмас эди, Ватанининг ғариб аҳволини англашдек оғир юк унинг елкасига тушганди. У ривожланган мамлакатлар ҳақида яхлит тасаввурга эга эди, шунинг учун ҳам Ватанини тараққиёт йўлига олиб кирадиган йўллар борлигига ва мутараққий ишларда қоби-лиятли инсонлар борлигига ишонган.

У ислохотларни муҳим ҳаётий соҳа - суғоришдан бош-лашни таклиф этади. «Рисола» асарида Келиф ва Карки туманида Амударёдан суғориш канали ўтказиш лойиҳа-сини келтиради. Зарафшоннинг сувлари Рус-Бухоро уру-шидан сўнг чор ҳокимияти ихтиёрида қолгач, хонликда сув танқислиги, қурғоқчилик юзага келди. Солиқ олиш эса бундан камаймади, аҳоли қишлоқлардан Казали ва руслар назорати остидаги ерларга кегиб қолди. Бу ҳол қиш-локда социал ўзгаришларга олиб келди. Донишнинг ёзи-шича, аҳолининг чорак қисми бу таназзуллиқни яхши англари эди ва бу тартиблардан норози эди. Халқнинг маз-кур қисми сепган уйғониш уруғлари туфайли, тараққиёт ва жамиятнинг тўлақонли ривожига қақирган, жадидчилик деб номланган ҳаракат етилиб келаётган эдики, Аҳмад Донишнинг ўзи унга асос солди.

Аҳмад Донишнинг издоши Мирза Муҳаммад Абду-лазим Сомий Бўстоний ўз даврида фан оламида машҳур бўлган. Ўрта Осиёда тузилган тазкираларда уни таниқли тарихчи, адабиётчи, шоир, хаттот ва «нутқ устаси» деб таъкидлашади. У амир Музаффар хизматида бўлади ва амир Абдулҳамид даврида ўн йил муншій вазифасида ишлайди. Ўтган аср охирлари ва асримиз бошларидаги воқеалар гувоҳи сифатида «Тарихи салотини манғитийа дор уссал-танаи Бухорои шариф» («Бухорои шариф салтанатидаги манғит ҳукмдорлари тарихи») асарини ёзади. Ушбу асар, айниқса, Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi тарихи, жанг манзаралари, аҳолининг кайфияти

ва аҳволи, Дукчи эшон қўзғолони кабилар ҳақида тўлақонли тасаввур беради.

Совет манбашунослигида бу қимматли асардан керакли жойи «юлиб» олиниб фойдаланилди, Сомийнинг ўзи русларга қарши ғоялар тарғиботчиси деб баҳоланди, «қўшиб олинишнинг тараққийпарвар аҳамияти»ни тушунмасликка айбланди. Айни пайтда у, ниҳоятда ватанпарвар ва Ватаннинг ҳақиқий фарзанди бўлгани учун рус қўшинларининг ҳаракатини босқинчилик ҳаракати сифатида таърифлайди. Россия билан уруш чоғида «вақеи нигор» - «воқеаларни кузатувчи» вазифасида ишлаган муаллиф, ўз асарида мамлакатнинг умумий техник ва ҳарбий колоқлиги, тасодифий кишилардан иборат, кўпчилиги «ўтри, қиморбоз, пияниста ... қурол отишини умрида эшитмаган» қўшиннинг аҳволини ҳаққоний ёритиб берган.

Тарихчилар Сомийнинг ишдан олиниши ва саройдан ҳайдалиши сабабини атрофидаги мансабдорларга ва бошқарув тизимининг ўзига салбий муносабатида кўрадилар. У шеърӣ асарларида маишат ва гуноҳ ишларга берилган сарой аёнлари, амирнинг ўзини ҳам танқид остига олади. Бир шеърӣда «Ҳақиқат оҳанглари заминдан самога учди», деб ёзди у. Ҳақиқатни воқеликлан топа олмаган шоирнинг сўзлари эмасми бу?

Тарихчи Сомийнинг фикрича, амир Насруллоҳ (1826-1860 йиллар) даврида бошланган, Музаффар (1860-1885 йиллар) даврида кучайган давлат инқирози ва халқ қашшоқлиги, ҳукмрон тизимнинг бузғунчилик кучи амир Абдулаҳад (1885-1910 йиллар) даврида Бухорони жуда оғир аҳволга олиб келади. Сомийнинг фикрича, «баъзи тажрибали оксоқоллар Бухоро давлати инқирози санасини ушбу амир Насруллоҳ тахтга ўтирган пайтдан санай бошлайдилар ва улар ўйлагандек бўлиб чиқди - амир Баҳодирхон ўттиз беш йил подшоҳлик қилди ва 1277 (1860(61)) йили дорилфанодан дорилбақога рихлат этди». Унинг ўрнига тахтга ўтирган амир Музаффар Сомийнинг ёзишча, «эзиш ва адолатсизликда оғасидан ҳам ўтиб кетди... Секин аста иш шариат қоидалари бузилишига қадар бориб тақалди». Муаллиф Россия билан урушдаги мағлубиятда Музаффархонни айблайди, чунки у ўз манфаатларидан

бошқасини ўйламай, руслар Тошкентни камал қилганидан фойдаланиб, Қўконга ҳужум уюштиради. Тарихчи қуйидаги қизиқарли далилни келтиради: «Авлиё отани куч билан олган носаро қўшинлари (полковник Черняев қўмондонлигида - Д.А.) Тошкентга у ердан ҳужум қилди ва Шошни ўраб олди. Амирлар ва Тошкентнинг барча аҳолиси қаршилиқ кўрсатишга бел боғлади ва курашишга қарор қилди. Улар амир Музаффарга ёрдам ва бутун Бухоро халқини оёққа қўғариш илтимос қилинган мактубни йўллайди... Айни пайтда носара қўшинлари қалъани худди узукдек ўради, ҳаммаёқни ларзага келтирувчи замбарак тўпларидан қизгин ўққа тутди. Тошкент аҳолиси кучли тўп зарбларидан қаршилиқ кўрсата олмади ва ожизона ёрдам сўраб фарёд қила бошлади. (Бироқ) улар қанчалик амир Музаффардан мактуб ва сўз хабари юбориб ожизона ёрдам сўрашмасин, ҳаммаси бефойда бўлиб чиқди, амир қўшинга ҳужумга ўтиш ҳақида буйруқ бермади. Тошкент аҳолиси бухороликлар ёрдамидан умид узиб, қалъа мудофаасида қатъийлик ва мардлик кўрсатиб, ўлимга тик туришга қарор қилди... Хўжанддан чиқиб, (амир) катта қўшин ва замбараклар билан Қўконга отланди. Қўкон қўшини эса Тошкентни ташлаб, мудофаага қайтишга мажбур бўлди. Рус қўшини шу туфайли шаҳарни тўрт тарафдан камал этишга эришди. Қўпгина одамлар қиличдан ўтказилгач, шаҳар таслим бўлди». Бу пайтда, муаллиф ёзганидек, «амир Музаффар эса жангсиз ва қаршилиқсиз Қўконга кирди ва қўнғилдаги ниятига етишди»¹. Қўринадики, у қаршилиқ кўрсатиш тапкилотчиси бўлишдан узоқ бўлиб, Россия қўшинлари хонлик чегараларига шундоққина келиб қолган бўлса ҳам, урушга тайёрланмаганди. Фақат Бухоро рухониятининг бош кўтаришигина уни муқаддас уруш - жиҳод эълон қилишга мажбур қилди, натижаси мағлубият ва вассал давлатга айланиш билан тутади. Қўшин мағлубияти сабабларини Сомий ва Аҳмад Дониш Амирда қўшин тузилишига онд бирор бир ўйланган қоида йўқлигида деб ҳисоблашади. Ҳарбий қўмондонлик вазифаларига

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Тарихи салтанати мангитийа. М., 1962, 58-59-бетлар.

ҳарбий ишдан мутлақо беҳабар одамлар тайинланган эди. Лашкарларга маош тўлаш тартибсизлиги, ҳалок бўлган лашкарлар оиласи таъминланмаганлиги, қўшиннинг рақиб ҳақида маълумотсизлиги яққол кўриниб турарди.

Бирок Сомийдан фарқли ўлароқ, Дониш руҳонийларнинг фаолиятини ҳам танкидий баҳолайди, улар амир каби рақиб ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаган, улкан оломонни йиғиб, қўлига калтак бериб, жиҳод юришига мажбур қилган ва бу билан аниқ ўлимга юборган. Абдул-азим Сомий ва Аҳмад Дониш феодал ҳукмдорлари ҳақида ҳам кескин фикр билдириб, халқнинг огир аҳволини ёрқин бўёқларда тасвирлашган. Улар амир Абдулаҳад ҳақида янада танкидий мулоҳазалар билдирадилар. Сомийнинг фикрича, унинг ҳукмронлик даврида «темурий ўзбек хонлиги аجدодларидан асар ҳам қолмади», А.Донишнинг қайд этишича эса, янги амир даврида ҳеч нарса ўзгармади ва халқнинг аҳволи яхшиланмади.

Уларнинг ёш замондоши, таникли бухоролик тарихчи Мирзо Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим сўнгги учала Бухоро амири даврида ҳам юқори лавозимларда ишлаган. У қолдирган бир қатор қимматли асарлардан бири «Тарихи Салимий» деб номланиб, Чингизхон давридан то 1920 йилги Бухоро воқеаларигача бўлган даврларни камраб олади.

Мирзо Салимбек кўпгина воқеалар гувоҳи бўлган. Аввал Норпай ва Зиёвуддин ҳокими бўлган, кейин қўшбеги вазифасига кўгарилган, Остонақулбек девонида 20 ёшида мирзаликдан иш бошлаган - Мирзо Салимбек Бухоронинг Тошкентдаги вакилидан (Туркистон генерал-губернатори Розенбах даврида) то Бухоро вилоятининг турли вилоятлари ҳокимларигача бўлган юқори мансабларни эгаллаган. Хонлиқнинг сўнгги йилида у бош закотчи бўлган, инқилобдан сўнг барча амир мансабдорлари каби қамоққа олиниб, мол-мулки мусодара этилади. Қамоқдан озод этилгач, Бухоро арки тарихини ёзишни мўлжаллаган «тарих ҷамияти» комиссиясига аъзо бўлган¹. Афтидан, бу иш уни Бухоронинг «ўз» ҳаққоний тарихини ёзиш

¹ Елцфанова Л.М., Курс. Асар. 45-46-бетлар.

фикрига ундаган. Китобнинг катта қисми ўзи гувоҳ бўлган воқеалар баёнига бағишланган. Мирзо Салимбек уни бошқа кишилар ўқишига мўлжалламаган, шу боис, шарқшунос А.А.Семёнов тўтри таъкидлаганидек, кўпни кўрган ва кўп воқеаларни бошдан кечирган кишининг ўзига хос, тўлиқ ҳис-туйғулари акс этган, ҳеч нима яширилмаган, ошкора хотиралар ёзилган»¹.

У амир Олимхон ҳукмронлиги даврига (1910-1920) баҳо бериб, Бухоро иқтисодиётида тобора усиб бораётган инқироз ҳақида ёзди. Бу йилларда, унинг маълумотига кўра, Биринчи жаҳон урушидан сўнг озиқ-овқат нархлари кескин ўсди. Агар урушгача 1 ман (8 пуд) дон 200 танга, 1 ман гуруч 700 танга турган бўлса, 1917 йилда - 1 ман дон 1200, гуруч-1400 танга турган². Қороз пуллар доимо қадрсизланиб борган. Айниқса, Россиядан келтириладиган товарлар нархи ошиб кетган.

Мирзо Салимбек Россиянинг Бухородаги мустанлакачилик сиёсатини жуда салбий баҳолайди. Унинг қайд этишича, амир Олимхон даврида ўша-ўша маъмурий бошқарув аппарати, фуқаролар устидан амирнинг чекланмаган ҳокимияти, Бухоро жамияти ҳукмрон доираларининг текинхўрларча турмуш тарзи, демакки, оддий халқнинг оғир ҳаёти сақланиб қолди. Бироқ Олимхон, аждодларидан фаркли равишда, иродаси суст, унинг ҳатти-ҳаракатлари кўп жиҳатдан атрофидаги мансабдорларга, ким ундан юқори келса, ўшаларга боғлиқ бўлган.

Шунингдек, амирга энг яхши таъриф Садриддин Айний ва Абдурауф Фитрат томонидан берилган. Лекин олдинга кетиб қолмай, шуни таъкидлаш жоизки, Бухородаги XIX аср охири - XX аср бошларидаги воқеаларни ёритган, юқорида тилга олинган уч муаллиф ушбу давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволи ҳақида ҳам тўлиқ маълумот берадилар. Уларнинг тадқиқотлари яна шуниси билан эътиборга лойиқки, учаласи ҳам давлат

¹ Семёнов А.А. Последний бухарский историк. (Мирза Салимбек) рукопись, 53 с. Душанбе, Ртадж. Отдел научных фондов архива. Фонд. Семёнова, оп. 1. д. 24. л. 45.

² Тарихи Салими. Фонд ИВАНРУъ Инв. №2016 л. 188а.

бошқарувида юқори лавозимларда бўлган, сиёсий воқеалар марказида турган ва шу боис ҳам воқеаларни энг асосли тарзда ёритган. Тарихни шахслар эмас, халқ яратади деган замонлар аллақачон ўтиб кетди. Бу фақат қисман тўғри, А.Тойнби, Тарле, М.Блок, Ф.Фукуяма сингари халқаро миқёсли тарихчиларнинг фикрича, тарих гилдирагини шахслар, йўлбошчилар айлантиради. Уларнинг кенг миқёсдаги фикрлаш қобилияти, билими, рўй бераётган воқеаларни объектив баҳолаш ва қарорлар чиқариш қобилиятига одамлар ҳаётидаги ижобий ва салбий ўзгаришлар боғлиқ. Шунинг назарда тутган ҳолда, тўлиқ маънода олим бўлмаса ҳам, бироқ улкан салоҳиятга, таҳлил ва баҳолаш қобилиятига эга бўлган ва шу билан ўз замонасини тарихчилари бўлган муаллифлар тарих гилдираги қандай айланаётганлигини ўз кўзлари билан кўрган, натижада тўғри ва ҳолисона ҳулосалар чиқарганлар. Улар Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi, мамлакатни ўз ҳузур-ҳаловати ва манфаатига асосланиб бошқарётганлиги, шариат қонунлари ва исломнинг фалсафий асослари бузилаётгани қандай оғир оқибатларга олиб келаётгани ҳақида фикр юритиб, жуда объектив бўлишган. Улардан бири жадилчиликка яқин, бошқа бирлари ундан узоқроқ бўлсалар-да, лекин ҳаммалари ҳам ўша даврда Бухородаги аҳвол, ҳаёт кечиришнинг ҳеч бир цивилизация шаклига мос келмаслигини яхши тушунишган. Қанчалик парадокс бўлмасин, чирик муҳитнинг ўзи тараққиёт учун ҳаракатни янгилик ҳақидаги тасаввурлар ва инкирозли аҳволдан чиқиш бўйича изланишларни юзага келтирди. Ислом билан фанни бирлаштириш - исломнинг тараққиёт билан бирикуви - ривожланиш - жадидлар фалсафий изланишларининг дастлабки босқичидаги туташган жой мана шундадир.

Бу ҳаракатнинг бошида турган шахслар Бухоро жамиятига қандай таъриф берганлар, воқеликни қандай баҳолашган ва ислохотнинг ўзлари танлаган фалсафий ва амалий ғояларини қандай асослашган? Бу саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиб, биз, аввало, ўша давр воқеалари марказида турган ва муайян тарзда унга таъсир ўтказган Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаев

асарларига мурожаат этамиз.

Абдурауф Фитратни ўқувчига алоҳида таништиришга хожат йўқ. Бухоро жадидчилигининг кўзга кўринган вакили. Жамоат арбоби, олим, демократ ва ёзувчи - Шарқ миллий-тараққийпарварлик ҳаракатидаги ёрқин сиймо. Ўзбекистон ва хорижда унинг ижоди ва таржимаи ҳолини батафсил ўрганган фитратшунослик юзага келган. Биз Фитрат ва унинг асарлари ҳақида тўлиқ тўхталиб ўтмаймиз, чунки мақсадимиз воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар тилидан Бухоронинг аҳволи ва жадидчиликнинг тутган ўрнини кўрсатишдир. Унинг фақатгина иккита асари: «Баёноти сайёҳи ҳинди» ва «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» га мурожаат этамиз. Улардан дастлабкисида Бухорога келган ҳинд сайёҳи номидан ҳикоя қилинади. Албатта, бухороликлар ҳаёти ҳақида, ташқаридан кузатган сайёҳ номидан Фитрат ўз мулоҳазаларини билдирган. Унинг фикрича, руҳоният вакилларининг қоқоқ ва нодонлиги, шариад ва умуман ислом ҳулқий меъёрларини нотўғри талқин қилиши, бухороликлар ҳаётининг барча соҳаларига таъсир кўрсатади. Маълумки, Бухоро - бутун жаҳонга буюк илм кишилари ватани, машҳур олимлар, шоирлар, табибларни етказиб берган маскан сифатида машҳур бўлган. Бироқ Бухоро ва умуман, Туркистон «илмларнинг ёрқин юлдузи, инсоният китобининг нурафшон саҳифаси эди, уни нодонлик ботқоғига ботирдилар». Ва у бунда Қуръонни ўз хоҳишича талқин этувчи Бухоро руҳониятини айблайди. Фитрат келтирган бир қатор мисоллар - афсунларга асосланган тиббиёт аҳволи, хизматга маош тўлаш тизими бўлмаган, ва ҳамма нарса аҳолидан ноҳақ йиғимлар асосига таянган давлат бошқаруви, адолат, даъвогар чўнтагидан пул билан ўлчанадиган суд ишлари матнини кўр-кўрона ўқиш ва ёдлаш билан белгиланган таълим ва бошқа соҳа вакиллари билан учрашувлари қизиқарли ҳикоя тарзида берилади. Бухоро доимо таълим-тарбия ватани бўлган, вақф тизими унинг қийинчиликсиз фаолият юритишини таъминлаган. «Баёни сайёҳи ҳинди» ёзилган 1913 йилга келиб, Бухорода 200 та олий, ўрта ва қуйи бўғиндаги мадраса бўлган. Фитрат 3776000 танга ҳисобида вақф маблағи билан таъминланган 72 мадраса номини келти-

ради¹. Бу, ўша замонда улкан маблаг эди, бироқ унинг кичик қисмигина тегишли жойига сарфланиб, асосийси уни тақсимловчилар чўнтагига тушган. Хужраларни сотишдан мударрислик ўрнига - ҳаммаси пул туриши Бухоро учун оддий ҳол эди. «Оламга тўрт юз олимни ҳадя этган Бухорои шариф шунчалик мустаҳкам илмий кучга эга бўлиб эди, оҳ Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маданият қуёшининг осмони, бу инсоният жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат жаҳонининг дарсхонаси тараққиёт учун барча воситаларга эга бўлса ҳам, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қолмоқда. Тирикчилик учун барча воситали бўлишга қарамасдан, ёқасини ажал панжасига топширган», - деб ёзади Ватан дарди билан ёнган Фитрат².

Европа фан ва маориф соҳасида кўп нарсаларни Шарқдан олган, деган фикр А.Фитрат китобидан қизил чизик бўлиб ўтган. Бизда порлаб ўчган нарсаларни, унинг фикрича, европаликлар тараққиёт йўлида фойдаланиб, яхши натижаларга эришишди. Энди ишлаб чиқариш, савдо, бошқариш маданияти ва бошқа соҳаларни тиклаш учун улардан ўрганиш ва фан-техникасидан фойдаланиш пайғами келди. Ахир, Бухорода доврўғи дунёга кетган газлама ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади, бироқ улар машина ва техника воситасида ишлаб чиқарилган хорижий товарлар туфайли бозордан сиқиб чиқарилади. Қуръон кўрсатмаларидагидек, буларнинг ҳаммасини Фитрат фақат ўзга динга эътиқод қилгани учунгина бошқа халқлар ютуқларини инкор этишдан йироқ.

А.Фитрат асарлари исломнинг фалсафий моҳиятини янгича ўқиш, унинг дунёни тушунириш ва инсоннинг бу дунёда тутган ўрнини тўғри тушунишнинг ёрқин намоёйиши бўлди. У Қуръонда битилган ўғитларга шунчаки риоя қилиш эмас, балки ўз замини, ўз тақдирининг эгаси бўлиш зарурлигини уқдиради. Фитрат «Ва саҳхаралакум ма фиссамавати вал-арз - барча ер ва осмондаги нарсаларга

¹ Фитрат А. Ҳинд сайёҳининг кассаси. «Шарқ юлдузи», 1991, №8, 15-бет.

² Шу ерда.

сизларни ҳукм этувчи деб буюрлик», - деган оятга асосланиб, агар тоғ, темир, замин инсон бармоғи билан ўзгарар экан, нега у ўз тақдирини ўзгартиролмайди ва ҳукмдорлардан хайр-эхсон кутиб яшаши керак? - деб савол қўяди. У муқаддас китоб оятларини тақдирга мутелик эмас, ўз тақдирини ўзи яратишга чақирик сифатида талқин этади. Жумладан, «инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз», - дейди муаллиф. Фитрат асар давомида замонавий таълим олишга алоҳида аҳамият беради: «Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йулимизни тўла кўрсатиб берган. Энг аввало дейди: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим». Шунинг учун яхши билиш керакки, биз кўз ва қонларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимизча йўқ, балким эътиборлигимиз ва устунлигимиз - билимимизнинг эътибори ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёмон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир»¹. Қуръонга, тангри таолонинг «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи этиб тайинладик», деган таъкидларга асосланиб, инсоф билан айтинг-чи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини ўзимизга тобе этдик? Агар Сиз, Оврупо мактабларида ўқиганингизда ва овруполиклар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръоннинг ана шу оятидан биз, мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб етар эдингиз». - деб ёзади муаллиф².

Фитрат Қуръон талқини асосида мамлакат ривожининг яхлит концепциясини ёритиб беради. Унинг фикрича, тадбиркорлик ва савдонинг ривожини билимлар ва миллатнинг бирлиги, жипслигига асосланиши лозим. Катта даромад учун бир-бири билан рақобатлашиш эмас, фаб-

¹ Фитрат А. Курс. асар. 32-бет.

² Шу ерда.

³ Фитрат А. Курс. асар. 32-бет.

рика каби корхоналар куриш, асбоб-ускуналар сотиб олиш учун маблағларни бирлашгириш саноат ва қишлоқ хўжалиги ривожига қулайлик яратади: «Дини мубийнимиз ислом ҳар хусусда ҳам иттифок ва бирликни амр этган. «Бунинг асосий шарт-шароити эса, унинг фикрича, болаларни тадбиркорлик ва бошқа фанларга ўргатиш лозим. Зеро, Куръонда айтилгандек, «Билмаганлар билганларга тенглаша олмайдилар».

Фитрат тараккиётдан орқада қолмаслик, акс ҳолда бунинг оқибатлари, келгуси авлодлар олдидаги масъулият ҳақида шундай ёзади: «Агар сиз, бухороликлар... бу худо берган неъматдан фойдаланмасангиз, албатта, хайял ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирларининг устидан фабрика ва машиналар ўрнатадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар»¹. Фитрат бу билан, иқтисодий қолоқлик мамлакатни Россияга иқтисодий ва сиёсий тобеликка олиб келишини кўзда тутган эди.

А. Фитратнинг иккинчи китоби, нафақат, Бухоро аҳолисининг маиший ва ижтимоий аҳволини тасдиқлайди, балки амир Саид Олимхоннинг ўзининг фаолиятини ҳам тавсифлайди. Китобнинг катта қисми мангит амирларнинг қисқача тавсифига бағишланган, асосий сиёсий воқеаларга тегилмаган бўлса-да, муаллиф Бухоро инқилоби тарихини ёзишни мақсад қилиб қўймаганлигини қайд-этади. А. Фитрат амир Саид Олимхон ҳаёт тарзини баён этиб, ўзининг шахсий баҳосини бергандек бўлади. Агар китоб 1930 йилда, тоталитар тузум тўлиқ кучга кирган, жадидчилик эса расмий ҳокимият томонидан, миллий-буржуа, аксинқилобий ҳаракат сифатида тавсифланаётган даврда ёзилганини ҳисобга олсак, ўйлаймизки, Фитрат шу боис, шахсий тавсиф билан чекланиб қолган, жадидлар ҳақида эса фикр юритмаган. Хусусан, шу боис, унинг баъзи баҳолашлари, масалан, Насрулла қушбеги ўз фаолиятида жадидларга ёндашиши салбий таърифланади. Шунга

¹ Шу ерда. 39-бет.

карамай, Фитрат асарининг қиммати Бухородаги давлат тузилиши қандайлигини ёритиб берганлигидадир. Муаллифнинг ёзишича, бу давлат тузилишида кушбеги (бош вазир), қозикалон (олий суд), Раис (нарх статистика йўллар бошқармаси ва б.), хазиначи асосий роль ўйнаган. Мамлакатнинг бошқарилиши, Фитрат таъбирича, «иродасиз ва ялқов» Олимхон томонидан доимо мансабини алмаштириб ва бир-бири билан урушиб турувчи мана шу кишиларга бериб қўйилган. «Ҳатто амир Абдуллахон ҳам каттиққўллигига қарамай ўз хизматчиларини назорат қилган, улар ўртасидаги фитналарга йўл қўймаган, ўз вазифаларини аниқ бажаришни талаб этган», - деб ёзади Фитрат. Бу давлат хизматчиларидан ҳеч бири Олимхон даврида давлатдан маош олмаган ва шу боис порахўрлик ва аҳолидан ноҳақ йиғимлар авж олди»¹.

Саид Олимхон эса, асосан, шахсий ҳузур-ҳаловати ташвишлари билан банд бўлди. Унинг жадидларга нисбатан ҳаракат ривожланиши бошидаги айрим эркинликлари, мактаб очишга рухсатнома, «Фармони ислоҳот» номли ислоҳоти анчагина билимдон ва жадидчилик ҳаракатига илқ муносабатда бўлган Насрулло кушбеги таъсирида амалга оширилган. Янги қонунга мувофиқ, давлат хизматидаги кишиларга пора ва ҳадя олиш ман этилди, солиқлар, хусусан, ер солиғи камайтирилди, сарой хизматчилари маоши оширилди. Бироқ, порахўрлик тузатиб бўлмас касаллик эди, амирнинг ўзи эса ҳадя олишда давом этарди.

Фитрат ҳарбий соҳа ҳақида анча батафсил тўхталиб ўтади, қўшинга ташқаридан одам жалб этиш ёки тайёргарсизлик мадраса талабаларини олиш ижобий натижалар келтирилмаганлигини қайд этади.

Абдурауф Фитрат ўз асарида Садриддин Айнийнинг «Манғит амирлари тарихи» тадқиқотига кўп ўринда мурожаат этади. Айний ўз навбатида, Аҳмад Дониш асарларидан фойдаланади. Учала муаллиф ҳам Бухоронинг сўнгги амирлари ҳукмронлиги даврини салбий баҳолашган. С.Айний ҳам Фитрат каби Саид Олимхонни фақат ўз хотиржамлигини ўйлайдиган, бебурд ҳукмдор деб таърифлайди,

¹ Фитрат А. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Т., 1992 й. 30-бет.

«ислохот ҳақида фармон чиқариб, ўз фармонини тезроқ бекор қилишга интилни. Вақтли ҳукуматга нисбатан хотир-жам бўлиб ва фармон чиқариб, у гўё ўзини жамоатчилик кўз ўнгида ҳам оклагандек бўлди, энди эса фармондан қутилиш учун сабаб керак эди» - деб ёзади ўзининг «Бухорода инкилоб тарихи» китобида¹.

Кўринадикки, Бухоро ва бутун Ўрта Осиёнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи, тарих саҳнасида «жадидчилик» номи билан аталган миллий - тараққийпарварлик ҳаракатининг пайдо бўлиш сабабларини белгилаб берди.

Жадидчилик Марказий Осиёда Осиё ва Европадаги илғор ислохотлар оқими таъсири остида, XIX аср охири XX аср бошларида вужудга келди ва ижтимоий тараққиётда бурилиш босқичини белгилаб берди. Миллий зиёлилар, илғор тараққийпарвар кучлар мустамлака Туркистон, Россияга ярим қарам бўлган Бухоро ва Хива хонликларидаги инкирозли аҳвол, бу ўлкаларнинг умумжаҳон тараққиётдан тобора ортда қолаётгани, маҳаллий аҳолининг эрк учун интилишларининг бостирилиш сабабларини, нафақат иқтисодий соҳада, балки диний, маънавий соҳада ҳам юзага келган турғунликни чуқур англаб етдилар ва бу улар онгида жамиятни ислох этиш ғояларини уйғотдики, бусиз тараққиётни тасаввур ҳам этиб бўлмас эди.

Ватанимиздаги бу ислохотчилик ҳаракати мураккаб, тарихий жиҳатдан серкирра йўлни босиб ўтди. Жадидчилик турли мамлакатлардаги тараққиёт, ислохотлар учун олиб борилган ҳаракатларнинг фалсафий тажрибасини танлаб олиб, бу тажрибани миллий асосда қайта ишлашга интилни, айти пайтда, ижтимоий тараққиёт йўллари ҳақидаги турли қарашларнинг тўқнашув майдони ҳам бўлди. Мустамлакачиликка қарши курашнинг бош ғояси, ана шу мураккаб йўлда шаклланиб етилдикки, бу ғояни биз бутунги кунда амалга ошириляётган ўзгаришларнинг ғоявий нишонаси, кенг миқёсдаги ислохотларнинг наслий асоси сифатида баҳолашимиз мумкин.

Марказий Осиёда жадидчилик серкирра бўлиб, унинг асосий йўналиш оқимларидан бири - Бухоро жадидчилиги

¹ Айниқ С. История революции в Бухаре, Памир, 1986, №4, стр. 85

эди. Бухоро жадидчилиги ўз хусусиятлари ва ривожланиш шаклларига эга бўлиб, Бухоро амирлигидаги иқтисодий, сиёсий ва жамиятнинг ахлокий аҳволи билан боғлиқ эди. Ўзига хос тарзда ажралиб турадиган ва мураккаб шахс бўлган Файзулла Хўжаев, унинг маслакдошлари Бухоро жадидчилигида марказий ўрин тутдилар.

Хўш, Ф. Хўжаев ибораси билан айтганда, «муҳолиф зиёлилар тўдаси» саъй-ҳаракати билан бошланган жараён қай тариха «миллий тараққиёт ҳаракати»га айланди? Бу тарихий саволга Ф.Хўжаев ўз мақолалари ва 1926 йилда чоп этилган «Бухоро инқилоби тарихига доир» номли китобида жавоб беради.

Ф.Хўжаевнинг Бухорода жадидчиликнинг юзага келишига хонлиқнинг иқтисодий негизи, жамият тараққиётига тўсик бўлиб турган «ғайри табиий ва даҳшатли тартиб-сизликлар» сабаб бўлган, деган фикрини инкор этиш қийин. Айни пайтда, муаллиф Бухоро Ўрта Осиёнинг қок ўртаси, қадимий савдо йўлларининг марказида жойлашганини, аҳолининг асосий қисми саводсиз бўлса-да юксак араб-форс маданиятининг излари ҳар қадамда учраб турганини яхши тушуниб етган. Ана шу шароит ва қадимдан зулм асосида ҳукм суриб келган, сиёсий мақсадларни кузлаб рус найзалари билан қўриқланган Бухоро амирлиги - жадидчилик Ватани бўлди. Ҳар қанча ажабланарли бўлмасин, Ф.Хўжаев фикрича, айнан шу сабаблар билан «Ўрта Осиёни банклар, деҳқонлардан ҳам ашё сотиб олувчи савдо идоралари билан қоплаб олган ва Ўрта Осиёга ўз мануфактураси, бошқа фабрикантларни келтираётган рус капитализми «тобора кучайиб, жамиятнинг илғор қисмини уйлантириб қўйди, жадидчиликка сабаб бўлди». Бухородаги мавжуд бошқарув тизими ва иқтисодда юз берган ўзгаришлар жамиятнинг тадбиркор савдогар қисмини оғир аҳволга солиб қўйди. Шу туфайли, «жадидчилик савдогарлар синфининг илғор қисми манфаатини ифода этган». Қишлоқ «қулоқлари», яъни кичик ер эгалари (феодаллар) ислохот таъсирига берилмадилар, чунки улар энг серҳосил бўлган «мулк», «мулкхўр», «танҳо» ерларга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил ва эркин эди. Уларнинг кўпчилиги моддий жиҳатдан ўрта ва кам таъмин-

ланган зиёлилар ҳамда майда буржуа вакиллари, диний мактаб талабалари, майда амалдорлар, майда дўкондорлар эди, йирик савдогарлар ҳам уларнинг орасида бор эди. Улар камчиликлари ташкил этса ҳам, ташкилотда ўзлари фаолият кўрсатмаган бўлсалар-да, моддий жиҳатдан уни таъминлаганлар. Масалан, Мулла Икром (ўша даврда Бухоро аҳволини танқид остига олган рисоласи билан яхши таниш). Бироқ партия асосан шаҳар ўрта ҳоллари партияси эди»,¹ -деб ёзган эди Ф. Хўжаев. Фикримизча, Ф.Хўжаевнинг жадидчиликда тутган роли ҳақидаги хулосалари ниҳоятда тўғри. Савдогарлар савдо капиталини ривожлантириш учун Бухоро тараққиётини европалаштириш ва у ердан оддий ҳукукий нормаларни қарор топтириш зарурлигини тушунар эди. Уша давр Бухоро амирлигидаги аҳвол бунга имкон берди. Шунинг учун савдогарлар муҳолифиятига мойил бўлиб, жадидлар ҳаракатига қўшилди ва уни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Улар Колесов воқеаларидан сўнг юз берган катагонлардан чўчиб, амирга қарши ошкора курашмадилар, чунки Ф.Хўжаев ибораси билан айтганда, улар бу курашда бирор нарсага эришишдан кўра, кўпроқ йўқотиши мумкин эди. «Улар оммавий ҳаракатдан чўчирди, бироқ бусиз революция муваффақият қозона олмас эди. Капитал манфаатларига зарар етказадиган умумхалқ кўзғолони улар режаларига киролмасди. Уларга қисман ислохотлар етарли бўлиб, инқилоб керак эмас эди. Уларнинг жадидчиликдан кетиши ташкилотни анчагина таянчдан маҳрум қилиб, ҳаракатни су-сайтирди»².

Ф.Хўжаевнинг фикрича, жадидчилик Туркистонга қараганда Бухорода кечроқ юзага келган бўлса-да, жамоат ҳаётидаги оғир муҳит унинг тараққиётини тезлаштирди ва бу ҳаракат 1915 йилдан бошлаб маланиятдан сиёсатга қараб йўл тутди. Бухоро жадидлари, хусусан, А.Фитрат (масалан, биз айтиб ўтган «Баёни сайёҳи ҳинди») асарларида нафақат маънавий ҳаёт, балки қонунчилик, савдо ва бошқарув усуллари ҳам танқид остига олинди.

¹ Хўжаев Ф. Бухоро инқилоби тарихига доир. Тошкент, ЎзГИЗ. 1926. 126-бет.

² Кўрсатилган асар. 33-бет.

Тарихнинг кўрсатишича, жадидчилик ҳаракатида орқага йўл йўқ эди: у маърифатчилик ва тор доирадаги маданийлаштиришдан иш бошлаб, сиёсий ҳаракатга айланди, ўз олдига жамият ва уни бошқаришни қайта қуришдек вазифаларни қўйди. Масалан, жадидчилик Татаристонда «Мусулмон иттифоқи», Туркистонда «Шўрои Исломия» ва бошқа партиялар, Бухорода «Ёш бухорликлар» - инқилобчилар партиясини юзага келтирди. Бироқ сиёсий талаблар, шу партиялар пайдо бўлгачгина қўйила бошланди, деб ҳисоблаш хато бўлур эди. Бундай талаблар аввал бошданоқ юзага келган эди. 1910 йилдан кейин жадидчилик ташкилий тус олгач, «жадидларнинг энг илғор қисмининг программа максимумида асосий ўрин тутган ғоя, Бухорода ғарб намунасидаги капитализм ва демократияни ривожлантириш эди. Ф.Хўжаевнинг ўзи ҳам бу ғояларга хайрихоҳ эди. Унинг 1926 йилда чоп этилган асарида келтирган фикрларида демократия ва капитализмни биргаликда тасаввур этишига ўша йиллар вазияти ва илдиз отган большевикча тушунчалар ҳалал бера олмаганди.

Жадид ташкилотларининг мақсадлари кенгайиб, сиёсий тус олганлигининг сабаби иккита эди: биринчидан, 1914-1915 йилларда жадидчилик бошидан кечирган инқироз - газеталар ва янги усул мактабларининг беркигилиш ҳоллари, ҳокимият жадидларнинг билимсизлик ва ғафлатга қарши кураш фаолиятини кенгайтиришга йўл бермаслиги, шунингдек, бусиз жамиятда ҳеч қандай ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатди. Иккинчидан, жадидчилик ҳаракатига хорижда ўқиб, чет элдаги миллий тараққийпарвар ҳаракатлар тажрибасини ўрганиб қайтган, ёш куч оқими келиб қўшилди. Улар маданийлаштириш доирасида чекланиб қолмай, аниқ сиёсий вазифалар қўйишни талаб қилдилар. Солиқларни камайтириш, амалдорлар зулмини чеклаш, деҳқонлар ҳаётини енгилаштириш - шу талаблар жумласидан эди. Жадидлар бир-бирига зид бўлган икки оқимга - эскича фикрлайдиган ва Фитрат бошчилигидаги ёшларга ажралди. Натижада, ўзаро келишмовчиликлар мавжуд бўлган бирлик юзага келди. Бу ҳолат эса келишиб олинмаган ҳаракатларга сабаб бўлди. Нати-

жада, амир манифестини қўллаш учун ўтказилган тинч намоёиш қувғин этилди ва жадидларга қарши қатағонлар бошланди. Ф.Хўжаев ана шу сўл ёшлар гуруҳига мансуб бўлиб, кейинчалик ҳам шу позицияда қолади. Жадидлар кекса авлодлардан фарқ қилиб, очик чиқишлар тактикасини хато ҳисобламас эдилар. С.Айнийнинг фикрича, «Фитрат ва Ф.Хўжаев бошчилигидаги сўл гуруҳ узокни кўра олмаганлиги ва вазиятни нотўғри тушунганлиги туфайли жадидлар гуруҳи тор-мор этилди». Шунинг билан олиш лозимки, ёш жадидларнинг вакилларига ҳурмат ва хайрихоҳлигимиз чексиз бўлса-да, кейинги йилларнинг тарихий воқеалари шунини кўрсатдики, Абдул Воҳид Бурҳонов, Усмон Хўжаев, Муҳиддин Ғаффар, Муса Саиджонов, С.Айний ва бошқалар вазиятни тўғри баҳолаганлар, жадидчилар аҳолининг асосий қисми ўртасида таъсирга ва кучга эга эмас эди. Омма руҳонийлар таъсири остида бўлиб, исталган вақтда унинг даъвати билан жадидларга қарши кўтарилиши мумкин эди. Шунинг учун, улар ниҳоятда ўйланган, эҳтиёткорона ҳаракатлар, инқилобсиз, айниқса, қонли тўқнашувларсиз, аста-секин, босқичма-босқич ўтказиладиган ислохотлар тарафдори эди. Аслида, аввалига манифестация, кейин эса Колесов воқеаларининг ташаббускорлари ҳам қуролли кўзғолондан кўрқмайдиган, инқилобий кайфиятдаги сўл жадидлар эди. Бироқ бухорочилар қизиққон бўлсалар-да, ташкилотнинг ажралиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилдилар. Абдул Воҳид Бурҳоновни ташкилот раиси сифатида қолдирдилар. Улар 1917 йил мартдаги амир қатағонидан сўнг аҳвол кескин ўзгарганини яхши англаб етдилар. «Жадидчиликнинг ижтимоий базаси торайди, чунки савдогар вакиллари кетиб қолдилар ва уларнинг моддий ёрдами ҳам тўхтади... Мулкдорлар курашдан четлашдилар. Сўл қанот марказий ўринни эгаллади. Ташкилотнинг бундан кейинги кенгайиши аҳолининг мулксиз табақалари ҳисобига борди... Ташкилот заифлашди, унинг жамиятга маънавий таъсири ҳам заифлашди» - деб ёзган эди, Ф.Хўжаев¹. «Мулкдор синф»нинг жадидчилик тараққиётидаги ролини

¹ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. 17-бет.

бундай очикчасига тан олиш, Туркестанскийнинг юқорида қайд этилган тақризидagi танкиднинг асосий мавзуси бўлди.

1910-1917 йилларда олиб борилган оғир меҳнат, саботматонат, қатъийлик натижасида ҳадидлар Ф.Хўжаев ибораси билан айтганда, «миллий инқилобни бошқаришга» қодир бўлган ёш бухороликларнинг сиёсий партиясига айланди. Бу пайтда Ф.Хўжаев ва А.Фитрат амирни ағдариш ва инқилобни амалга оширишда партия «Совет Тошкенти» ёрмидан фойдаланишга самимий ишонар эди. Бу масалада асосий ўринни РКП (б) тутгани, Ф.Хўжаев ёш бухороликлар эса Бухорони босиб олишда уларга қўшимча восита бўлганлигини анча кеч тушунди.

У Колесов воқеаларининг фожиали моҳиятини яхши тушунар эди. Маълумки, Туркистон АССР ХКС раиси Колесовнинг Бухорога 1918 йил мартда қилган юриши мағлубият билан тугагач, 1500 та ҳадидлар ва уларга хайрихоҳлар қириб ташланди. 3000 та турли миллат вакиллари бўлган бегуноҳ кишилар амир уюштирган қиргин қурбони бўлдилар. Ф.Хўжаев рўй-ростлик билан шундай дейди: «Мен Марказий Комитет раҳбарларидан бири сифатида Марказий Комитетнинг Колесов воқеаларида йўл қўйган хатоларига бошқалардан кўра кўпроқ жавобгарман. Мен эндиликда, тушунишимда камтарона ютуқларимизга берилиб кетиб, қуролли қўзғолон муваффақиятига умид қилганман»¹. Буни тан олмасликка унинг вижлони йўл қўймади.

Орадан саккиз йил ўтгач, Ф.Хўжаев Ўрта Осиёни тўла большевиклаштиришга икки марказ ҳалал берганини тушуниб етди. Бу икки марказ Туркистон мухторияти ва Бухоро амирлиги эди. Ф.Хўжаев РКП (б)нинг бу йўналишдаги сиёсатини иложи борича ошқора шарҳлашга ҳаракат қилади: «1918 йил февралда Туркистонда бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, амир билан курашиш вазифаси Совет ҳокимияти учун биринчи даражали вазифага, кечиктириб бўлмайдиган зарур вазифага айланиб қолди. Чунки «Совет Тошкентининг» бевосита душмани Фарғона мухтор ҳуку-

¹ Шу ерда 51-бет.

мати тутатилди». Эндиликда большевикларга қарши муҳолифлар тўпланган амирликни тутатиш учун бир жойга жамланиш керак эди. Ф.Хўжаев китобида, Колесов шахсига тегишли енгил кинояни цензура сезмаган кўринади. «Кўкон ғалабасидан маст бўлган Колесов Бухоро амирлигини ҳам шундай осонликча тутатмоқчи бўлди, бироқ бунинг акси бўлди... енгил ғалабага ишонган Колесов ички кўзғолонга эътибор бермади. У ёш бухороликлар ёрдамида ўз кучлари билан Бухорони осонгина эгаллашга ишонган эди».

Ф. Хўжаев ўз мақола ва асарларида «Урта Осиёда миллий-инкилобий ҳаракатга бошчилик қила оладиган кадрларни тайёрлашда жадидчилик асосий негиз бўлганлигини бир неча бор таъкидлаб ўтади».¹

Ҳамма ҳаракатлар ҳам уларнинг йўлбошчилари хоҳлагандек тутайвермайди. Биз уларнинг хатоларини санашдан йироқмиз, албатта. Бухоро жадидчилигининг охир-оқибатидаги хатоси - жамиятни янгилашнинг ультра-инкилобий йўлини танлаш ва улар ёрдам олган большевик кучлари, бутунлай бошқа, яна тобе ва ярим мустамлака тузумга олиб келишини кура олмаслик эди. Шунча кучгайрат, қон ва жонлар сарфланган ҳаракат ўз мақсадига эриша олмаганлигига фақат афсусланиш мумкин, лекин жадидчилик ғоясининг ўзи мамлакатни тўлақонли ривожлантиришнинг фалсафий концепцияси сифатида ноёб эди.

¹ Ф.Хўжаев. Кўрсатилган асар. 45-бет.

XX аср бошида жаид адабиёти ва тарихий ҳодисалар

XX аср Туркистонда ҳам Русияда бўлгани каби йирик сиёсий ҳодисалар билан бошланди. 1900 йиллардан иқтисодий бухронга кирган Русияда Япония билан урушдаги (1904-1905) муваффақиятсизликдан сўнг таназзул янада чуқурлашди. Натижада мустамлака халқларини эзиш авж олди. Шу жумладан, Туркистоннинг аҳволи оғирлашди. Янги қурилиб битказилган Красноводск (1898) ва Оренбург (1905) темир йўли ўлкани ҳар икки томонидан маҳкам сиқиб олиб, ўнгу сўлга қайтарилишига имкон бермас, Туркистоннинг ададсиз табиий бойликлари ортилган кети узилмас вагонлар фақатгина Русиянинг марказига оқарди. Хусусан, пахтага зўр берилди. Қорақўл, ипак, қуруқ мева ҳам четда қолмади. Русия Туркистонни асосий хом ашё манбаига айлантирди.

Русиядан миллионлаб мужикларни қучириб келтириб, серхосил ерларга жойлаштириш ва маҳаллий халқни эса қувиб чиқариш авж олди. Ўлкани мустамлакачилик тартиблари билан идора эта бошладилар. Маориф ва ижтимоий соҳаларда эса исломни бузиш, ерли халқни руслаштириш - чор ҳукуматининг бош йўли қилиб белгиланди. Ушбу мақсадни кўзда тутувчи давлат қарамоғидаги рус-тузем мактаблари кўпайиб борди. Бу мактаблар туб жой бола-ларга дастлабки таълимни беришни, гўдактигиданок ақту фикрини жиловлаб олишни кўзда тутарди. Ўрта мактабларга улар ўқишга қўйилмас эдилар. Рус-тузем мактабларига муносабат ерли зиёлиларда икки хил эди:

1. Ҳамкорлик қилувчилар (Саидгани Саидазимбой ўғли, Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов).

2. Рад этувчилар (И. Гаспринский, З. Валидий, М. Чўқоев).

Маҳаллий мактаблар эса, хусусий бўлиб, уларга қўплаб тўсиқлар қўйиларди. Айниқса, Исмоилбек Гаспринский бошлаб берган замонавий усули жаид мактабларига мустамлака ҳукумати қаттиқ турди. Шуларга қарамай, маҳал-

лий зиёлиларнинг жасоратлари туфайли янги мактаблар очилаверди. Маълумотларга қараганда, 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич, иккита ўрта «Усули жаид» мактаби бўлган.

Чор ҳукумати тил сиёсатиға, Рус тили ва маданиятининг нуфузи тобора ортиб, мустаҳкамланиб боришиға маҳаллий халқнинг тилдан фойдаланиш доираси узлуксиз ва режали қисқартирилиб боришиға алоҳида эътибор берди. Руслар Туркистоннинг бойликларини ўзлаштириш, халқини қул қилиш билан чекланмадилар. Тарихчи Заки Валидий қайд этганидек, унинг кундалик турмушиға, маданий-маиший ҳаётиға ҳам аралашдилар. Бир сўз билан айтганда, уни ҳар жиҳатдан бузиш, эзиш, сўнг эса ўз таркибига сингдириб юборишдек мудҳишона бир мақсад билан ишға киришдилар.

Ўз навбатида, зўрлик зўрликни тутдирди. Табиатан қуллик билан қуниқиб кета олмаган Туркистон халқи ўз норозилигини дастлаб секин-аста, сўнг эса баралла билдира бошлади. Айни пайтда, 1904-1907 йилларда Самарқанд вилояти қишлоқларини, умуман, мустабилликка қарши кураш бошлаган Намоз Пиримқул ўғли бош бўлган озодлик ҳаракатлари камраб олди. Сиёсий ташкилотлар юзага кела бошлади. Абдулла Авлоний (1878-1934) ўз «таржиман ҳоли»да 1904 йилдан Тошкентда яширин «жаидлар тўласи» иш бошлаганини маълум қилади. 1909 йилнинг 12 майида Тошҳожиги Туёқбоев, Низомқори Мулла Хусанов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Башрулла Асатиллаҳўжаев муассислигида 41 моддалик низомға эга бўлган «Жамияти хайрия» ташкил топади. 1910 йилнинг 2 декабрида Бухорода мударрис Ҳожиги Рафий, Мирзо Абдулвоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Маҳдум, Усмон Хўжа кабилар «Тарбияи атфол» жамиятини туздилар. Тошкентдаги «Жамияти хайрия», айниқса, Бухородаги «Тарбияи атфол» ёшларни ривожланган чет мамлакатларға ўқишға юборишда катта ташаббус кўрсатди. 1913 йилда «Тўрон» (Тошкент муассислари: Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Мунавварқори Абдурашидхонов, Комилбек Норбеков, Мулла Абдулла Авлонов, Муҳаммадхон Подшоҳўжаев, Каттахўжа Бобо-

хўжаев, Башруллахон Асадилахўжаев, Низомиддин Асо-миддинхўжаев, Каримбек Норбеков) жамияти, 1914 йил-да «Нашриёт» (Тошкент, муассислари: Абдурахмонов, Са-римсоков, Абдурашидхонов, Авлонов, Азизхўжаев, Под-шоҳхўжаев, Умархўжаев, Хўжамёров, Саидкаримбоев) шир-кати қарор топиб, ишга киришди.

Шунингдек, «Умид» (Тошкент), «Зарафшон» (Самар-қанд), «Ғайрат» /Қўқон/ ширкатлари, «Бехбудия» /Самар-қанд/ кутубхонаси, «Исокия» /Наманган/ матбааси иш бошлади. Туркистонликлар Кавказ, Волгабўйи, усмонли турклар ҳаётидаги ўзгаришларни диққат билан кузатиб бордилар. Русиядаги мусулмонларнинг юқоридаги каби ташкилотларини бир-бири билан боғлаш, ўзаро муво-фиклаштириш, кучларни бирлаштириш эҳтиёжи пайдо бўлди. Шу мақсадда, 1905 йилнинг августида Нижний Нов-городда, 1906 йилнинг январида Петербургда Русия му-сулмонларининг 1 ва 2 - қурултойлари бўлиб ўтди. Хусу-сан, 2 - қурултой расман, «Русия мусулмонларининг итти-фоки»ни тузди. Сиёсий қарашлари нуктаи назаридан, Ру-сиядаги конституцион демократик партияни - кадетларни ўзларига яқин билдилар.

1908 йилда подшо фирмойиши билан сенатор граф. К. К. Полен бошчилигидаги ҳайъат Туркистон генерал губерна-торлигини ўлкада мустамлакачилик сиёсатини янада кучайтириш, моддий бойликларни жадалроқ ўзлаштириш нуктаи назаридан тафтиш қилади. «Руслар эгаллик қилувчи ер» майдонини «гинч иқтисодий қураш йўли билан» кенгайтиришнинг пухта режаси тузилади. Айни пайтда, 1910 йилдан бир қатор районларда деҳқончиликдан беҳа-бар «кўчманчи» ниқоби остида маҳаллий тубжой халқнинг серҳосил ерларини қучириб келтириляётган русларга тор-тиб олиб бериш қонунлаштирилди ва бу билан «Туркис-тонда рус халқининг сиёсий устунлиги унинг хўжалик соҳасидаги қуввати билан ҳам мустаҳкамланади»ган бўлди.

Янги қарашдаги маҳаллий зиёлилар - жадидлар мана шундай шароитда иш кўрдилар. Ва сиёсий мустақилликни қўлга олишни ўзлари учун бош мақсад билдилар. 1913 йилдаги «Турон», 1917 йилда тузилган «Шўрои-Исломия», «Шўрои-Уламо» жамиятлари партия даражасига ўсиб чик-

маган бўлса-да, сиёсий фаол эди.

Ўзбекистон миллий хавфсизлик хизмати архивининг 554335 (Мунавваркори) ва 4269 (Фитрат) рақамлик «иш»ларидаги тергов материалларида 10-йиллардан Тошкент ва Бухорода «Ёш турklar инқилоби» таъсирида пайдо бўлган «Иттиҳод ва тараққий», инқилобдан кейин эса «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» каби яширин ташкилотлар ҳақида маълумотлар келтирилади. 1917 йил ноябрда Туркистон муҳториятининг ташкил топиши, 1920 йилдаги Бухоро ва Хоразм халқ жумҳуриятлари жадидларнинг, фаолияти самараси сифатида майдонга келган эди.

Улар, биринчи навбатда, очик фикрли янги авлодни тарбиялашга диққатни қаратдилар. Бунинг учун «усули жалид» мактабларига зўр бердилар. Иккинчидан, маҳаллий миллий матбуотни майдонга келтирдилар. Тошкентда 1970 йилдан чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газетаси», Туркистонда маҳаллий тилда чиққан биринчи матбуот намунаси эди. Газетада Ш. Иброҳимов (1872), Ҳ.Чанишев (1881) каби ерли татарлар, И.Худоёрхонов (1885) сингари ўзбеклар маълум муддат муҳаррирлик қилган бўлсаларда, унинг асл эгаси, йўриғчиси Н.Остроумов эди. Шунга кўра, унинг миллий газета бўлиши имкондан ташқарида эди.

Чор ҳукумати 1905 йил 17 октябрда Русияда юз берган инқилобий воқеалар муносабати билан Манифест эълон қилиб, халққа маълум конституцион-демократик эркинликлар беришга мажбур бўлган эди. Шу жумладан, матбуот эркинлиги, сиёсий ташкилотлар тузишга ҳам рухсат этилди. Туркистон жадидлари бу имкондан фойдаландилар. Бир қатор маданий уюшмалар туздилар. Газета-журналлар чиқардилар. Шулардан бири, 1906 йилнинг 27 июнида дунё кўрган «Тараққий»¹ газетаси эди.

«Бу газета тез фурсатда шундай шуҳрат қозондиким, - деб ёзади Абдулла Авлоний. - Ҳатто газета муҳаррири бўлган Исмоил Обидийга «Тараққий» исми берилди. Хозиргача халқ Исмоил Обидийнинг исмини «Тараққий»

¹ Бу газета ташкил топган кун ҳозир Ўзбекистонда «Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари кўни» сифатида номлланади.

деб юритадур».¹

Газета маҳаллий ёшларга ўз саҳифасидан кенг ўрин берди. Унинг яқин ҳамкорларидан бири Мунавварқори эди. 1906 йилнинг сентябрида Мунавварқори муҳаррирлигида Тошкент жадидларининг иккинчи муҳим газетаси «Хуршид» пайдо бўлди. 1907 йилнинг биринчи декабридан Абдулла Авлоний ўз уйида «Хуршид» газетасини чиқара бошлади. Бу уч газета, шу давр Туркистонининг энг эътиборли нашрлари бўлиб, уларда машҳур Бехбудийдан хаваскор шоир Мулла Қўшоқ Мискингача бўлган кенг зиёлилар қатлами фаол иштирок этдилар.

Шунингдек, Тошкентда «Тужжор» (1907 йил, муҳаррири Саидкарим Саидазимбой ўғли), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров) каби газеталар ҳам чиқа бошлади. Бу газеталарнинг ҳеч бири узоқ яшай олмади, айримлари иқтисодий, баъзилари эса, сиёсий сабаблар билан беркитилди.

Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий «Самарқанд» (1913) газетасини ва «Ойна» (1913-15) журналин чикарди.

Тошкентда 10-йилларда «Садои Туркистон» (1914 й. муҳаррири Убайдуллахўжаев), Фарғонада «Садои Фарғона» (1914 й. муҳаррири Обиджон Маҳмудов), «Тирик сўз» (1915 й. муҳаррири Обиджон Маҳмудов), Бухорода «Турон» (1913) каби газеталар, «Ал ислоҳ» (Тошкент 1915-1918 йиллар, муҳаррири Абдурахмон Сайёҳ) журнали чикиб турди.

Адабий кучлар кўпроқ мана шу газета-журналлар атрофида уюшдилар. Чунончи, Самарқандда «Ойна» Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Саидахмад Васлий (1869-1925), Сиддикий-Ажзий (1864-1927), Саидризо Ализода (1887-1945) каби истеъдодларни тўплади. Бухорода Фитрат (1886-1938), Тошкентдан Камий (1865-1922) фаол катнашиб турдилар.

Тошкентда «Садои Туркистон» газетасида Мунавварқори (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тавалло (1882-1939), Хислат (1880-1945), Мирмулла (1886-1923),

¹ Қаранг, Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари, Т. «Университет», 1993, 116 бет.

Абдулла Қодирий (1894-1938) фаол ишгирик этдилар. Қўқондан Иброҳим Даврон (1874-1922), Ҳамза (1889-1929), Андижондан Абдулҳамид Сулаймон Қўлпон (1897-1938)нинг шеър ва мақолалари тез-тез босилиб турди.

10-йилларнинг бошида Туркистонда янги адабиёт шаклланди. Бу борада, 1901 йилдан чоп этила бошлаган Мунавварқорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», Саидрасул Азизий (1866-1933) ни «Устози аввал» (1902), Алиаскар Калининнинг «Муаллим соний» (1903), сўнгрок Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», Рустамбек Юсуфбеков (1880-1950) нинг «Таълими аввал», «Таълими соний» каби дарслик ва дарслик-мажмуалари, хусусан, улардаги ихчам дидактик шеър ва ҳикоялар янги адабиётнинг шаклланишида илк тажрибалар вазифасини ўтади.

Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» (1909), Саидахмад Васлийнинг «Миллий шеърлар» (1912), Сидқий Хондайлиқийнинг «Тухфаи Шавкат» (1913), «Савғоти Шавкат» (1914) «Базми ишрат» (1914), Ҳожи Муиннинг «Гулдастан адабиёт» (1914) китоблари янги ўзбек шеърятининг дастлабки намуналари эди.

Махмудхўжа Бехбудийнинг 1911 йилда ёзилиб, 1913 йилда чоп этилган «Падарқуш» драмаси ўзбек драмачилигини бошлаб берди. «Фалокатзада» (1911 й, муаллифи Абдулрауф Шаҳидий), «Бефарзанд Очиқдубой» (1914 й, муаллифи Мирмуҳсин Шермуҳаммедов) каби илк реалистик проза намуналари майдонга келди.

Матбуотнинг майдонга келиши публицистика тараққиётига йўл очди. Бу борада Бехбудий, Фитрат, Мунавварқориларнинг хизмати катта бўлди.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши ва Русиянинг унга қўшилиши Туркистоннинг ўз мустақиллигини қўлга олишига маълум умид ва имкон туғдирди. Бироқ чор ҳукумати қаттиқ турди. Ўлкада «тартиб сақланиши»га алоҳида аҳамият берди. 1914 йил 24 июлда подшонинг шахсий фармони билан, Туркистон ўлкасида «фавқулодда қўриқланадиган» ҳолат эълон қилинди.¹ Губернатор ва

¹ Қаранг, Ўзбекистон ССР тарихи, 4 томлик, 2-том, «ФАН», Т.1971, 534.

уезд бошлиқларига аҳолининг ўй-фикрини кузатиб бориш, «озгина бўлса ҳам душманлик ниятида бош кўтаришгудек бўлса», «ғоят шафқатсизлик билан дарҳол бостириш» ҳақида кўрсатма берилди.¹

Николай II туркистонликларни урушга олмади, уларга ишонмади.

Иккинчидан, Россия ҳукумати улардаги наслий жанговар руҳни сўндириш, минг йиллар оша етиб келган аскарлик тарбиясини издан чиқариш ниятида эди. 1916 йилнинг 25 июнида «Империядаги ғайрирус аҳолининг эркакларини ҳаракатдаги армия турган районларда мудофаа иншоотларини ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, худди шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш тўғрисида фармон берди. Туркистондан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 минг ишчи олинадиган бўлди. Бу мардикорлик эди. Унинг устига бу ишларда ҳар хил сунистеъмоликлар, порахўрликлар, зўравонликларга кенг йўл очиб қўйилди. Бир томондан, миллатнинг шаънини ерга урувчи фармон, иккинчи томондан, унинг ижросидаги ноҳақликлар халқнинг норозилигига сабаб бўлди. 1916 йилнинг июлида бугун Туркистонни «Мардикорлик воқеалари» номи билан тарихга кирган миллий-озодлик ҳаракатлари чулғаб олади. «Мардикорлик ари уясига чўп суккандек бўлди. Туркистонда бамисли ер ларзага келди»,² деб ёзади, 1916 йилнинг 9 августида Тошкентга келган «Вакт» муҳбири Шаҳид Муҳаммадёрров. Лекин бу қўзғолонлар шафқатсиз бостирилди. Масалан, эски Жиззах аҳолиси қатлиом қилиниб, шаҳарга ўт қўйилди. Ўнлаб қишлоқлар хонавайрон қилиниб, халқи июль-август жазирамасида Қийли чўлига қувиб чиқарилди.

Қўзғолонлар сентябрнинг бошларида биров пайсал топди. 18 сентябрдан эса мардикорларни жўнатиш бошланди.

1917 йил февраль инқилоби чор ҳукуматининг қулаши билан якун топди. Мардикорлар юртларига қайтдилар. Маҳаллий зиёлилар мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш

¹ Қаранг, ўша ерда 535- бет.

² «Вакт» Т., 1916 йил 24 август

Мунавварқори
Абдурашидхон ўғли

Убайдулло
Хўжаев

Махмудхўжа
Бехбудий

Исмоилбек
Гаспринский

اسماعيل بك غاسپرىسكى
Исмаи́ль бе́къ Га́спринский.
Съединенность калла. Газетъ

Абдурауф
Фитрат

Мусо
Сайджонов

Файзулла
Хужаев

“Турон”

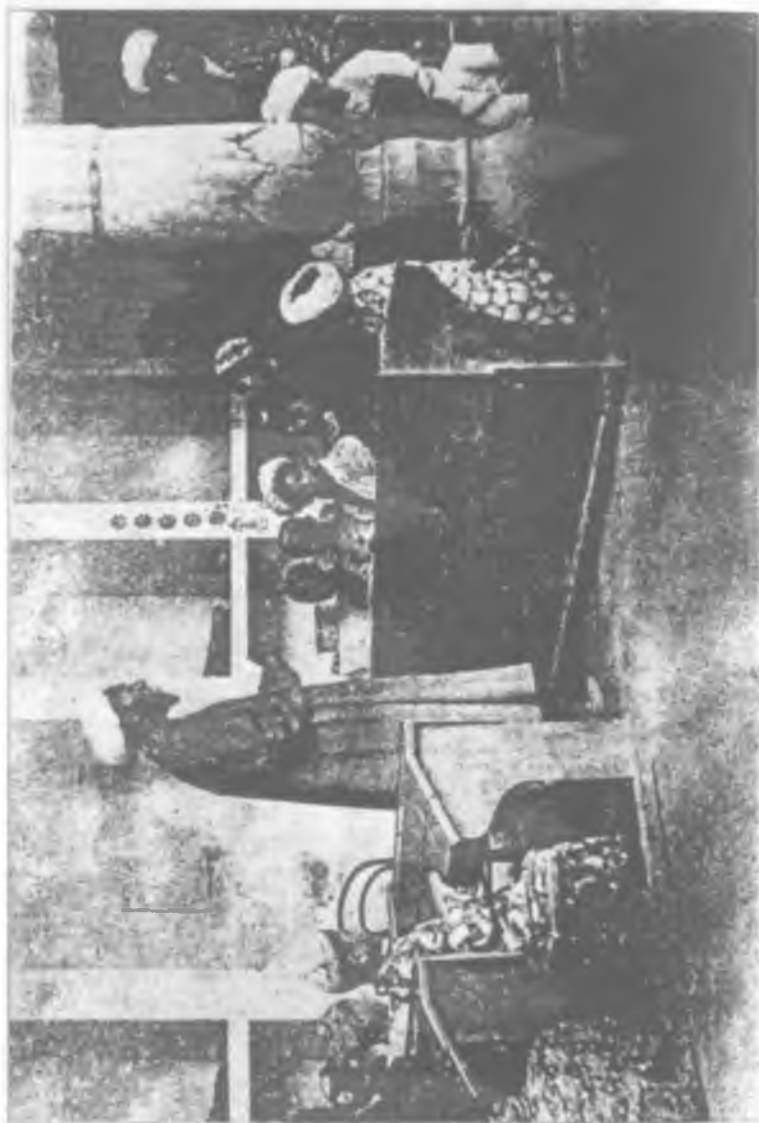
“Улуғ Туркистон”

Абдулла
Авлоний

“Шурон-Исломия”
ташкилоти аъзолари

Янги усулдаги жадид мактаби

پاشا سون ترکستان مختاریتی!

ترکستان مسلمانلاری نکت دور توپخی فوق العاده قورلوتا.
 ترکستان اولکه سید بولغان خلق لار نکت خواہش
 لری بونجه بویک روسیایه قلابی طرفیدن برلیگان اسلک
 بناز فیدریتیله ساسیگه قورولغان روسیه جمہوریتی ایله
 برلکده قانغانی حالده ترکستانی سیرلک مختاریتلی یعنی
 «تیریتوریالی نی آفانومیه لک» اعلان قیلا دور .

بو مختاریت نکت صورتده وجود قویلا غینی یاقن اراد
 سیغیلا دورغان عموم ترکستان خلقی نکت اچرید تیلنی صابر
 (ترکستان مجلس مسانی) گه باشورا دور .

شونکایدیله برابر ترکستان اولکه سید اقلیت تشکیل قیلغان
 ملت (ترک حق قوری نکت هر جتدن باقلایلا غینی هم ملطنلی
 صورتده بیان ایتہ دور . «شہر خوقند»

هجریہ ۱۳۲۶ سنہ ۲۵ صفر کبیر میلادیہ ۱۹۱۷ ۲۷ فویابر

Туркистон Мухторияти ташкил
 этилганлиги хақида Декларация

Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумат
аъзолари Қўқон аҳолиси орасида. 1918йил

Аҳмад Закий
Валидий туғон

учун курашни кучайтирдилар. Ўлка мусулмонларининг 1917 йил 4 (16) апрель 1-курултойи федерал мухторият шиорини илгари сурди. Шу йил 18 (30) сентябрь ўлка ишчи ва солдат депутатларининг II съезди Туркистонни Советлар қўлига топширишни талаб қилиб чиқди. Советлар большевиклашиб борди ва ноябрда ҳокимият Советлар қўлига ўтди. Ф.И. Колесов бошчилигидаги кизил рус ҳукумати давлат тепасига келди.

1917 йил 26 ноябрда Қўконда очилган Мусулмонларнинг 4-ўлка курултойи эса, Туркистон мухториятини эълон қилди. Мухторият 72 кун яшади. 1918 йилнинг 19-22 феввалида уни большевиклар хойнона қонга ботирдилар. Шаҳар уч кун тўпга тутилди. Ўн мингга яқин киши ҳалок бўлди.

1920 йилда Бухоро ва Хива ҳам большевиклар назоратиға ўтди. Бир муддат ҳар икки хонлик ўрнида «халқ жумҳурияти» номи билан қўғирчок ҳукуматлар тузилиб иш олиб бордилар. 1924 йилда буларнинг ҳаммаси барҳам топиб, Рус Туркистони совет империясининг узоқни кўзлаган сиёсатини кўзда тутган ҳолда, беш бўлакка бўлиб ташланди. Сўнг эса уни большевик дидига мослаб «ўзлаштириш» бошланди. Асрий тартиб ва удумларни йўққа чиқарувчи «Ер-сув ислоҳоти», «Хотин-қизлар озодлиги» ниқоби остида миллатнинг муқаддас тарбия учоғини бузиб ташлаш, ниҳоят «коллективлаштириш» каби «социалистик» тажрибалар ўлка ҳаётини батамом издан чиқарди. Булар етмагандай, социализм ривожлангани сари синфий кураш кучайиб боради, деган сохта сталинча назария тўқиб чиқарилиб, душман излаш авж олди. Шу баҳонада маҳаллий зиёлиларни таъқиб қилиш кучайди. Хусусан, жаҳидчиликни миллатчилик сифатида қоралаш йўлга қўйилди. 1925 йилда ер-сув ислоҳотига озгина эътироз билдирган кишилар «18лар гуруҳи» номи билан «фош» этилди. 1926 йилда Ўзбекистон маориф вазири Р.Иноғомов ва унинг бир қатор маслакдошлари эски зиёлилардан фойдаланиш масаласини қўтарганларида қўлга олиниб, «Иноғомовчилик» деб аталган компания ўтказилди. 1927 йил октябрда шоир Чўлпон бадном этилиб, Ўзбекистон зиёлиларининг Самарқанддаги курултойидан ҳайдаб чиқарилди.

1929 йилда Ўзбекистон Олий суди раиси Қосимов билан боғлиқ «қосимовчилик», «Мунавварқори тўдаси» «иш»ларини кўриш бошланди. Булар илк қатағонлар эди. Жумладан, «Мунавварқори тўдаси» «иши» га 87 киши жалб этилди. Тергов материаллари 18 жилдни ташкил қилди. Шулардан - 18 киши отишга, 21 киши 10, 13 киши 5 йилга қамалди, 3 киши 3 йилга қамоқ жазосига, 1 киши Омск-ка сургунга, жами 56 киши жазоланди.

Шу тариқа, 1929 йил совет тарих фани қайд этганидек, советлар учун «буюк бурилиш» йили бўлди. Ҳар қандай эркин фикр тутатилиб, коммунистик диктатура мустаҳкам қарор топди.

Туркистоннинг кўзи очик зиёлилари оқ империяни ҳам, қизил империяни ҳам қабул қилган эмас. Шу сабабли, Октябрнинг дастлабки кунлариданок миллатнинг ватанпарвар фарзандлари истиқлол йўлларини қидирдилар. Архив материаллари ва тарихий шахсларнинг гувоҳликлари, 1917 йилдан ўлкада шу мақсадни кўзда тутувчи «Иттиҳод ва тараққий», «Турк адам марказияги», «Иттиҳоди миллий», «Бирлик» (1919), «Эрк» (1919), «Темур», «Ботир гапчилар» каби яширин ташкилотлар тузилганлигини, 1921 йилда «Туркистон миллий бирлиги» ташкил топганлигини кўрсатади. «Туркистон миллий бирлиги» 20-йилларда тарихга «босмачилик» номи билан кирган миллий озодлик ҳаракатларини ўзаро мувофиқлаштириб боришда муҳим роль ўйнади.

Биринчи жаҳон уруши йилларида, сўнг инқилобий ҳаракатлар даврида матбуот ва адабиёт фаоллашди. Тошкентда «Нажот» (муҳаррири Мунавварқори), «Шўрон ислом» (А.Баттол), «Турон» (Авлоний), «Кенгаш» (Заки Валидий), «Улуғ Туркистон» (Кабир Бакир), «Турк сўзи» (Т. Худоёрхонов), «Халқ дорилфунуни» (Мухтор Бакир); Самарқандда «Хуррият» (Мардонкул Шохмуҳаммадзода, Ақобир Шохмансур, Абдурауф Фитрат), Кўконда «Эл байроғи» (Пўлат Солиев), Наманганда «Фаргона нидоси» (Ҳусайн Мақоев) каби кўплаб газеталар, «Кенгаш» (Кўкон: Ҳамза, Раҳимжон ҳожи Турсунмуҳаммад ўғли), «Юрт» (Кўкон: Ашурали Зоҳирий), «Хуррият» (Кўкон: Маҳмудхўжа Ризоий), «Чаён» (Тошкент: Ҳ.Тўлаков, И.Тоҳирий), «Ишчилар дунёси» (Тошкент), «Из-

хорил ҳақ» (Тошкент: Садриддинхўжа муфти ибн Шарифхўжа Эшон) каби ўнлаб номдаги бир кўриниб, ёпилган журналлар кўп бўлди. 1918 йилдан социалистик матбуот изга туша бошлади. Унинг дастлабки намунаси шу йилнинг 20 июнидан чиқа бошлаган «Иштирокиюн» газетаси (масъул муҳаррирлари: О.Клеблеев, А.Авлоний, Н. Тўракулов, А.Донской, Х.Бурнашев, Мирмуҳсин) бўлди. Газета 1920 йилнинг 19 декабридан «Қизил байроқ», 1922 йилнинг 13 сентябридан «Туркистон» номларида давом этади. «Маориф» (1918, Тошкент), «Болалар йўлдоши» (Самарқанд, 1919), «Таёқ» (Самарқанд, 1920), «Тонг» (Бухоро, 1920), «Қизил тикон» (Наманган, 1920), «Қизил йўл» (Тошкент 1920), «Қасабачилик ҳаракати» (Тошкент, 1920) каби умри қисқа журналлар дунё юзини кўрди.

1918 йилда Тошкентда Фитрат ташаббуси билан «Чигатой гурунги» адабий-маданий уюшмаси майдонга келди ва Ҷўлпон, Боту, Элбек, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Маннон Уйғур, Қасим Рамазон каби фан ва маданиятимизнинг ёрқин истеъдодларини ўз атрофига тўплади. Бор-йўғи бир ярим йилча фаолият кўрсатган ушбу уюшма-жамият тил-имло қоидаларини ишлаб чиқишда, адабиёт тарихини ўрганиш, системалаштиришда, театрчиликни юксалтиришда катта ишлар қилди. Бироқ, бундай миллий-маданий тикланиш йўллари тобора ёпила борди. Ва маданий-адабий ҳаёт ҳам секин-аста сиёсат измига тушиб қолди.

10-йилларнинг иккинчи ярми - «Ўзбек жаҳид адабиёти» номи билан тарихга кирган янги адабиётнинг шаклланиб, дастлабки дадил қадамларини ташлаган йиллар бўлди. Миллий матбуотнинг майдонга келиши билан янги адабиётнинг мазмун ва йўналиши, тил ва услуби, жанр ва мавзулари, бадиияти билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама қилина борди.

Даврнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, социал-ижтимоий мавзуларга, замонавий масалаларга, маърифат ва озодликка катта эътибор берилди. Абдулла Авлоний «Ойинайи ҳар миллат эрур тил-адабиёт» деб ёзади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов театрни «ибратхона» деб атадилар. Мирмуҳсин Номик Камол изидан бориб, «шоирларимиз замонанинг лисони

(тили)дур», «қани замонаға муносиб миллий шеърлар майдонга чиқсун!» деган фикрни илгари суради, анъанавий муаммочиликни, такаллуфу суханпардозликни рад этади. Тўғридан-тўғри гапга, жумладан, ижтимоий сатирага - ҳажвияга зўр бериб, «Очилсун интиқод (танқид) манбалари!» шиорини ўртага ташлайди. Сиддикий-Ажзий маърифатга муҳаббат эълон қилади. Маъшуканинг анъанавий сифатларини маърифатга кўчиради ва ҳоказо.

Бироқ, 10- йиллар шеърияти маърифатни мақсад эмас, восита деб билди. «Кучли» миллатлар - «жаҳон жайхунлари» ҳақида ёзди. «Кучсиз»ларнинг уларга лўкма («туъмай тайёр») бўлаётганларига (Авлоний) диққатни қаратди. Шоир Баҳриддин Азизий очикдан-очик сиёсий ташкилот («жамият»)лар тузиш, ўзаро иттифоқ бўлиш ва «жумҳурият» учун «бир тил» бўлиб курашиш лозим деб ҳисоблайди. Сиддикий-Ажзий эса бу борада ўзига хос иқтисодий назарияларни илгари суради.

Бутина эмас, шеърият янги қурилажак давлат ва жамиятнинг сиёсий тузумидан ахлокий турмушигача, иқтисодидан маданиятигача қизиқди. Хуллас, 10- йиллардаги янги ўзбек шеърияти, бу биринчи навбатда, ижтимоий-сиёсий шеъриятдир.

Айни пайтда, унда қатор поэтик-стилистик ўзгаришлар юз берди. Авлоний ва Ҳамза кўпгина шеърларини қадим шеърий бармоқ вазнида ёздилар. Ҳамза сарбастда ўз имкониятларини синаб кўрди («Шеъри мансур»). Сиддикий-Ажзий ва Тавалло социал сатиранинг анъанавий аруздаги энг сара намуналарини яратдилар.

Шеърият Биринчи жаҳон уруши йилларида, хусусан, мардикорлик воқеалари даврида ғоят жонланди. Чунончи, мардикорлик воқеаларига бағишланган ўнга яқин шеърий тўплам чоп этилгани маълум. Булар орасида Муҳиддин Иброҳимов тузган «Лошмон» (Наманган, 1916й), Ҳамзанинг «Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар мажмуаси»нинг 7- бўлими - «Сафсар гул» (Кўкон, 1917й), Акбарий Тошкандийнинг «Ватанга хизмат» (Т., 1917й), Сиддикийнинг «Работчилар намоиши» (Т., 1917й), «Работчилар келиши» (Т., 1917й), шунингдек, Баҳриддин Азизийнинг «Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт» (Т., 1917й),

Сидкий Хондайликийнинг «Русия инкилоби» (Т., 1917) каби асарларида ҳам мардикорлик воқеалари тасвири учрайди. Бу асарлар, бир караганда, маҳаллий халқни мардикорликка бориб, оқ подшо хизматини қилиб келишга тарғиб-ташвиқ этаётгандек бўлса-да, аслида унинг таъсирларида халқнинг осойишта ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган, уруш баҳонасида миллатнинг шаъни шуқухини оёқости этган ҳукмрон миллатга истехзо, ўз она халқини ғафлатдан уйғонишга, қуликдан қутулишга даъват балкиб турар эди.

Туркистондан ишчилар олиш 1917 йилнинг февралига қадар давом этди ва 123 мингдан кўпроқ киши сафарбар қилинди. Улар Қора денгиздан Болтиқ бўйига қадар чўзилган фронт орқасидаги оғир ишларда, Петроград, Москва, Нижний Новгород, Қозон, Киев, Харьков каби шаҳарлардаги саноат корхоналарида, Шимолий Кавказдаги мис заводларида ишладилар.

Мардикорларнинг у ерлардаги оғир ва машаққатли ҳаёти Сидкийнинг «Работчилар келиши» (1917) китобида ва Ҳамзанинг «Сафсаргул» (1917)идаги «Ватан ишчиларининг забун ҳолидан» деб номланган туркум шеърларидан «Соғиниб», «Салом айтинг», «Ҳой, паҳлавон!»ларда акс этди. Шоирларимиз мардикорларнинг қайтиб келишларига бағишлаб ҳам шеърлар ёздилар (Сидкий, «Ситамдийда работчилар келиши», «Сизларга мужда»).

1917 йил февраль воқеаларини Туркистон халқи зўр хурсандчилик билан қутиб олди.... Шоирларимиз унга юзлаб шеърлар бағишладилар. Шукрий (Хуршил) ва Сидкий қисқа муддат ичида «Хуррият меваси» (1917) ва «Русия инкилоби» (1917) номли дostonлар ёзиб чоп эттирдилар.

Ўзбек адабиётида, ўша кезларда Октябрь воқеасига бағишлаб ёзилган бадиий асар учрамайди. Чунки у кенг умумхалқ ҳолиаси сифатида қутиб олинмади. Аксинча, тўнғариш деб қаралди. У ҳақида асар ёзиш 1918-19 йиллардан изга тушди. Аксинча, 1917 йилнинг 27 ноябридаги мухторият эълони кенг халқ оммасидаги каби адабиёт аҳлида ҳам шавқ-завқ уйғотди. Беҳбудий ва Фитратнинг кизгин, эҳтиросли туркум мақолалари, Чўлпон («Озод турк байрами», «Оллоҳу акбар») ва Ҳамзанинг («Туркис-

тон мухторияти на») ёниқ шеърлари дунёга келди.

Хуллас, янги поэзия 20-йилларга ғоят мураккаб ва зиддиятли туйгуларни ўзида жо этган эътироф ва эътироз билан кириб келди.

Асримизнинг дастлабки йигирма йилида шаклланган янги шеърят, анъанавий диний-тасаввуфий шеърят билан ёнма-ён яшади. Мирмахмуд Қорий (1834-1904), Юсуф Сарёмий (1840-1912) Усмонхўжа Зорий (1839-1916), Хусайнкул Мухсиний (1860-1917), айниқса Зиёвуддин Ҳазиний (1861-1921) бу йўлда самарали ижод этдилар: «Девони қорий» (Т., 1912), «Девони Юсуф Сарёмий» (Т., 1332 ҳижр.), «Баёзи Ҳазиний» (Т., 1911), «Девони Мухсиний» (қўлёзма, Ўз ФАШИ инв. №7392) ва ҳақозо.

10-йилларда яратилган наср намуналари у қадар кўп эмас. Анбар Отиннинг «Қаролар фалсафаси», Саидрасул Азизийнинг 1910 йилдаги «Москва ва Петербург саёҳати» хотиралари каби ижтимоий-фалсафий, саргузашт-автобиографик асарларини назардан соқит қилсак, Бехбудийнинг «Оқ елпоғичли чинли хотун», Абдурауф Шахидийнинг «Фалокатзада» (1911) ҳикояларини, Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Бефарзанд Очилдибой» (1914), Ҳамзанинг «Янги саодат» (1915) сингари «миллий роман» деб номланган қиссаларини, ниҳоят 1915-1916 йилларда эълон қилинган Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Улоқда», Чўпоннинг «Дўхтир Муҳаммадёр» асарларинигина қайд этиш лозим бўлади.

Драмачилик, 10-йилларнинг иккинчи ярмида қизғин ривож топди. Тошкент, Самарқанд, Қўқонда театр хаваскорлар труппалари тузилиб, самарали иш олиб борди. Самарқандда Бехбудий изидан бориб, Абдулла Бадрий («Жувонмарг», «Аҳмоқ»), Ҳожи Муин («Эски мактаб, янги мактаб», «Кўкнори», «Мазлума хотин», «Жувонбозлик қурбони», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим»), Нусратилла Қудратилла ўғли («Тўй», «Кенгаш мажлиси»), Тошкентда Абдулла Авлоний («Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз»), Абдулла Қодирий («Бахтсиз куёв»), Ғулом Зафарий («Бахтсиз шогирд»), Фаргона водийсида Ҳамза («Заҳарли ҳаёт», «Илм ҳидояти», «Мулла Нормуҳаммад домланинг куфр хатоси»), Хуршид («Безори», «Ориф

ила Маъруф», «Қора хотин»), ниҳоят, Бухорода Абдурауф Фитрат («Беғижон», «Мавлуди шариф», «Або Муслим») каби адибларимиз бир қатор драмалар ёздилар.

1916 йилги мардикорлик воқеаларига бағишланган драмалар пайдо бўлди. «Лошмон фожияси», «Рабочий», мухторият ҳақида «Автономия ёки мухторият» (Ҳамза) номли драма ёзилди. Фитратнинг машҳур «Темур сағанаси» драмаси Туркистон мухториягининг фожияна қонга ботирилиши таассуротлари асосида майдонга келган эди.

Адабиётимиздаги мазкур янги жанрларнинг дунё юзини кўриш жараёни ғоят оғир кечган. Беҳбудий уз «Падарқуш»ини 2 йил деганда зўрға нашр қилишга муваффақ бўлди. Саҳнага қўйилиши учун яна бир йил кетди. 1911 йилда ёзилган асар, 1914 йилдагина саҳна юзини кўрди. Вақтли матбуот саҳифаларидаги Мирмуҳсиннинг «Эътизор»лари «миллий роман» («Бефарзанд Очиқдибой») муносабати билан мутаассибларнинг қаттиқ хужуми остида қолганидан далолат беради.

Янги замонавий адабиётшунослик ва танқид шаклланди. Замон ва ижод бадиий адабиёт тили, янги адабий жанрлар билан боглиқ масалалар матбуот саҳифаларида кенг муҳокама қилинди. Беҳбудий, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Иброҳим Даврон кабиларнинг бу борала вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилган мақолалари янги эстетиканинг шаклланишида муҳим роль уйнайди.

Хуллас, 10- йилларда Туркистон маънавий ҳаётида кенг томир отган ўзбек-жадид адабиёти ўзининг чинакам самараларини қийин-қистов 20-йилларда берди. Чўлпон ўз шеърияти билан янги ўзбек шеъриятининг асл пойдеворини яратди. Қодирий ўзбек романчилигига асос солди. Фитрат ўзбек драмачилигининг энг сара намуналари муаллифи ва янги ўзбек адабиётшунослигининг асосчиси бўлиб тарихга кирди.

Жадид маърифатчилиги ва театр

XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида Туркистон заминидаги энг илғор фикрли зиёлилар онгида пайдо бўлган миллий уйғониш маърифатчиликларида яққол намоён бўлди. Янгича маърифатчиликларнинг илк жарчилари бўлган жадидлар кенг миқёсли амалий фаолиятлари билан ўз ғояларининг жамият ҳаётида мустахкамланиб барқарор бўлиши, охир пировардида миллий озодлик, сиёсий мустақиллик курашларига ўсиб ўтиши учун замин ярата бошладилар. Бу давр Туркистонда ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожига янги босқич эди. Ана шу босқичда ерли халқнинг маланий-маърифий ҳаётида шу қадар кўп ўзгаришлар юз бердики, уни ҳеч муболағасиз Ренесанс, яъни Уйғониш ҳолисасигагина қиёслаш мумкин.

Маданий-маърифий ислохотларнинг ибтидосида, албатта, мактаб-маориф ишлари туради. Шу кезлари Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жадид» мактаблари очилди. Унинг ташкилотчилари татар маърифатпарварлари билан бирга, ерли зиёлилардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакуррий, Сиддикий Ажзий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашқуралӣ Зоҳирӣ, Абдурауф Фиграт, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдуваҳоб Ибодий, Саидризо Ализода каби ўнлаб атоқли зотлар бўлди.

Янги усул мактаблар Туркистонда жадид маърифатчилигининг илк кўриниши бўлиши билан бирга, то мазкур ҳаракат соф сиёсий қиёфа касб эттунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади.

Мактаб-маориф ишлари билан бир қаторда, жадид маърифатчилигининг яна бир ёрқин ифодаси бўлиб, илк ўзбек миллий матбуоти, бироз ўтиб турли маърифий жамиятлар пайдо бўла бошлади. Жамиятлар бевосита маърифатчиликнинг ҳам маънавий, ҳам моддий давомчилигини таъминлашни вазифа этиб белгиллаган эди. Тижорат ва бошқа маблағ манбаларини яратиб, жадид мактаблари

тўхтаб қолмаслиги, газеталарнинг мунтазам чиқиб туриши, алоҳида истеъдод кўрсатган маҳаллий болаларни хорижга таҳсил учун юбориш каби эзгу ишлар жамиятларнинг асосий мақсади эди. Ана шу мақсад йўлидаги яна бир восита театр бўлди.

Театр жадидлар наздида, аввало, «улуғлар мактаби», «ибратхона» бўлиб, худди мактаб ва матбуот каби маърифат, илм олмоқ ғоясини тарғиб этиши кўзда тутилган эди. Иккинчидан эса, маърифий ва кўнгилочар томошалар орқали маблағ топиб, маориф, матбуот эҳтиёжларига сарфламоқ кўзланган эди. Туркистонга татар, озарбайжон, рус сайёр театр жамоаларининг кириб келиши оврупоча ўзбек миллий театр санъатининг тугилишига туртки берди.

Туркистоннинг аср бошлари матбуотида Оврупоча театр санъатининг тури бизда, 1913 йил расман шаклланимасидан биров илгарироқ бошланганига оид далиллар учрайди. Ўзбек янги театри тарихини махсус ўрганган Б.О.Пестовский «Инқилоб» журналининг бир неча сонларида эълон қилинган катта мақоласида «Қорақўл» шаҳрига яқин бир қишлоққа 1909 йилда «ўзбек театри ўйналди» деган, хабар борганлигини қайд этган эди. «Туркистон вилоятининг газетаси» 1910 йил январь сонларидан бирида эса «тез фурсатда Тошкент шаҳрида театр, яъни «муқаллид» ўйини ўйналатурғон мусулмон жамияти (труппа) очилур эмиш... Ул жамият мусулмон забонида «муқаллид» ўйнар эканлар», деган хабар босилади. Бу хабардан беш-олти кун ўтиб, яна шу газетада ерли татар ҳаваскорлари доимий театр труппаси тузгани ҳақида ҳам кичик ахборот берилган. Балки аввалги хабарда «мусулмон жамияти» деганда мазкур татар ҳаваскорлари назарда тутилгандир? Аммо бундан қатъий назар, ўша жамият спектакллари бевосита маҳаллий зиёлилар иштирокида ўтган. Агар «Ойина» журналидаги «Доҳилия хабарлари» деб номланган рукни кўздан кечирсак, театр ё концерт томошалари ҳақидаги хабарларда, маҳаллий ҳаваскорлар татар театрчилари билан ҳамкорликда спектакллар қўйгани, аксарият, миллий пьесалардан сўнг татар пьесалари ўйналгани, ҳар бир спектаклда татар ва ўзбек актёрларининг биргалашиб иштирок этганидан огоҳ бўламиз.

Умуман, театр масаласига эътибор 10- йилларда жуда кучли бўлган. Чор ҳукуматининг Туркистон ўлкасидаги расмий нашри афкори ҳисобланган «Туркистон вилоятининг газети»дан тортиб, «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталари, «Ойина» мажаласида шундай кизиқишни ифодаловчи оддий хабарлардан то спектаклларга тақризу, театр танқидчилигига оид назарий мақолаларгача учратиш мумкин. Масалан, «Ойина» журнали 1913 йилги 8-сониди «Оврупода театру» номли мақола эълон қилиб, унда Ғарбдаги йирик мамлакатлар театрлари, уларнинг миқдори ҳақида батафсил маълумотлар беради. Маданий тараққиёти юксак бўлган Англия, Италия, Испания, Франция, Германия каби давлатларда юзлаб театр томошахоналари борлиги, булар ёнида эндиликда синематутрофнинг ҳам пайдо бўлиб, ривожланаётгани айтилади. Бундай мақолалар маҳаллий зиёлиларни театрчилик ҳаракатига даъват қилса, авомни шундай маданият ўчоқларидан баҳраманд бўлишга тарғиб этар эди.

1911 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий «Падаркуш ёхуд ўқумаган боланинг ҳоли» номли «3 парда 4 манзарали миллий, биринчи фожия»сини ёзади. Асарни чоп қилиш хусусидаги уринишлар икки йилгача муваффақиятсиз кечади. Фақат пьесани 1812 йили рус-француз муҳорабасининг Бородино майдонидаги руслар ғалабаси билан якунланиши, 100 йиллигига бағишлаб, Тифлисдаги цензорга юборилиши нашр учун имкон беради. «Матбуот ишлари Тифлис қўмитаси цензори рухсати билан Кавказ ўлкаси сахналарида қўйиш мумкин» деган 1913 йил 23 март 19940-сон қарорига кўра, асар 1913 йил Самарқандда алоҳида китоб ҳолида чоп этилади.

«Падаркуш»нинг нашрдан чиқиши, том маънода, миллий театрнинг туғилишини белгилади. Шу йилнинг ўзидаёқ, Самарқандда Бехбудий, Тошкентда Мунавварқори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни сахналаштириш ҳаракатлари бошланади. «Ойина» ёзади: «Самарқанднинг ўзбек ва татар ёш ва тараққийпарварлари бир бўлиб, ўзбекча «Падаркуш» ва татарча - «Олдадук ҳам олдандук» асарларини Самарқанд кироатхонаи исломияси нафъига 1914 йил 15 январь окшоминда Самарқандда

қўймоқчи бўлдилар ва ҳам ушбу ғайратли ўзбек ва татарлар бирлашиб, Ҳўқанд ва Бухоро ва ўзга Туркистон шаҳарларинда миллий тиётрлар кўрсатмоқчидурларки, ният ва ғайратлари шоёни шукронадур. Идорага келган мактубларга қараганда, Ҳўқанд ва Тошкентда ҳам «Падаркуш» фожиасини сахнадо қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар. Агарда ғайратли ёшлар миллий тиётрга ривож берсалар, яна бошқа асарларда тартиб нашр қилинур»¹.

Демак, «Падаркуш» пьесасининг эълон қилиниши, бу, Бехбудий ёки Самарқанд шаҳри зиёлилари учун аҳамиятли бир ҳодиса бўлмай, бутун Туркистонда ижтимоий-маданий ҳаётнинг янада жонланмоғи, театр ҳаваскорлари неғизда янги-янги маърифатчи жамоалар майдонга келиши учун туртки бўлган.

«Падаркуш»нинг илк сахна муваффақияти Самарқанд театр ҳаваскорларининг ижодий жиҳслашуви ва труппа шаклида ўз фаолиятларини янада ривожлантиришлари учун мадад берди. Труппанинг Туркистон шаҳарларидаги гастроллари ҳам уларни театрчилик билан муносабат шугулланишта даъват қилмоқда эди.

1913 декабрдан бошлаб «Тошкентда ҳам «Падаркуш»ни сахнага қўйиш учун ҳозирлик кетади. Бу тўғрисида Тошкент жадид муаллимлари актив роль ўйнайдилар. Жумладан, профессор Авлоний, Муҳаммаджон қори, Низом-хўжаев, Шокир Раҳимий ва бошқалар жиддий киришадилар. Профессор Авлоний айтиви бўйича, ҳозирлик кўрар вақтда Тошкент ҳаваскорларига Муҳаммадёрв номли татар зиёли режиссёрлик вазифасини кўра боради. Лекин ҳозирликнинг бориши яхши бормай, театру қўйилиши судралиб кетади. 1914 февралда Алиаскар Аскарв Самарқанддан келиб, Тошкент ҳаваскорларига ўзини танита олади ва режиссёрлик вазифаси унга топширилади. Бунинг билан оз кунда ҳозирлик битиб, 1914 февралда «Падаркуш» пьесаси - озарча «Хўр-хўр» комедияси билан бирликда сахнага қўйилмоқчи бўлади»². Демак, режиссуранинг оживлиғи спектаклни самарқандликлар билан

¹ Самарқандда тиётру - «Ойна» журнал, 1913, 10-сон, 234-бет.

² М.Б. Содиқов. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Тошкент. 1935 й. 74-бет.

бирга ёки улардан аввалроқ чиқариш имконини бермаган. Алиаскар Асқарнинг Самарқандда спектакль постановкасини яқунлашини кутишга мажбур бўлинган.

1914 йил 27 февралда «Тошкент Янги шаҳаридаги «Колизей» театрининг 2000 кишилиқ томошахонасида кеч соат еттида «мусулмон» жамият имлодияси фойдасига» Тошкент театр ҳаваскорлари расман ўз спектакллари намоишини бошлайдилар. Театр кечаси, Абдулла Авлоний меъморнал музейида сақланаётган «маромнома» (афиша)дан маълум бўлишича, уч бўлимдан ташкил топган. Биринчиси - Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси асосидаги спектакль намоиши. Иккинчиси, - озарбайжон актёрларидан Алиаскар Асқаров, Гулузорхоним ва М.Шахбаловлар ижросида бир пардалиқ озарча «Хўр-хўр» кулгутамошаси (С.Музагайни асари). Учинчи бўлим - «Миллий ўқиш ва жўрлар» бўлиб, бунда саккиз номерлиқ концерт кўрсатилиши маълум бўлади. Концертда Мулла Тўйчи ҳофиз, машхур раққоса Қурбонхон, мулла Аҳмаджон тўра кабилар қатнашиши ва сўнгра «Туркистон фарёди» ва «Тўй» номли Абдулла Авлоний қаламига мансуб манзумалар жўрлиқда айтилишидан огоҳ этилади. Маромнома сўнгида бутун кеча учун мудири масъул Абдулла Хўжа ўғли, режиссёр Алиаскар Асқаров экани қайд қилинади.

Илк парда очилишидан аввал сахнага Мунавварқори Абдурашидхонов чиқиб, театрнинг «ибратхона» экани, унга енгил-елпи қарамаслиқ, актёрлар эса «бир табиби ҳозиқ мисоли» эканликларидан қисқача ваъз сўйлаб, бутун жамоани буюқ маданий ҳодиса билан табриқ этади.

Спектакль ҳамма жиҳатдан баланд савияда ўтган. Бу фикрни шу воқеа муносабати билан «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 16-сонли ва, айниқса, «Ойина» журналининг 22-сонидан босилган «Тошкентда миллий театр» номли батафсил ахборот-тақризларидан ҳам сезиш мумкин. Хусусан, Тузил Жонбоев имзоси билан «Ойина»да босилган ахборот-тақризда спектаклнинг ҳар бир пардаси алоҳида баҳоланиб, биринчи пардада Бой ролини Абдулла Авлоний, Домла ролини Зиёбоев, Зиёлини Асомиддин Хўжаев, Хайруллани Хоний жаноблари; иккинчи пардада - майхона манзараси, Давлатзўр ролини Хоний,

Нор ролини Пошшоҳўжаев, Тангрикул ролини Шоҳинойтов, Бойваччани - Бадриддин Аъламов; учинчи пардада Бой хотинини А.Зиёбоев, Домла ролини Хусайний жаноблари, Пристав ролини Мирзахоновлар яхши ижро этганлар ва уларнинг сўзлари томошабинларга жуда таъсир кўрсатиб, халк ўртасида овоза бўлаётгани айтилади.

Тошкентлик ҳаваскорларнинг катта муваффақиятлари, уларнинг шу йўналишдаги фаолиятларининг янада кенгайиши ва ривожланмоғи учун муҳим туртки бўлди.

1914-1915 йилларда «Турон»га татар режиссёри Заки Боязидский ва Мустафо Мансуров ижодий жиҳатдан бошчилик қилиб турадилар. 1914 йил сўнгларида труппа Ҳожи Муъин ва Нусратулла Қудратулланинг «Тўй» драмасини сахналаштиради. Спектакль, худди, аввалги «Падарқуш» каби муваффақият қозониб, «Садойи Туркистон» газетаси унга «Миллий театр» сарлавҳали махсус мақола бағишлайди. Мақолада пьеса мазмуни ҳикоя қилиниб, сўнг спектаклнинг сахналаштирилиши, актёрлар ижроси ҳақида мулоҳаза юритилади. Асардаги қатор персонажлар талқинида А.Зиёбоев, Б.Аъламов, Ш.Шоҳинойтов, М.Миразимов, Қ.Исматуллаевларнинг яхши ғайрат ва маҳорат кўрсатганлари айтилиб, Абдулла Авлоний талқин этган Олимбой роли алоҳида диққатга сазовор бўлгани қайд этилган.

«Турон» труппаси 1915 йилдан бошлаб таржима асарлари қатори миллий драматургиямизнинг янги-янги намуналарини мунтазам сахналаштириб боради. 1915-1916 йиллар давомида Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз қуёв», Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», Ҳожи Муъиннинг «Мазлума хотун» пьсалари труппа репертуаридан жой олади. Шу йиллари ўз миллий режиссёрларимиз ҳам етиша бошлайди. Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний, Бадриддий Аъламов кабилар бу соҳанинг илк қалдироғочлари бўлди.

«Турон» труппаси шу йилларда театр санъатининг яна бир жанри - мусикали драма (айрим манбаларда «опера» деб ҳам юритилади) театрининг ҳам пойдеворини қура бошлайди. Тошкентта Озарбайжоннинг машҳур трагик актёри, режиссёр, хонанда Сидкий Рухилло бошчилигидаги озар мусикали театр труппаси гастролларга келади.

Бу труппа озарбайжон мусикий драмасининг асосчиларидан бўлган Узеирбек Хожибеков билан ҳамкорликда «Лайли ва Мажнун» (Фузулий достони асосида), «Асли ва Карам» (озар халқ миллий достони бўйича), «У ўлмасун, бу ўлсун» каби қатор мусикий спектакллар яратиб, шуҳрат қозонган эди. Ана шу спектакллар билан улар Туркистоннинг йирик шаҳарларида томошалар, мусикий кечалар ўтказадилар. Айниқса, Тошкентдаги гастроллари катта аҳамият касб этади. Ерли театр намояндаларидан Абдулла Авлоний Сидқий Рухилло билан ижодий ҳамкорликка киришади. Бу ҳамкорлик натижаси ўлароқ, 1916 йилнинг 30 декабрида «Колизей» театрида озар ва ўзбек актёрлари иштироки билан «Лайли ва Мажнун» мусикий драма (ёки опера)си намоиш этилади. Либреттони Авлоний озар туркчасидан ўзбек туркчасига табдил қилади. Спектаклни эса С.Рухилло сахналаштиради. Асосий ролларни Сидқий Рухилло (Мажнун), Дурриятхоним (Лайли), А.Авлоний (Матуъ), А.Мухаррамов (Навфал), Н.Хўжаев, Фарид Тоҳирий, Юсуф Алиев кабилар ижро этадилар.

Юқоридаги далиллар шуни кўрсатадики, «Турон» труппаси мунтазам ишловчи жамоа сифатида ижодий ўсиш, янгиликлар излашга ҳаракат қилади. Халқнинг маданий-маърифий савиясини кўтариш йўлида янги шакллар топишга уринди, далил ташаббускорларга журъат қила олди.

Миллий театр ғояси 10- йилларнинг ўрталарига келиб, бутун Туркистон шаҳарларидаги зиёли ёшларнинг фикри-ёдини камраб олди. Миллатнинг нажотини маърифатда кўрган жадид тараққийпарварлари ўз қарашларининг кенг миқёс касб этишида, халқ ўртасида оммалашиб, уларнинг «басират кўзлари» очилишида театрнинг беназир аҳамиятини тобора чуқурроқ ҳис этмоқда эдилар. Айниқса, «Паларкуш» спектаклининг Самарқанд ва Тошкентда фавқуллодда муваффақият қозониши турли шаҳарлардаги ёшларни ғайрат «от»ига миндирди. Ўз театр труппалари, ўз миллий пьесалари хақидаги орзу-ўйларни қалбларига жо қилди. Қолаверса, спектакль намоишларидан тушадиган маблағ, жойларда моддий қийинчиликдан қийналиб ва ёпилиб қолаётган «усули жадид» мактабларини керакли

Ўқув анжомлари билан таъминлаш учун ҳам зарур эди.

Агар хронологик тартибда оладиган бўлсак, Тошкент, Самарқанд, Қўқондан сўнг Каттакўрғон, Бухоро, Андижон, Наманган шаҳарларида труппалар ташкил топиб, театрчилик ҳаракатининг кейинги тараққиётига замин ҳозирлаб борилди.

Туркистон худудида театр ва драматургия ривожини янада жадалроқ одим олиши ҳам мумкин эди. Афсуски, бу жараёнга жуда қаттиқ қаршилик қилган кучлар пайдо бўлди. Саҳна санъатимизнинг, жалид зиёлилари орзулаганидек, бир неча минг аҳоли сонига тўғри келадиган қатор театр-ибратхоналари вужудга келишида энг катта тўсиқнинг бири мустамлака истибдоди бўлса, иккинчиси диний ҳаҳолат ва мутаассиблик эди. Рус маъмурлари Туркистондаги театрчилик ҳаракатига, миллий драматургия тараққиёти ва тарғиботига ҳам ташкилий-маънавий, ҳам моддий тўсиқлик қилишга уриндилар. «Падаркуш» пьесаси ёзилганидан сўнг, икки йилгача нашрга рухсат берилмагани ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ўз цензорлари бўлгани ҳолда, Тифлисидаги матбуот қўмитаси цензорига мурожаат этилгани бунга яққол намуна. Беҳбудий рус-француз муҳорабасининг юз йиллигига махсус бағишлов сўзларини қўлёзманинг илк саҳифасига қайд қилиши расмий идораларга таъсир кўрсатиш учун қўллаган чора - «ҳийла» экани сир эмас. Чунки, у асарни тўлалигича рус тилига ўтириб, сўнгра цензорга юбормоғи шарт эди. Нафақат «Падаркуш», айти чогда ҳар бир янги миллий пьесани расмий ҳукумат тасдиғидан ўтказиш учун рус тилига ўтириш мажбурий эди.

Пьесаларни саҳналаштиришдаги мураккабликлардан яна бири шунда эдики, цензура рухсатидан ўтган асар, қайта намоиш этилганда ёки бошқа шаҳар труппалари саҳналаштирганда, яна такроран маҳаллий ҳокимиятдан рухсат олиши зарур ҳисобланган. Шунингдек, ҳар бир миллий спектакль афишаси «Ҳокимларнинг рухсати билан» деган ёзувдан бошланарди. Ҳатто француз ҳаётидан олиб ёзилган «Қотили Карима» мелодрамасининг «Турон» труппаси спектакли афишасидаги биринчи жумла ҳам, «Ҳокимларнинг ижозати ила» деган сўзлар билан бош-

ланарди. Шу труппанинг ташкилотчиларидан Абдулла Авлоний «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 2-сонида «Театр ўйновчи кишилар жаноб губернатордан изожат олуб, бош ҳокимларнинг фармойишлари ила сўзлайдурган сўзларини эълоннома ёзуб чиқаруб, ҳар кимга маълум ошкор қилиб сўзламишлар», деб ёзган эдики, бу ҳам тараққийчи ёшларнинг нақадар қаттиқ маънавий исканжада иш тутганларидан гувоҳликдир.

Хулоса қиладиган бўлсак, айтиш жоизки, 10-йиллардан бошлаб Туркистонда миллий драматургия - театр вужудга келди ва маълум маънода ўзбек миллий драмаси бўлган Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» асари бунда белгиловчи роль ўйнади. «Падаркуш»ни, ўлка ижтимоий-маданий воқелигида тутган ўрни ва аҳамиятига кўра, 10-йиллар Туркистон тарихининг буюк ижтимоий-сиёсий ҳодисаларидан бири, деб баҳоламоқ лозим.

«Падаркуш» таъсирида театр труппалари ташкил топганидек, Ҳоди Муъин, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода, Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Хуршид, Ғулом Зафарий каби ўнлаб миллий драматургия намояндалари ҳам бирин-кетин етиша бошладилар. Улар, аксарият, адабий-баддий ижод жараёнини амалий театрчилик фаолияти билан биргаликда олиб бوردилар. Асарларида замонанинг маиший-маърифий муаммоларидан то ижтимоий-сиёсий масалаларигача камраб олдилар.

Жадидлар театрни ибрат мактаби, ибратхона, драматургияни эса «таъзири адабий», деб тушундилар ва фақат шу тушунчага қатъий амал қилдилар. Шу мақсадда, сахна асарларида бачкана, нораво қилиқлар, бепарда иборалар, тубан манзаралар бўлмаслиги учун курашдилар. Дарҳақиқат, «ибратхона»да беадаб ҳатти-ҳаракат ё сўзлар бўлиши ҳеч бир мантиққа ўттри келмас эди. Бунинг илк театр арбобларимиз эстетик принцип даражасига кўтарган эдилар. Балки шунинг учун ҳам халқ театрни муқаддас даргоҳ, деб билди. Бу масканга бориш ва ибратли томоша кўриш эса ҳаяжонли бир воқеадек қабул қилинди. Шу таҳлит, илк миллий сахна асари янгича миллий театрнинг туғи-

лидани белгилаганидек, ўз навбатида, театр ҳам драматургиямизнинг шаклланиб равнақ топишида ғоят муҳим бир манба вазифасини ўтади.

Шундай қилиб, кўҳна Туркистонда янгича театр санъати майдонга келди, драматургия шаклланди. Театр, драматургия жадидчилик ҳаракатининг ва жадид адабиётининг бағоят муҳим жабҳаларидан бўлгани учун ҳаракатнинг маърифий, ижтимоий ҳамда сиёсий маслаклари томон йўналтирилди, шу билан мутаносиб ривожланди.

Жадидларнинг меросида муסיқа (А.Фитратнинг ижодида оид маълумотлар)

Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи»¹ номли рисоласи муסיқага оид энг йирик тадқиқоти бўлиб, дастлаб Бухорода ёзилган, сўнгра 1927 йилда Тошкентда 3053 нусхада чоп этилган эди. Ун йил ўтгач, китоб муаллифини ўз халқига душманликда айблаб, ҳибсга олдилар.

Мазкур рисоланинг тақдири ҳам муаллифи тақдирига ўхшаш бўлди. Бир томондан, табиийки, рисола ўз ижодкори айбларини баҳам кўрди, «халқ душмани»га айланди. Шу билан бирга, китоб умрига яна бир аянчли воқелик салбий таъсир кўрсатди - араб алифбосида битилган «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи» чоп этилгандан кейин араб ёзуви амалиётдан четлаштирилди. Унинг ўрнига лотин алифбоси давлат миқёсида жорий этила бошланди. Бу жараёнга ҳали икки йил тўлар-тўлмас ёзувимиз кирилл алифбосига ўтказилди, натижада, араб ёзувига муносабат янада кескин салбий тус олди. Шу пайтдан бошлаб, араб алифбосида ёзилган ёки чоп этилган барча манбалар йиғирманчи ва ундан кейинги йилларда тутилган авлодга ёт бўла бошлади. Араб ёзувини ўқий биладиганларни халққа нисбатан душманликда, «миллатчилик», «исломпарастлик»да айблаш ҳолатлари амалга ошиб, ёзув эса феодал эскилик, амир, хонлар ёхуд буржуа қолдиги, демакки, Шўро даврига мутлақо бегона мазмун ҳокимият мафкурасини белгилади, қатағон баҳоналаридан бири бўлди.

Лекин маданий-маънавий ҳаётнинг ўз қонун-қоидалари бор экан. Китоб ҳам, унинг муаллифи ҳам чин зиёли инсонлар хотирасида, қалбида пинҳона яшаб келди. Буюк мугасаввуф шоир Жалолиддин Румий бундан қарийб етти юз йил муқаддам айтган фалсафий мисралари XX аср давомида яна бир бор ўз тасдиғини топди:

¹ Фитрат. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи // Самарқанд-Тошкент, 1927. (араб ёзувида)

Баъд аз вафот турбати мо дар замин мажӯй,
Дар синаҳои мардуми ориф мазори мост.

Яъни: Вафотимдан сўнг қабримни ер юзида қидирма
Ориф мардлар кўкрагидадир менинг мазорим.

Дарҳақиқат, зиёлилар гарчанд ўз ҳаётлари учун хавфли бўлса-да, Фитратнинг хотирасига меҳр ила қараб, уни меросини турли усуллар билан сақлашга ҳаракат қилдилар. Шунингдек, рисола давлат кутубхоналарининг махфий бўлимларида ҳам «жон» сақлаб қолди.

Эндиликда, ушбу китоб мақомлар борасидаги илмий талқикот сифатида маълум аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти нафақат илм тарихи бобида, балки ҳозирги умуммаданий муаммолар ечими жараёнида ҳам ижодкорлар учун қимматлидир.

Рисоланинг аҳамиятини муайян этиш учун, унга икки нуқтаи назардан қараш мақсадга мувофиқ: бири - профессор А.Фитрат меросида китобнинг ўрни, иккинчиси, китобнинг мусиқа фанида, жумладан, шарқ мусикашунослигида тугган илмий аҳамиятидир. Ва кенг маънода - жадидларнинг ҳаёти ҳамда маънавият соҳасидаги ишларида мусиканинг ўрнини билмоқдир.

А.Фитратнинг серқирра ижгимоий ва илмий фаолиятида мусиқий масалалар салмоғи хусусида сўз юритар эканмиз, жадидлар ҳаракатига оид умуммаданий дастур мазмунини ёдда тутиш лозим. Чунки А.Фитрат санъат ҳаётида фаол қатнашган. Одамзод тараққиётида маънавият аҳамияти ва шунга ўхшаш муаммолар инқилобга қадар унинг бутун ҳаёлини қамраб олган эди. Бунга унинг «Оила» монографияси далил бўла олади.¹

Садриддин Айний Фитратнинг ёшлигини эслар экан, «у охириги йилларда кўп шаҳар-қишлоқларни айланиб, турмушни ўрганди, кўп нарсалардан хабардор бўлди»² - дейди. Бу маълумотни С.Айний 1920-21-йилларда ёзган. Ўшанда Фитрат қадимий шарқ қўлёзмаларини йиғи бошлаган бўлса керак. Чунки инқилоб содир бўлиши биланок бир талай эски қадимий - адабий, тарихий, тиббий ва бошқа

¹ Фитрат. Оила//Боку. 1914 й. (араб ёзувида тожик тилида)

² Садриддин Айний. Тарихи инқилоби Бухоро // Душанбе: «Адиб», 1987. Б.101-103.

соҳадаги қўлёмаларни, жумладан, Абдурахмон Жомий, Нажмиддин Кавкабий Бухорий, Дарвиш Али Чангийнинг муסיқавий рисоаларини шахсий кутубхоналардан топиб, давлат кутубхона хазинасини йиға бошлаган эди. Ва, айнан, муסיқага оид қўлёмалар унинг диққатини тортди. Фитрат ўз китобида айтганидек, муסיқани жуда яхши кўрар эди. Шунинг учун бу рисоаларни тавсиф этиб ўрганар экан, илмий иш жараёнининг ўзи унинг учун лаззатли бўлган. Китобхон шунини сезади.

Ўша пайтда инкилобга хос туполон, тартибсизликни кўзда тутсак, шу билан бирга, ажнабий ишбилармонлар қатор маънавий бойликларимизни арзон-гаровга олиб кетганларини инобатга олсак, А.Фитратнинг бу соҳада ҳам миллатпарвар, йироқни кўра олган олим эканлигини яққол кўрамыз. Ўзи мероснинг қадрини била туриб ўзгаларда ҳам шу иштиёкни уйғотар эди.

Замона ҳам, давр ҳам гарчи шароит оғир бўлса-да, қадимий китоб, муסיқавий созлар, амалий санъат асарларини қадрлайдиган бўлган.

Бунга ўша давр тараққийпарварлари - жадидлар сабабчи эдилар. Улар ҳар бир шаҳарда яшаган илмга, санъатга, хунарга керакли шахсларнинг тақдиридан бохабар бўлишган. Ҳар ҳолда, Ғулом Зафарий, Қори Ёқуб, Абдулҳамид Чўлпон, Ғози Юнус, Ҳамза, Абдулла Авлонийларнинг айтилган соҳадаги қизғин хизмати 20-йилларга тўғри келаяпти. А.Фитратнинг бу фаолияти тўғрисидаги китобида айтилганидан ташқари, қўшимча маълумотларни Ўзбекистон Давлат Архивида сақланаётган ҳужжатлардан ва кекса авлод чолғучиларимиз, ашулачиларимиз, маданият арбоблари билан бўлган суҳбатларда топдик¹.

1963 йилда машҳур бастакор, мақомшунос Ҳожи Абдулазиз Расуловнинг шогирди Қори Сирож исмли самарқандлик музикачи билан учрашган эдик². Ўшанда: «Дар-

¹ Фотимахон Бурхонова, Мутаваккил Бурхонов, Андрей Бертельс, А.Н.Болдырев, Вадуд Маҳмуд, Ф.Кароматов, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов, Қ.Абдуқодиrowa, Ғ.Изомий, Қори Сирож, С.Кароматуллаҳўжаева, Улмас Расулов, С.Умаров, О.Матёкубов билан бўлган суҳбатлардан фойдаланди (Муаллифнинг шахсий архиви.)

² Рашидова Д. Қори Сирож билан суҳбат - Самарқандта бўлган сафар материаллари, 1961г. - қўлёзма. Ҳамза ноҳли санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

беш Алиининг «Тухфатус-сурур» номли китобини (XVI аср мусика рисоласининг қўлёзмаси назарда тутилмоқда - Д.Р.) домла Фитрат жуда юксак баҳолаган эдилар. Бу китобни мукаммал нусхасини топган одамга беш минг тилла бераман деб ваъда қилган эдилар» - деб эслаганлар.

«Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи»ни нашрга тавсия этган Илмий кўмита Фитратнинг мусикада мутахассис эмаслигини таъкидлайди ва шу билан бирга, миллий мусикашунослар етишиб чиқишини кутиб, ҳеч нарса қилмай ўтиришни ҳам нодуруст деб билади. Муаллифнинг ўзи ҳам камтаринлик билан бир неча бор мусикашунос эмаслигини такрорлайди. Аммо Фитратнинг замондоши бўлган машҳур чолғучи Абдуқодир найчининг кизи раққоса ва драматик актриса Қумрихон опа (ўша кезларда ўн ёшда бўлган) Фитрат домланинг дўстлар мажлисида наво-зандалик қилганлиги тўғрисида бизга қимматли маълумот берди. «Шердор мадрасасига келиб, дадам, Домла Ҳалим, яна ўша институтда (Самарқанддаги рақс ва мусика институтида - Д.Р.) ишлайдиган музикантчиларни боғларига олиб кетар эдилар, ўшанда Фитратнинг танбур чертганлари эсимда».

Фитратни қамокқа олишган куни уйдан олиб кетилган нарсалар рўйхатида «иккита ўзбек мусикавий соз»¹ борлиги қайд этилган. Шу маълумотни ва китобда ёзилган «мен соранг деган созни Ҳиндистондан олиб келтирдим» деган сўзларни назарда тутсак, А.Фитратнинг умуман мусикий созларни йиғишга иштиёқи ҳам маълум бўлади.

Фитратнинг мусикавий-ижтимоий фаолиятида яна бир муҳим масалани алоҳида айтиш керак. Инқилобдан сўнг рўй берган мураккаб шароитда у ашулачи, созанда, мақомчиларни йиғиб, уларга иш топиб берди.

Китобда жуда кўп мусикий техникумлар очилганлиги тўғрисида айtilган, ҳатто «ҳеч бўлмаганда ҳар мактабда кружок очдик» дейилган. Аммо бу маълумотнинг ҳаётий мазмуни санъаткорларни сақлаб қолиш, уларга маиший шароит муҳайё этиш эди. Бу тарихий маънога эга савоб иш эди.

¹ А.Фитратнинг қамокхонадаги «Дело»сидан олинди.

А.Фитратнинг маданий-ижтимоий фаолиятида, умуман, ҳамма санъатларнинг ривожига кўзда тутилган дейиш мумкин. Бу мусиқа, театр, кино санъати, ҳам мусикавий фольклор, этнография, халқ амалий санъатларига тегишли бўлиб, асосан, ёш, қобилиятли йигит-қизларни топиб, уларни ўқишга, стук санъаткорларни эса ўқитувчиликка жалб этиш эди.

Бу гапларни ҳозир айтиш осон, у пайтларда эса ҳаётий мураккаб муаммолар кўп эди. Улардан бири: санъат соҳасида хизмат қилиш шарафли иш деб ҳисобланмаганлигида. Бундай муносабатни жамият психологиясида кескин ўзгартириш керак эди.

Кўплаб ташкил этилган экспедицияларда ашула, ўйин, зарбулмасаллар, қўлёзма, амалий санъат асарларини йигиб сақлаб қолиш - асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Ва шу ҳақда матбуот орқали анжуманга билдирилган. Жумладан, 1921 йилда Мулла Бекжон Раҳмон ўгли ва Муҳаммад Юсуф Девон ўғлининг «Хоразм мусиқа тарихчаси» нашр этилган. 1922 йилга назар ташласак, «Наука и просвещение» («Илм ва маърифат») журналида ёритилган Е.А.Чернявскийнинг маълумотидан, Ғулом Зафарийнинг экспедицияларда халқ ашулалари, дoston, лапар, қадимий китоблар йиғганлигини биламиз¹. Рус мусикашунос олимлари В.А.Успенский «Ўзбекларнинг классик мусикаси» (1927й.) «Фарҳод ва Ширин мусикасини ишлаганим» (1937й.), В.М.Беляевнинг «Ўзбеклар мусикаси» (1930й.), «Миллий мусикани ўрганиш масаласига доир» (1933й.) деб номланган изланишлари маълум². Йигирманчи йилларда миллий санъатларга қизиқиш авж олган эди. Рус Жўтрофия Жамоати (Русское Географическое Общество) қошида этнография бўлими ташкил этилади. Шу бўлимда халқ мусикасини ўрганиш Комиссияси (Комиссия по изучению народной музыки) 1925-26 йилнинг ҳисоботида қуйидаги илмий маърузалар акс эттирилган: 10 май - С.Е.Малов ва

¹ Чернявский Е. История возникновения, структура и деятельность Государственного Ученого Совета. - «Наука и просвещение», 1922, №2.

² Ҳамза номи Санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

Е.Э.Бертельс: «Уйғур ва Хитой сартларининг мусика ва ашулалари»; 22 июнь - С.Д.Бергельсон: «Шарқ мусика маданиятининг тарихий босқичлари»; 5 июль - Е.Э.Бертельс: «Турк дарвишларининг ашула ва мусикалари»; 27 ноябрь - Е.Э.Бертельс: «X аср араб алломаларининг мусикавий назариялари»¹.

Домла Фитратнинг мусика ва санъатларга бағишланган ёзувларидан «Озод Бухоро» газетасида (1926 й.), «Маориф ва ўқитувчи» журналида, «Санъат маншан» (1927 й.), «Аланга» журналидаги, «Ўзбек мусикаси тўғрисида» (1928й.) мақолалари монографиянинг ёзилиши ва нашр этилиши жараёнида жамоага манзур бўлган эди. Хатто, Бокуда нашр этилган энг биринчи йирик «Оила» номли асарининг «Ибо» бобида мусиканинг ҳалол ва покиза соҳа эканини исботлайди ва бунинг учун, «Саҳиҳи Бухорий» ҳадисларидан Биби Ойша сўзлаган ҳикояни танлаб олган. Бу ҳадисда Муҳаммад пайғамбар ашула айтаётган канизақларни Абу Бакр ғазабидан ҳимоя этади. Фитрат танлаган ҳадисларнинг яна бир нечтасида найғамбаримиз оилалари билан бирга рақс томоша қилганлари, мусика тинглаганлари ҳақида ҳикоя этилган. Айнан биринчи ҳадисни XVI асрнинг II ярмида ижод этган мусикашунос, оҳангсоз ва шоир Дарвеш Али Чангий ҳам ўз касбини оклаш учун қўллаган эди. Оралари тўрт юз йил бўлган икки муаллиф бир манбага мурожаат этишибди. Шу давр мобайнида, мусикага, аҳли санъатта муносабат ўзгармаганлиги диққатни жалб этаётти: ҳамоно мусиканинг ислом шахси ҳаётида кераклиги таъкидланади.

Шу каторда, «Шашмақом»ни ноталар воситасида ёзиб олишни ташкил этилиши ҳам, Фитратнинг мусика соҳасида бажарган улуг иши бўлди. Китобда муаллиф бу ишларда ўзининг иштироки ҳақида камтарлик кўрсатиб, айтмай утган. Аммо шу ишни бажарган В.А.Успенский, дўсти В.М.Беляевга ёзган бир мактубида: «Шашмақомни нотага ёзиб олиш ғояси ўзбек ёзувчиси ва мусика муҳлиси Фитратта мансуб», - деган. Шу икки рус олимларининг ўша йилларга доир хатларининг саҳифаларида Фитратнинг ис-

¹ Бу маълумот т.ф.н. В.А.Германовдан олинган.

ми бир неча бор тилга олинади. Жумладан, 1924 йили В.М.Беляевнинг В.А.Успенскийга «Музыкага оид қўлёзмаларни қидиргин, топгин, бу ниҳоятда зарур манбалар» деган сўзларига жавобан, В.А.Успенский «Бу қўлёзмаларни кадрловчиси ва билимдони Фитратдир» - деб ёзади¹.

«Шашмақом» Европа ноталари тарзида ёзиб олинганда, матнлар ёзилмаган эди. Бу ҳолат, ҳозир баъзи олимлар томонидан катта камчилик деб таъкидланмоқда ва фақат Фитратнинг айби сифатида кўрсатилмоқда. Аммо илмий танқидда сиёсий ишоралар эшитилмоқда. Шунинг учун шу масалада тўхтаб ўтмоқчимиз. Мақомларни ёзиб олганда, табиийки, чапдан ўнгга томон ноталар саф тортган. Араб ёзуви эса ўнгдан чапга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳозир ҳам, араб ёзуви қабул этилган мамлакатларда оҳанг ноталари шеърӣй матндан айри нашр этилади.

Иккинчи баҳона, рус мусикашуноси бўлган В.А.Успенскийнинг ўзита ҳам боғлиқ бўлиши, эҳтимол. Нима учун шундай фикр пайдо бўлади? В.М.Беляев 1936 йилда рус музика фольклорчиси, кўчманчи туркларнинг мусика меросини ўрганган йирик олим А.В.Затаевичнинг вафотига таъзиянома эълон қилиб, шундай сўзларни ёзган эди: «Афсуски баъзи материаллар... илмий тадқиқот учун етарли даражада эмас. Ҳалқ ашулалари матнсиз ёзиб олинган. Оҳанг ва мусикавий шакл намоён бўлган ҳолда, матн мазмуни назардан ташқарида қолиб кетган. Бу ... умуман мусика этнографларининг кекса авлодига мансуб бир томонлама ёндошиш. Ва ҳали ёш олимларимиз бу камчиликни бартараф қилгани йўқ»². Яъни В.А.Успенскийнинг мақомчилар билан ишлаганидан 12 йил ўтгач, В.М.Беляев ҳамон ўша илмий методнинг нуқсонини таъкидлайди. «Шашмақом»нинг текстлари ёзиб олинмагани масаласини ўргансак шуни ҳам назарда тутмоқ даркор.

Мутаваккил Бурҳонов Фитратдан шеърлар нашр этилмаганининг сабабини сўраганларида, домла биринчи сабаб деб, араб ёзувининг ҳаракати нота ёзувига тўтти келма-

¹ Мактублар Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

² Беляев В.М. А.В.Затаевич (1869-1936) - «Советская музыка», 1937, №1.

ганини айтган эканлар. Аммо суҳбат давомида ёш композиторнинг эътирозига жавобан: «Соддасиз. Агар Москва «Шашмаком»нинг шеърларини билса эди, умуман нашр бўлмас эди бу китоб» - деган эканлар.

Муסיқашунос А.Жумаевнинг «Абдурауф Фитрат ва унинг замондошлари Ўзбекистондаги «Мусиқавий фронт» майдонида (20-30 йиллар)» мақоласи дунё микёсида тарқаладиган салмоқли «Центральная Азия» журналининг уч сониди эълон этилган¹. Унда: «Фитрат ўша даврда (1923-24 йиллар назарда тутилмоқда - Д.Р.) Туркия қўллаган сиёсий ва маданий тараққиёт моделининг кучли таъсирида эди. Ва ҳаётда маданий туркийлаштириш ғоясини фаол татбиқ этган эди. Жумладан, бадийий ва мусиқавий меросни ҳам эски форс-тожик матнларни (Шашмақомдан - Р.Д.) олиб ташлаш унинг учун шгу режаланган мақсадда илк қадам бўлди», - деб тахмин қилади А.Жумаев².

Мунозара лозим, чунки бугун бир неча илмий ва сиёсий муаммолар Ўрта Осиёнинг янги маънавиятини шаклланишида тарих илмини жанг майдонига айлантормасликка, меросимиздан оқилна фойдаланишга даъват этаяпти.

Шундай масалалардан бири: Фитратнинг «Бухоро Шашмақом»ини туркийлаштириш мақсадидир, аммо бу тахмин қатор саволларга тортаяпти. Нима учун Фитрат Шашмақомни нотага ёзиб олгандан кейин ўн уч йил давомида (у 1937 йилда қамалган) ўз мақсадини бажармади? Илк қадамидан сўнг форс-тожик шеърларини ўзбек-туркий текстлар билан алмаштирмади? Бундай мақсадга эришиш учун фурсат ҳам, шеърлар ҳам бор эди. Балки мақомчилар қарши бўлгандирлар? Ким, қачон ва қаерда? Ёки Фитратнинг умуман бундай мақсади йўқ элими.

Иккинчи мулоҳаза - Фитратнинг туркпарастлиги. «Чи-

¹ А.Джумасв. Абдурауф Фитрат и его современники на «музыкальном фронте» (20-30-е годы). - «Центральная Азия», №1(7), 1997.

² «Фитрат всё ещё находясь в тот период под сильным влиянием турецкой модели политического и культурного развития, активно проводил в жизнь идею туркизации культурного, в том числе - художественного и музыкального наследия. Удаление старых персидско-таджикских текстов являлось для него первым шагом в проведении задуманной акции».

гатори гурунги» фаолияти туркийлаштиришга қарши тадбир бўлган эди. Унда Чўлпон ва Фитратнинг ўзбек тилини мажбуран усмонли туркийлаштиришдан сақлаб қолиш бўлган. Қизиқарли ҳолат кузатилаётди. Фитратнинг Туркиядаги ҳаёти унинг она юртидаги ҳаётидан кескин фарқ қилар эди. Стамбулни, Анқара, Измирни - Туркияни севиб, ҳатто баъзилари у ерда уйланиб, оилаларини Бухорога олиб келганларнинг ҳаммаси жалид эди. М.Бехбудий, Мазҳар ва Муаммир Бурхоновлар, Абдуқодир Шакурийнинг хотиралари, ҳаёти бунга гувоҳдир.

Ўрта Осиёдан борган ёшлар учун туркларнинг мусулмон аҳли бўлгани, тили тушунарли экани, у ерда Европа маданиятининг бемалол қабул этилгани, коллежларда француз тилини ўргатилиши, аёлларнинг ҳоли, оилада эру хотин муносабати, ҳатто кийиниш, дастурхон ёзиши ва бошқа маиший одатлари уларнинг Туркияга ошиқ бўлишига сабаб бўлди ва бутун бизга тушунарли ҳолдир.

Аммо жадиidlарнинг маънавиятида бошқа юртни севиш ҳоҳ Германия бўлсин, ҳоҳ Эрон, Россия, ё Арабистон, ё Туркия - ўз юртидан воз кечиш эмас эди. Жадиidlарнинг, жумладан, Фитратнинг ҳам мақсади дунё етишган яхшиликлардан фойдаланиб она юртини тараққийлаштириш эди. Бу уларнинг ёзма меросида ўз аксини топган.

Шунинг учун Бухоро Шашмақомини нашр этиш тарихини ўргансак А.Жумаевни шу мавзудаги фикрларига қисман эътироз билдириб, қисман қўшимча қилиб айтиш лозим: меросни ўзгартириб бўлмайди. Мерос заминидан янги нарсалар ижод этиш мумкин. Масалан, ярим аср ўтгандан сўнг Юнус Ражабий Шашмақомнинг асл форс-тожик шеърлари ўрнига ўзбек-туркий классик матнларни киргизди. Тошкент-Фарғона мақомлар туркуми, Хоразм мақомлари ўз йўлида ривожланиб, Бухоро Шашмақомини эса ўзича қолди. Бундан ташқари Тожикистонда ҳам, Ўзбекистонда ҳам тожик, ўзбек, яҳудий ижрочилари мақомларнинг эстетикасига ўз жиҳатларини қўшдилар.

«Музыкамизнинг катта камчиликларидан биттаси унинг таркоқлигидир», - деб кўрсатган эди А.Фитрат, 1928 йилда эълон қилган мақоласида. - «Бир куй Хевада бошқа, Тошкентда бошқача чалинади. Ҳозирги техникумларимиз ҳам

шул чизгидан чиқолмай юрадилар»¹. Аммо, йиллар ўтгач, ҳаёт, ижодий фаолият шуни қўсатдики, домланинг мусикавий ижрочилик услубларининг «бирлашишига» интилгани аслан, бизнинг мусикавий мафкурамизга ёт экан. Минтақамизнинг ҳар бир шаҳари ўз оҳангида сўзлайди. Фақат биргина Фарғона водийси бўйлаб сайр этсак, Қўқонда, Марғилонда, Андижон ёки Фарғонада суҳбатнинг оҳанги, мусикавий усули ўзгача, гарчи ҳар бири ўзбек тили бўлса ҳам. Ёки Самарқанд, Бухоро, Хўжанднинг тожик тилини эшитсак буларнинг сўзлашув оҳанги, мусикавий усули, ижрочилик услубида фарқ бор. Ва шундай ранг-баранглик бойлигимиздир, тингловчи шуни яхши кўради, хоҳлайди. Ҳозирги радио ва телевизор таъсирида шу локал фарқлар рақс ва ашула айтиш услубларида йўқолаётган сари афсусланмоқдамиз. Ва шуни ҳам шоҳиди бўлмоқдамизки, агар уста маҳоратли созанда, тўтилган ерининг мусикавий мафкураси эгаси бўлса, ўзлигини сақлаб қола олади ва қадимий ранго-ранг анъаналарга бугун ўз ҳиссасини қўшади. Шу бобда фольклоршунос мусикашунос олим Файзулла Кароматовнинг мулоҳазаларини билмоқ учун савол бердик. Домла жавоб қилдиларки, умуман домла Фитратнинг фикрлари филологларга хос хатодир. Шу билан бирга, тавсия этилаётган китобнинг ёзилиши Фитратнинг мусикага мойиллигини, ҳамда макомчилар билан бўлган шахсий дўстлигининг самараси бўлиб, айни вақтда, Фитратнинг шарқшуносликка оид меҳнатининг натижаси ҳамдир.

Мусика илмининг тарихи, тўғрироғи, ёзма тарихи минг йилга эга. Ёзма тарихи деганимизда сақланиб қолган рисоаларни назарда тутсак, бу фан улут мутафаккир Абу Наср Форобий китобларидан бошланади. Шу минг йил давомида яратилган энг катта фундаментал асарларнинг муаллифларини эслаб ўгайлик: IX-X асрларда Ал-Форобий, Абу Али ибн Сино, XII асрда Умар Хайём, XIII асрда Қутбиддин Шерозий, Сафиуддин Абдулмумин Урмавий, XIV асрда Абдулқодир Мароғий, XV асрда Абду-

¹ Фитрат. Ўзбек мусикаси тўғрисида - «Алтанга», 1928, №2.

рахмон Жомий, ал-Хусайний, XV-XVI асрда Нажмиддин Кавкабии Бухорий, XVI асрнинг II-ярми - XVII асрнинг 20-йилларида ижод этган Дарвеш Али Чангий, чорак асрдан кейин Бокиёйи Ноиний, XVIII асрда Давра Суфрачи Каромий рисоалари бизгача етиб келди. Бу рисоалар шарқ мусикашунослигида назарий, амалий ва тарихий билимларни мужассам этган фундаментал тадқиқотлар ҳисобланади. Аммо илмий манба сифатида яна бир қатор асарлар қўлланиб келинган. Булар номаълум (аноним) муаллифлар қаламига мансуб рисоалар, қомусий (энциклопедик) асарлардан ўрин олган мусикий бўлимлар, тарихий номалар, хотиралар, лутатлар, адабий шеърӣй ва насрий бадиӣй китоблардир. Масалан, Давлатшоҳнинг «Тазрикат-уш-шуаро»си, шу ном билан машҳур Мутрибийнинг тазкираси, «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ» фарҳанглари, Навоӣйнинг «Мажолис-ун-нафоис»и ва баёзлар шулар жумласидандир. А.Фитратнинг китоби мусикашунослик нуқтаи назаридан баҳоланса, мусика илмининг пойдевор асарлари қаторига қиради.

А.Фитратнинг китоби ўрта аср шарқ мусикавий рисоалари тарзида ёзилган, яъни рисолада илми мусикийнинг ҳамма анъанавӣй (Форобӣй давридан буён) қисмлари акс эттирилган¹. Бунда маълум даражада, ҳам ўтмиш, ҳам муаллиф яшаган давридаги мусикий назария амалиёт, ижодий муҳит инъикос бўлган.

Ўтмиш рисоаларни ўқиганда, бир муҳим ва қимматли жиҳат аён бўлаяпти. Бу мусика санъакорларининг серкирра фаолияти ва шунга биноан тарбиявий-педагогик анъанадир. Одатда ҳофиз ҳам созандалик қилар, ҳам шеър илмини мукаммал билар эди. Шунингдек, аксарият, ўзи шеър ижод этиб, унга ўзи куй басталар эди. Созанда бир эмас, балки бир неча чолғуни ўзлаштирар эди. Мусикада ўткир қобилиятли бўлганлар эса, гарчанд бошқа бир қасб эгаси бўлсалар-да, бўш вақтларида мусикавий ижрочилик билан машғул бўлардилар. Рисоаларнинг варақларида ўнлаб чолғучи, мутриб, оҳангсоз ёки мусикий рисола ёзган жарроҳ, му-

¹ Яъни: макомлар системаси, усуллар, мусикий асарларнинг жанр ва шакллари, ислохот, чолғулар, мусика ва ислом даври маънавияти.

нажжим, кози, шоир, муаррих, новвой, кулолчи, рассом ва хаттотларнинг исмларини учратамиз. Абдурауф Фитрат ўзи ҳам шундай алломалардан бўлган эди. Шоир, драматург, диншунос, муаррих, араб, форс, туркий тилларини мукаммал билган олим, шарқ мусикий илмидан яқиндан хабардор бўлгани холда, ушбу китобини ёзишга киришади. Бунга бир неча манбалар (китобда уларнинг номлари ва муаллифлари ҳамда рисоаларнинг мазмуни хақида батафсил айtilган) замин яратган. Аммо Фитратнинг ўзи махсус мусикий таълим олмагани туфайли, шу «камчилигини» қайта-қайта такрорлаб, буни бир ёклама ҳал қилиш йўлини ахтарган. Бунда биринчидан, мақомшуносларни йиғиб, уларнинг билимидан фойдаланиш назарда тутилган бўлса, иккинчидан, Европа-рус илмининг XX асрда эришилган тадқиқот методикасини кераклигича ўзининг шарқий услубига боғлаш мақсад қилиб қўйлади. Ота Ғиёс ва Ота Жалолдек усталар «Шашмақом»нинг йирик билимдони эдилар, «Бухоро шашмақоми»нинг асл пойтахтда шаклланган мусикий мактабининг намояндалари эдилар. Улардан кейинги даврда ижтимоий ҳаётда кескин ўзгаришлар содир бўлди. А. Фитратнинг айтганларидек, «кун сайин ўзгаришлар кириб келди». Радио, граммофон, патефон, пластинкалар, кейин телевизор воситалари маиший турмуш жараёнига сингиб борди. Шу тариқа, янги таассуротлар юзага келди. Шарқ билан ғарб орасида жонли ришгалар кучая борди. Асрлар оша шарқ садолари ила шаклланган Бухоро Шашмақомининг XX аср II нчи ярмида янги матнлар, эстетик тус олиши табиийдир. А. Фитрат ўша эски мактабнинг охириги намояндаларидан маълумот олишга интилди ва улгурди.

Стамбулда таълим олган фаслда Фитрат Шарқ ва Ғарб олимларининг ишларидан хабардор бўлади. Масалан, бир талай мақолалари ва китобида усмонли турк олимлари Рауф Яқобей, Куприлизода, француз олими Шарль де Савинюс (китобида шундай нашр этилган, аммо тадқиқотчи Б.Эргашев сўз «Сиёсий тарих» - «Политическая история»нинг муаллифи Шарль Сенюбос (1854-1942) деб аниқлади), молдован-турк олими Контемирнинг асарлари, фалсафий қарашлари, уларнинг китобларидан

цитаталар учрайди. XX аср илмий тадқиқот усулини ўзлаштиришда А.Фитратга Стамбул билан бирга Боку, Москва, Ленинград илмий муҳитининг таъсири бўлди. Бу таъсир бир хил даражада бўлмади. Чунки Стамбулга 24-25 ёшлик пайтида борган бўлса, Москва ва Ленинградга 37-38 ёшдаги етук олим, шунингдек, катта лавозимларда ишлаб, каттиқ танкидларга учраган, бу лавозимлардан тушган давлат арбоби сифатида борган эди. Рус шарқшунослигининг энг кучли олимларидан Евгений Эдуардович Бертельс билан А.Фитрат орасида ажойиб дўстлик боғланади. «Отамнинг А.Фитратга муносабати ёдимда, - деди олимнинг ўғли Андрей Бертельс Москвада учрашганимизда. - У ҳамма олимлар орасида Фитратни, айниқса, ҳурмат қилар эди. Сабаби, менимча, улар бир хил даражада интеллигент (зиёли) эдилар».

Ленинград Университетининг профессори, форсий тиллар адабиёти мутахассиси Александр Николаевич Болдыревнинг гувоҳлигича, «Фитрат кабинетга кирганда, ҳаммамиз ўрнимиздан турар эдик»¹. Рус мусикий фольклорчилари ва композиторлари В.А.Успенский ва Н.Н.Миронов билан бирга Фитрат Самарканд ва Бухорода иш олиб боришган. Москвада эса В.М.Беляев билан (Виктор Михайлович Беляев Чўлпоннинг яқин дўсти ҳам эди) мулоқотда бўлиб олимнинг исми Фитратнинг китобида бир неча бор қайд этилган.

А.Фитратнинг китобида маълумотларнинг тузилиши, манбалардан фойдаланиши (цитата, жадвал тузиш, расм ва фотонусхаларнинг далил ёки иллюстрация сифатида келтириш усуллари) бу ҳаммаси, шарқ мусикавий рисо-лаларида янги XX асрда Европа мамлакатларидан олинган услуби, тарзи бўлди. Янги даврда янги «илмий тил» қўллана бошланди, бу - шарқ мусикашунослигида тарихий воқеа эди. Бинобарин, бу ҳол Абдурауф Фитрат номи билан (гарчи у мусикашунос бўлмаса-да) боғлиқдир.

¹ А.Н.Болдырев билан Санкт-Петербург (Ленинград) Университетинида махсус суҳбат уюштирилган эди. Бу хотираларни академик, физик олим, Фитратнинг шогирди, (домла уларга ўзбек адабиётидан лекциялар ўқиган) кейинчалик Тоҷикистон Фанлар Академиясининг президенти Султон Умаров ҳам тасдиқлаган эдилар.

Бундан ташқари, яна бир қатор муаммолар, хусусан, мусиқавий қолғулар, оҳанг ва шеър муносабати мусиқий истилохот, Шарқ ва Ғарб орасидаги ижодий мулоқот ва ўзликни сақлаб қолиш каби масалаларда Фитратнинг қарашларини ўрганиш лозим.

А.Фитрат мусиқий қолғуларни йиғишга қизиққанини юқорида айтиб ўтдик. Буни Ғ.Изомий, С.Қароматулла-хўжаева, Қ.Абдукодирова, Фитратнинг 20-йилларнинг бошида рафиқаси бўлган Фотима Бурҳонова, унинг укаси композитор Мутаваккил Бурҳоновлар ҳам эслашади. Китобда «мен Ҳиндустондан соранг созини олиб келтирдим» дейилганини яна ёдда тутсак, бир неча саволлар пайдо бўлади. Ким шу ишни бажо келтирган экан? Қамок терговидagi «Дело»да Фитрат иккита ҳиндистонлик билан мулоқотда бўлгани айтилган: бири Саид-афанди, табиб ва иккинчиси ҳинд ихтилолчиси Абдурат. «Дело»да шундай ёзилган. Аммо терговчиларнинг саводсизлигини, уларнинг аксари, ўзбек тилини билмаганлигини эсда тутсак, ҳинд исми балки хато ёзилгандир, деб тахмин қилиш мумкин. Аммо Севар опа билан (оналари Фитратнинг рафиқаси бўлган, опа домла қамалганида етти яшар эди) шу масалада суҳбатлашганимизда: «Домла ўзлари ҳам Ҳиндустонга борган бўлсалар керак, чунки мен, қизчага, жуда кўп ҳикоя қилиб, ҳиндулар кўп суг ичади, мевалар ейди деб айтиб берар эдилар. Ҳиндча кийимлари ҳам бор эди», - дедилар. Бухоро олими Салимий Фитратнинг ёшлигида отаси билан биргаликда Ҳажга боргани, шу туфайли, Ҳожи Абдурауф унвонига сазовор бўлгани ҳақида «Мажмуада» ёзади. Бу китоб 1914 йилда нашр этилган эди. Ва унда «ҳозир Фитрат Стамбулда таҳсил олмоқда», - дейилган. Тахмин қилиш мумкинки, Фитрат ё отаси билан Ҳажга борганида, ё Стамбулга жадидлар билан ўтганида Ҳиндистон орқали жўнаган. Ф.Бурҳонованинг амакилари Мазҳар ва Муаммир Бурҳон 1909 йилда Фитрат билан биргаликда Стамбулга Бухородан қочишгани¹, ўшанда Ҳиндистонда

¹ С.Айноӣ. Тарихи инқилоби Бухоро. Душанба, 1987.

Ғайзулла Қилчӣев. Мустиқилликнинг фоҷиали йўли. - «Шарқ юлдузи», 1992, №7.

амакилари бир неча вақт яшагани ҳақида эслар эдилар. Фитрат булар билан бирга бўлса, мумкин ўшанда, ҳинд чолгуларига назари тушиб, уларни йиғиш мақсади пайдо бўлган.

Ҳинд сози сорангни эса, 1940 йиллар Бухоро музика мактабида ўқиган, булажак профессор, шарқ чолгулари тарихи мутахассиси Ф.Кароматов кўрганларини эслайдилар.

Янги услуб сифатида А.Фитрат биринчи бўлиб критик текст (яъни бир неча нусха таққосланган), матн тузишни илмий масала даражасида бошлади. Бу масала Жомийнинг мусиқавий рисоласидан фойдаланиш баҳонаси билан юзага чиқди.

Профессор А.Фитратнинг бу китоби музикага оид ягона китоб бўлиб қолмаслиги керак эди. Умуман, унинг илмий меросига разм солсак, йирик-йирик муаммоларга бағишлаб, албатта, икки тилда ёзар эди. Аруз ҳақидаги тадқиқотлар бунга далилдир. Шеърлар, драмалар ҳам икки тилда яратилган. Ҳатто бир гўзалга бағишланган дардли икки шеъри бири ўзбекча, бири тожикча ёзилган!¹ Инкилобдан олдинги ҳадидият оқими даврида ёзилган энг долзарб муаммоларга бағишланган публицистик асарлар ҳам икки тилда ифода этилган. Бунга «Ойна» журнаlining 1913-1914 йиллардаги сонлари гувоҳдир: Фитратнинг Стамбулдан юборилган ҳамма мақолалари тожик тилида ёзилган. Бундан ташқари, С.Айний «Тарихи инқилоби Бухоро» асарининг махсус Фитратга бағишланган бобида ёзадики, Туркияда яшаб ўқиган йилларида (1909-1914) Фитрат илк асарларини ҳаммасини тожик тилида яратган ва булар: 1. «Мунозара», 2. «Сайёҳи ҳинди» (иккови ҳам

¹ Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил, 8 январь, сон 2, бет 5. Ўзбек тилидаги шеър:

«Гўзалим, бевафо гулistonим,
Бог умримда тоза райхоним,
Ғаму кайгуларин хужуминдан,
Сен эдинг меҳрубон ингаҳбоним»

сўзлари билан бошланади.

Тожик тилидаги шеър эса: «Рафт аз барам Ери нозанин!» дан бошланиб, «Хок бар сарам!» сўзлари билан тамом бўлган.

роман тарзида ёзилган); 3. Шеърлар мажмуаси «Сайҳа» (шу туплам ҳақида Айний «унинг таъсири укувчиларга электр қувватидек бўлди» деб ёзган). 4 «Раҳбари нажот», 5. «Оила» - иккала монография ижгимоий ва иктисодий раҳнамо эди, деб таъкидлайди С.Айний¹.

Бу умуман Ўрта Осиё, яъни Мовароуннаҳр ва Хуросон заминида шаклланган маданиятнинг хислати, хусусияти, анъанаси ва меросидир. Мақсад шуки, Фитратнинг мусикага бағишланган тадқиқотида иккинчи китоби тожик тилида ёзилиши керак эди. Ва шундай тахминга асос бор. «Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи»нинг бош қаҳрамони Бухоро «Шашмакоми»дир. Иккинчи китобнинг бош қаҳрамони «Дувоздаҳ мақом» - бўлиши керак эди. Қайтариб бўлса-да, эслатамиз - Фитрат, Жомий рисо-ласининг фақат бир нухсада эканлигига афсусланиб, «қўл-ёзманинг яна нусхалари бўлганида бир қанча муаммолар ечилад эди» дейди. Ҳамма Фитрат тадқиқ этган рисо-лалар, жумладан, Жомийнинг ҳам, Кавкабий ва Дарвеш Али Чангийнинг ҳам қўлёзмалари «Двоздах мақом»га бағиш-ланган бўлиб, тожик классик мусикасининг тарихи доира-сига ки-ради. Аммо энг муҳими, совет давридан олдинги минг йиллик тарих Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий меросини ташкил этиб, тор маънода миллий (ўзбек, то-жик, афғон, усмонли турк, шимолий ҳинд ё эронлик) бўлмай, ҳаммаларига интеллектуал маънавий мерос, озу-қа, мулк бўлган. Чунки уч тилда ифода этилган мерос, исломдан олдинги «Авесто» даврида ҳам, кейинчалик ҳам умумминтақадаги «оилавий» буюк мерос бўлиб келди. Унинг бойлиги ва ранго-ранглиги ҳар бир катта шаҳарнинг ўзига хос усули, оҳангида эди. Фитрат ҳам шу заминнинг фарзанди. Манбалар етарли даражада бўлмаганлиги сабабли ёзилмай қолган, аммо «Дувоздах мақом» системасига, унинг тарихи, келиб чиқиши, булоклари ва ислом дини-дан олдинги ва ўрта асрлар даврлари хусусидаги илмий тадқиқот Фитратдек олимнинг ижодий режаларида бўли-ши табиийдир. Бутун илмий меросининг мантиқи шунга олиб келаяпти.

¹ С.Айний. Тарихи имлои Бухоро Б.101-102.

Шундай қилиб, хулосада А.Фитратнинг «Ўзбек классик, мусикаси ва унинг тарихи» рисоласи бир минг саналик тарихни янги, XX аср даври билан туташ этган «кўприк» дейиш мумкин. Фитрат, ҳатто, биринчи ўзбек операсига либретто ҳам ёзган эди. Бу ҳақда бухоролик фитратшунос Б.Эргашев бизга шахсий мактубда лутфан билдирди. «Кизил Ўзбекистон» газетаси 1937 йил 6 октябрдаги сонидда Шербек Алиев ва Ҳожи Шораҳмадовларнинг «Буржуазия миллатчиларининг санъат соҳасидаги зиёнчиликлари» номи билан эълон қилган мақолаларида «Тўлкун» операси саҳнага қўйилгани, унга либреттони Фитрат, мусикасини Ашрафий ёзганлиги ҳақида маълумот берилган.

А.Фитратнинг исми ва мероси ман этилган қатағон йилларда, баъзи совет олимларининг шахсий ташаббуси ва мардлиги ила назардан четда қолмади. Профессорлар В.М.Беляев, Ф.М.Кароматов, Исҳоқ Ражабов, Т.С.Вызго Фитратнинг китобилан унумли фойдаланишди ва унинг тарихий аҳамиятини китобхонга етказишди. Ҳозирда эса, Отаназар Матёкубов, Александр Жумаевнинг изланишлари катта аҳамиятга эга. Умуман, А.Фитратнинг серкирра фаолияти қайси соҳада бўлмасин - хоҳ театр, хоҳ адабиёт тарихи, хоҳ ижтимоий ишлар соҳасида қай даражада ноҳақ қораланган бўлса-да, фақат мусиқагуносликда қораланмай қолди. Шу билан бирга, инглиз олими Хенри Жорж Фармернинг илмий тадқиқотларида бир неча бор Фитратнинг китобига мурожаат этилган¹. Фармер бир мақоласида Фитратнинг умр йилларини 1886-1938 йиллар деб кўрсатган. Айниқса, охириги санани Фармер В.М.Беляевдан олгани тахмин этилади. Чунки бу икки олим ўзаро хат ёзишар эди, В.Беляев эса хавфли йилларда ҳам ёш олимларга Фитратнинг шу китобини тавсия этган эди. Жумладан, шу сатрлар муаллифига: «Агар умуман мусикавий рисоаларни ўрганмоқчи бўлсангиз, Фитратнинг китобини топиб ўшандан бошланг» - деган эди. Мюнхенда яшаётган ватандошимиз, профессор Темур Хўжа ўғли Фитратнинг адабий ва умумий фаолиятига бағишланган тадқиқотларда

¹ H. G. Farmer. Meccan Musical Instruments. - In Journal of the Royal Asiatic Society. London, 1929, part III, p. 489-507.

уни музикашунос сифатида тилга олади. Америка, Германия, Польша, Япония, Тожикистон, Россияда XX асрни ўрганаётган муаррихлар Фитратнинг музика меросига қизиқиш билдиришмоқда.

«Ўзбек классик музикаси ва унинг тарихи» бир неча тилга таржима бўлиб, нашр этилгани ҳақида Темур Хўжа ўғли лутфан юборган мақоласидан маълум бўлди.¹ Аммо Фитратнинг музикага оид ҳамма мақолаларини топа олмадик.

Фитрат кўп ишлар қилишга улгурди. Аммо яна қўпига улгурмади. Абдурауф Фитрат атиги 51 йил умр кўрди. Эллик иккинчи ёши эса, қамокда тирикларча қумилган даҳшатли йили, ҳисобга кирмайди...

¹Timur Kocaoglu. Bugunc nadar az tanınan Harezmi türk edebi dili ve özellikleri (1920-1924). - İstanbul Türkiye Araştırma Merkezi, 1987.

Туркистонда халқ ҳаракатлари ва жадидлар

(1916 йил воқеалари мисолида)

Туркистон истиклоли ва тараққиёти ғояси жадид тараққийпарварлари фаолиятининг асосий ва бош мақсади бўлиб, бу йулда ватанимизда XX аср бошларида, аниқроғи, дастлабки чорагида ва, айниқса, 1916-1924 йилларда олиб борилган оммавий халқ ҳаракатларидан уларнинг четда турмаганликлари, шубҳасиздир. Жадидларнинг, дастлаб, маърифатпарварлик йўналишида бошланиб, тобора сиёсий тус олиб борган фаолиятларида Туркистон халқларининг умуммиллий ҳуқуқлари учун кураш масалалари тобора аниқ намоён бўлиб, пировардида, олий мақсадга айланди. Бу жараёни Туркистонда сиёсий, миллий ҳуқуқлар учун курашлар йил сайин, ой сайин ва кун сайин кескинлашиб борган 1916-1920 йиллардаги воқеалар ҳамда уларда жадид тараққийпарварларининг тутган ўрни ва роли мисолида кузатиш мумкин.

Бу даврда Туркистон мустақиллиги учун олиб борилган курашларнинг дастлабки энг йирик тўлкини - 1916 йил кўзғолони эди. Россия империясининг мустамлакачилик истибдодига қарши Туркистон халқларининг энг кескин ва оммавий қаршилиги бўлган бу кўзғолонда, қарийб ярим аср мобайнида эзилиб, ҳурланиб, таҳқирланиб келган аҳоли қудратли тўфондек кўтарилиб, бутун ўлкани ларзага келтирди. Мустамлака кишанлари исканжасида, тинимсиз меҳнат, очлик, қашшоқлик азобида эзилиб келган халқ бор кучини тўплаб кўзгалди. Бутун Туркистонни қамраб олиб, мустамлакачиларни даҳшатга солган, уларнинг илди-зига болта урган бу кўзғолон халқ қудратини, унинг нима-ларга қодир эканлигини намоён этди. Энг чекка қишлоқларда камида 400-500, йирик шаҳарларда эса 2500-5000 қишлоқ оммавий ғалаёнларга уюшган халқ қаршилиги мустабид ҳукуматни ларзага солиб, саросимада қолдирди. Туркистонни бир неча ҳафта давомида идора этишга қодир

бўлолмай қолган мустабид ҳукумат улкада ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун бу кўзғолонни бостиришга жуда катта ҳарбий кучларни жалб этди. Улкада ҳарбий ҳолат, яъни уруш даврида жорий этиладиган ҳолат эълон қилди. Дарҳақиқат, бу мустабид ҳукуматга қарши қаратилган, йиллар давомида етилиб келган ва тўсатдан бошланган халқ уруши эди.

Россия императорининг Туркистондаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркак аҳлини фронт орти ноҳияларида мудофаа иншоотлари қуриш ишларига ёппасига сафарбар этиш ҳақидаги 1916 йил 25 июнь фармони ижросига қаршилик сифатида бошланиб, оммавий халқ урушига айланган бу кўзғолонда мазлум халқ мустабид тузум ва давлатнинг зулм ва зўравонлигидан қутулиш, унга чек қўйиш мақсадини кўзлаганлиги, шубҳасиз. Лекин сиёсий ва марказлашган раҳбарликсиз бошланиб, ниҳоятда тарқок, аммо оммавий тарзда кечган бу кўзғолон кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги туфайли, шафқатсизлик билан бостирилди. Кўзғолон кўтарган халқдан эса шафқатсиз ўч олинди.

Қудратли тўфондек кўтарилган бу кўзғолондан халқ манфаатлари йўлида фидойиларча қайғуриб юрган жадидлар четда турмагани, шубҳасиз. Туркистонда 1916 йил кўзғолони ва совет ҳокимиятига қарши курашларда фаол иштирок этган, 20-йиллар бошида мустабид ҳукуматнинг тазйик ва таъқибларидан қочиб, ўлкани тарқ этган муҳожир ватандошимиз Абдулла Ражаб Бойсуннинг гувоҳлик беришича, Россия императорининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонидан хабар топган жадидлар Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳузурида тўпланганлар. Жадидларнинг энг фаол ва таникли вакиллари Мунавварқори Абдурашидхонов, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Қори Комил ва Обиджон Маҳмуд иштирокида бўлиб ўтган йиғилишда аҳолини мардикорликка олишга қаршилик кўрсатиш, кўзғолон уюштириш ва Туркистон учун ҳуррият талаб этишга қарор қилинган¹.

¹ Abdullah Recep Baysun. Turkistan Milli Marketleri. Istanbul. 1945. 18-19 бети

Жадидларнинг 1916 йил кўзголони давомидаги фаолиятини чуқур ўрганиш ушбу муаммо тарихшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан бири эканлигини таъкидлаш билан бирга, совет адабиётларида бу масала мутлақо нотўғри талқин этилганини, жадидлар «хоинлик»да, фармон ижросида мустабид ҳукуматга ёрдамлашганликда айбланганлигини кўрсатиб ўтиш лозим¹. Ваҳоланки, Туркистоннинг энг фаол ва таниқли жадидларининг бу масалага, фармонга ва ҳукумат фаолиятига муносабати ҳақида сақланиб қолган аниқ маълумотлар бундай даъволар асоссиз эканлигини кўрсатади. Туркистон генерал губернатори маҳкамаси фондида сақланиб қолган расмий ҳужжатларда қайд этилишича, жадидлар ҳақиқатдан ҳам мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонни бекор қилиш мақсадида саъй-ҳаракатлар олиб борганлар, Россия Давлат Думасига шундай талаб билан мурожаат этиш учун Туркистондан таниқли зиёлилар - Мустафо Чўкаев ва Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Тошкентлик жадид) Петербургга ташриф буюрганлар². Бу ташриф билан боғлиқ харажатлар учун зарур пул маблағи эса турли вилоятларда жадидлар ва зиёлилар саъй-ҳаракати билан тўпланган. Расмий ҳужжатларда қайд этилишича, Тошкентда бу маблағни тўпилаш билан Мунавварқори Абдурашидхонов шугулланган³. Петербургга ташриф буюрган Туркистон зиёлилари Давлат Думасига мурожаат этиб, фармонни бекор қилиш, ўлкадаги аҳволни ўрганиш учун махсус комиссия юборишни талаб қиладилар⁴.

1916 йил 17 августда Самарқандга Россия Давлат Думаси аъзоси Қутлуг-Муҳаммад Ботиргареев-Тевкелев, 22 августда эса Дума аъзоси Александр Фёдорович Керенский ташриф буюрадилар. Депутатлар М.Чўкаев ҳамкорлигида (у таржимон ҳам эди) 23 августда Жиззахда, 25 августда Андижонда, 26 августда Қўқонда, 27 августда Тошкентда

¹ ЎзР Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Тошкент 1962, 208-209, 399 бетлар.

² ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори Маҳкамаси фонди, 31 рўйхат, 1139 йилга жид, 3-саҳифа.

³ Ўша ерда.

⁴ Ўша ерда.

бўлиб, маҳаллий аҳоли билан юзма-юз, полиция ва маъмурият вакиллари иштирокисиз учрашиб, суҳбатлашадилар¹. Бундай суҳбатларда депутатлар Туркистонда содир бўлган ғалаёнлар ва уларнинг сабаблари, ҳукуматнинг ўлкада олиб бораётган сиёсати, кўзғолонни шафқатсизлик билан бостириш давомидаги жинояткорона фаолиятини энг ишончли манба - халқнинг арзу-доди, шикоят ва кўрсатмалари асосида аниқлайдилар, ҳарбий қисмларнинг ваҳшиёна ўч олиш сиёсатининг натижалари - харобалар ҳамда вайроналарни ўз кўзлари билан кўрадилар. Айниқса, Жиззахдаги вайронагарчиликлар уларни даҳшатга солади. Андижон, Тошкент, Қўқон шаҳарларида депутатларнинг халқ вакиллари билан учрашувларида зиёлилар бу муаммо муҳокамасини Россия Давлат Думасининг 5-сессияси мажлисига киритиш масаласини қўядилар. Уларнинг талаб ва илтимослари билан бу масала Давлат Думасининг ўша йили - 1916 йил, 13 ва 15 ноябрь кунларида бўлиб ўтган ёпик мажлисида муҳокама этилади. Мажлисда Дума депутатлари Туркистонга сафар чоғида халқ ва унинг вакиллари берган кўрсатмалар асосида маъруза қилиб, ўлкада юз берган воқеалар ҳақида ахборот берадилар. Ушбу мажлиснинг тўла сакланиб қолган ёзма баёноти² 1916 йил воқеаларига доир энг муҳим манба бўлиб, кўзғолоннинг жуда кўп масалаларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Ёпик тарзда ўтказилган ушбу мажлисда Россия ҳукуматининг Туркистон маъмурияти ва уни вакиллари томонидан ўлкада амалга оширилган адолатсизликлар, зўравонлик, талончилик, порахўрлик, шавқатсиз ўч олиш сиёсатига доир маълумотлар рўйи-рост ошкор этилади. Бу маълумотлар бошқа манбаларда, хусусан, ўша давр матбуотида ва расмий ҳужжатларда мутлақо эътироф этилмаган. Чунки маъмурият ўз жиний фаолиятини ошкор этишдан эмас, балки уни хаспўшлаб, яширишдан манфаатдор эди. Расмий манбаларда - маъмуриятнинг ҳисобот ва баёнотларида Туркистонда содир бўлган воқеаларда маҳаллий аҳоли айбланган, ҳукуматнинг фаолияти

¹ Ҳ.Р. МДА ТТГМ фонди, 31 рўйхат, 1139 йилга жилд, 1-саҳифа.

² Ҳ.Р. МДА ТТГМ фонди, 31 рўйхат, 1100 йилга жилд, 253-379 саҳифалар.

эса «мажбурий чора» сифатида кўрсатилган, кўзғолонни бостириш давомида халкка етказилган моддий талофотлар, беҳисоб қурбонлар яширилган. Матбуот саҳифаларида эса бутун ўлкани қамраб олган ғалаёнлар ҳатто эътироф ҳам этилмаган, Туркистон аҳолиси гўёки фармон ижросига «бажонидил киришгани» ҳақида сохта хабарлар бериб борилган¹.

Бундай вазиятда, 1916 йил воқеаларининг сабаб ва оқибатлари ҳақидаги ҳаққоний маълумотларни аниқлаш амри маҳол эди, албатта. Бундай маълумотларнинг Дума мажлисида ёпиқ тарзда бўлса-да эътироф этилиб, эълон қилиниши ҳамда унинг ёзма баёнотининг сақланиб қолиши эса жадидларнинг хизмати бўлиб, ҳақиқий аҳволни аниқлашда жуда катта аҳамият касб этиши, шубҳасиз.

Муҳим тарихий манба сифатида баҳоланишига лойиқ ушбу ёзма баёнотдан маълум бўлишича, Дума депутатлари жадидлар саъй-ҳаракати ва раҳбарлигида халқ ҳамда унинг вакиллари билан бўлган учрашувларда мустабил маъмуриятнинг порахўрлигини, мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги император фармонининг ноқонуний асосда қабул қилинганлигини, унинг ижроси ўлка аҳолиси учун жуда оғир иқтисодий ва моддий қийинчиликлар туғдиришини аниқ мисолларда баён этганлар. Кўзғолон кўтарган халқ ҳукумат қўшинлари томонидан шавқатсиз бостирилиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳшийлик билан жазоланганлигини Жиззах ва Ёттисувдаги аҳвол мисолида таърифлаб берганлар. Жиззах аҳолиси ва халқ вакиллари, зиёлилар билан бўлган суҳбатларда аниқланган маълумотларига асосланиб, бу ҳақда депутат А.Ф. Керенский кўйидагиларни қайд этган: «...Жиззахда ғалаёнлар рўй берганда бу ерга пиёда, артиллерия, кавалериядан иборат жазо отрядлари юборилди ва уларга йўлда учраган маҳаллий аҳолини кириб ташлаш буюрилди... Мен Жиззахда аввал ҳам бўлганман. Унинг вайроналарини ҳам бориб кўрдим... Мен, жаноблар икки фронтда - Ғарбий фронт ва Кавказ фронтларида бўлганман, лекин буна-

¹ Туркестанские ведомости. 1916, июль-август.

касини кўрмаганман...»¹ Депутатлар нутқида қайд этилган мустабид ҳукумат ваҳшийлиги ҳақидаги фактлар ҳукмрон миллат вакиллари ҳам даҳшатга солгани мажлис баёнотида қайд этилган луқма (реплика)лардан маълум бўлади. Оддий инсоний ҳис-туйғудан маҳрум бўлмаган ҳар қандай шахсни (миллати, маслагидан қатъий назар) ларзага солувчи бу ваҳшийликларни бевосита бошидан кечирган мазлум халқ - аждодларимизнинг фожиали аҳволини тасаввур этиш қийин эмас.

Ана шундай оғир ва фожиали дамларда халқ билан бирга бўлган, унинг манфаатларини ҳимоя қилган фидойи кишилар орасида жадид тараққийпарварлари алоҳида ажралиб турганлар. Шу пайтга қадар, халқни маърифат орқали уйғотиш, тарбиялаш, тараққиётга етаклаш мақсадида фаол саъй-ҳаракатлар олиб борган жадидлар 1916 йил кўзғолони мисолида халқ қудратини, унинг ирода-сини ва кураш лаёқатини англаб етиш билан бирга, бу халқни озодликка олиб чиқиш, ҳурриятга эришиши учун курашиш зарурлигини тушуниб етдилар. 1916 йил кўзғолонидан кейин бир неча ой ўтгач, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг ушбу тарихий воқеага бағишлаб таъбуотда чоп этган мақоласида² «Ҳақ олинур,.. курашиб, қон тукиб олинур...» деган хулосага келди, ҳуррият, озодлик ва миллий ҳуқуқлар учун курашиш зарурлигини таъкидлади. Шунингдек, жадидлар ҳурриятга эришиш учун халқни сиёсий жиҳатдан тарбиялаш ва миллий иштиқоқ учун кураш йўлида уюштириш заруриятини ҳам чуқур англаб етдилар. Туркистонда 1917 йилдан бошлаб кескин ривожланиб кетган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, курашлар тўлқинида тобланиб борган жадидларнинг янги мустабид тузум - совет ҳокимиятига қарши ўлкада олиб борилган курашлардаги ўрни ва роли, уларнинг бу йўлдаги фаолияти айнан шу мақсадларга бўйсундирилган эди.

¹ ЎЗР МДА. ТТГМ фонди, 31 рўйхат, 1100 йилга жилд, 253-379 сахм-
фазр.

² Мунавварқори. «Мақбул қурбонлар» // Нажм. 1917. 26 март

Туркистон мухторияти - жадидлар миллий-демократик давлатчилик ғояларининг амалдаги ифодаси

1917 йилда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг муҳим масалаларидан бири, бу Туркистонда янги бошқарув усулидаги давлатчиликни ташкил этиш эди. Ҳақиқат тарихий шарт-шароитларда миллий давлатчиликка эга бўлиш ғояси турли ташкилот ва партияларнинг ўзаро курашида асосий қуролга айланган эди. Жадидларнинг интилишлари Туркистонда федерация асосида миллий-демократик давлатчиликни барпо этишга қаратилган эди. Жадидларнинг мухторият (автономия), давлатчилик тўғрисидаги ғоялари Ҳақиқат пайтдаги Россияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инқилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланиб келди. Улар мустамлака халқларнинг Россиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишларини ҳали кун тартибига қўлмаган эдилар. Чунки Россиядек қудратли империя чангалдан аста-секинлик билан, оқилона нозик сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини жадидлар яхши англаганлар.

Бироқ жадидларнинг давлат тизими ҳақидаги қарашларининг ҳаётда амалга ошмай қолишига, большевикларнинг ҳокимиятни зўравонлик билан эгаллашлари тўсик бўлди.

Туркистон большевиклари ва сўл эсерлари мусулмон аҳолисининг ўлкани бошқаришга бўлган ҳуқуқини инкор қилиб, ҳокимият тўғрисидаги масалани келишиб ҳал қилиш имкониятини йўққа чиқардилар ва шу билан ўлка сиёсий ҳаётидаги кучларнинг келгусида муҳолиф туриб қолишини олдиндан муқаррар қилиб қўйдилар.

Тошкентдаги совет комиссариати Туркистон мусулмонлари ваколатли съездининг мамлакатни идора этишни ерли халқ қўлига топшириш ҳақидаги қарорни рад этгандан кейин ва ноябрда Тошкентда чақирилган совет съезди инқилобий қўмитасида Туркистон ерли аҳоли вакиллари

хиринини истамаганидан кейин, «Марказий Шўрои Исломия» ташкилоти миллий масалани ҳал этишга, мустақил ҳаракатни бошлашга мажбур бўлди. Бироқ Тошкентда мустаҳкам жойлашиб олган совет комиссарияти қизил қўшин кучига таяниб, Миллий марказ деб ҳисобланган (Марказий Шўрои Исломия) нинг ҳаракатига тўсқинлик қилди. Шундан кейин Миллий Марказ ўз ҳаракатини Қўқондан туриб давом эттиришга қарор қилди.

26 ноябрдан Қўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда съезди иш бошлади. Унда ўлканинг барча минтақалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортиқ вакил ҳозир бўлди.

Кун тартибига ўлкани бошқариш шакли, Туркистон Марказий мусулмонлар шўросини қайта сайлаш, Туркистон Таъсис мажлиси, милиция, молия ва бошқа масалалар қўйилди.

Мандат комиссиясининг аъзоси Т.Норбўтабеков қатнашчиларни вакиллар таркиби билан таништирди. Бу пайтда съездда Фарғонадан - 100, Сирдарёдан-22, Самарканддан- 21, Бухородан - 4 ва Каспий ортидан - 1 вакил қатнашаётган эди. Вилоят вакилларидан ташқари съездда, шунингдек, «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», мусулмон ҳарбийлари шўроси, Ўлка яҳудийлари жамияти (Паолей Сион), шунингдек, маҳаллий яҳудийлар вакиллари қатнашди! ¹. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз чиқишида съездининг ҳукукий жиҳатдан қонунийлиги ҳақида шундай деганди: «Съезд қарорлари шунинг учун ҳам катта мавқега сазоворки, унда Туркистоннинг оврупалик аҳолиси вакиллари ҳам қатнашмоқда».

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг таъкидлашича, ҳайъатни ҳам шундай тузиш керакки, унга турли мусулмон гуруҳлари билан бирга рус, яҳудий ва бошқа халқларнинг вакиллари киритилсин. Вакиллар уни қўллаб-қувватлайди. Андижон вакиллари шу фикрга қўшилади, ундан сўнг сўзга чиққан Қўқонлик вакил О.Маҳмудов ҳам «Ҳайъатни сайлашда вилоятлар бўйича эмас, балки алоҳида диний

¹ «Улуғ Туркистон», 1917, 8 декабрь

карашлар ва миллий гуруҳларни ҳисобга олган ҳолда, яъни билимдон, уқувли ва ғайратли кишиларни танлаб олиш керак», дейди¹.

Муҳокамадан кейин 13 кишидан иборат ҳайъат сайлашга келишиб олинди. Очик овоз билан қуйидаги тартибда ҳайъат сайланади: М.Чўқоев, У.Хужаев, Ю.Агаев, С.Акаев, С. Герцфельд, О.Маҳмудов, А.Ўразоев, И.Шоаҳмедов, Кишчинбаев, Камол Қози, Абдул Бадин, Тиллиев, Каримбоев.

Съезднинг уч кунлик фаолияти мобайнида, вакиллар Туркистоннинг бўлгуси сиёсий тузуми тўғрисида қатъий бир фикрга келишди. Деярли яқдил овоз билан (икки киши қарши) 1917 йил 27 ноябр кuni кечаси соат 12да қабул этилган қарорда, жумладан, шундай дейилади: «Туркистонда яшаб турган турли миллатта мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис Мажлисига ҳавола этади». Шундан кейин съезд «Туркистонда яшаб турган миллий озчилик аҳоли ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади».

28 ноябрда ташкил топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, «Туркистон Мухторияти» деб аталадиган бўлди². Ҳокимият таркиби эса қуйидагича шаклланиши лозим эди: Таъсис съезди чакирилгунга қадар, ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (миллий) Мажлиси қўлида бўлади.

Муваққат Кенгаш аъзоларидан ҳукумат тузилиши керак эди. Унинг таркибига эса 12 киши таклиф этилди. Халқ Мажлисида белгиланган 54 ўриндан 18 ўрин улкадаги турли овруполи ташкилотларнинг вакиллари учун ажратилди. Бу эса учдан бир ўрин овруполик аҳоли вакил-

¹ «Туркестанский вестник», 1917, 9 декабрь.

² «Улуг Туркистон», 1917, 8 декабрь, «Туркестанский вестник», 1917, 1 декабрь.

ларига тегишини билдирар эди.

Демократик руҳдаги миллий зиёлилар съездда қабул қилинган дастурий ҳужжатларга ўзига хослиги билан ажралиб турган демократик ғояларни киритишди. Аммо съездда турли сиёсий гуруҳларнинг бир фикрга келиши жуда қийин кечди. Матбуотнинг гувоҳлик беришича, съезд кескин тортишувлар билан ўтган. Ҳатто Шерали Лапин бошчилигидаги уламочилар вакиллари ҳайдаб чиқарилган. Умуман, кураш уламочилар билан радикал унсурлар орасида бораётган эди. Бироқ, ўзаро келишувлардан сўнг бир тўхтамга келиниб, Шерали Лапин бошчилигидаги уламочилар съездга қайтарилди.

Нихоят, съезд қатнашчилари ўзаро баҳсларга чек қўйиб, сиёсий гуруҳбозликни тўхтатадилар. Съездда Муваққат ҳукумат таркиб топгани бунинг яққол далилидир. Унга қуйидаги кишилар киритилган эди ¹.

1. Мухаммаджон Тинишпаев - бош вазир, ички ишлар вазири, 2- чакириқ давлат думасининг аъзоси, Туркистон муваққат ҳукумати комитетининг аъзоси, мухандис.

2. Ислон Султон ўғли Шоаҳмедов (Шағиаҳмедов) - бош вазир ўринбосари, Бутунроссия Мусулмонлар Кенгаши марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқаев - Туркистон Мусулмонлар Кенгаши марказий қўмитасининг раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдулла Ҳўжаев - ҳарбий вазир, Бутунроссия Мусулмонлар Кенгаши МК аъзоси, ҳуқуқшунос.*

5. Юрали Агаев - ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов - озиқ-овқат вазири, Қўқон шаҳар думасининг раис ўринбосари, жамоат арбоби.

7. Абдурахмон Ўразоев - ички ишлар вазирининг ўринбосари, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцфельд - молия вазири, ҳуқуқшунос.

Шу ўринда муваққат ҳукумат таркибига нима учун 12 эмас, балки 8 киши кирди, деган савол тутилади. Чунки яна 4 киши - овруполик аҳоли вакиллари ичидан номзодлар кўрсатишгач, қайд этилиши кўзда тутилди.

¹ «Улуг Туркистон», 1917, 13 декабрь

Ўша кунларда муваққат Ҳукумат Кенгаши - Миллий мажлис ҳам сайланди. «Шўрон Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин ҳам кенгаш таркибига раис сифатида киритилган эди, аммо унинг ўзи бу таклифни рад этади. Муваққат Кенгаш таркибига съезд томонидан қуйилагилар сайланади: Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Садриддинхон Шарифхўжаев, Қўнгирхўжа Хожинов, Исматулла Убайдуллин, Саидносир Миржалилов, Саид Жаъфарбой Саидов, Ислом Султон ўгли Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ўразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комолхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдулқодир Кушбегиёв, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қорабеков, Соломон Абрамович Герцфельд (Герцшвельд), Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дорбисалин, Мусо Акчурин, Мустафо Мансуров, Маҳмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Долшин, Муҳаммаджон Тинишпаев, Ҳалил Ширинский, Толибжон Мусабоев, Алихонтўра Тўраев, Собиржон Юсупов, Одиложон Умаров ¹.

Съезд томонидан Туркистон мухторият деб эълон қилиниб, давлат тузилмалари шакллана бошлади. Бу улкан аҳамиятли воқеа «Улуғ Туркистон» газетасида, айниқса, одилонга баҳоланади. Газета бу воқеани шарҳлар экан, шундай ёзади: «Большевиклар ҳукуматининг бошлиғи Ленин ҳам сўнгги фармонида Россияда яшаган миллатларда ва шул жумладан, козоклар ила Туркистон мусулмонларига мухторият эълон қилиниб, ўз ишларини қўлларига олурга мумкин бўлганлигини баён этди. Шунлиқдан бу кун Туркистон съездининг Туркистон Мухториятини эълон қилиши ҳам халқ, ҳам марказ ҳукуматининг тилагига ҳилоф тугулдир. Зотан, сўнгги вақтда майда миллатлар ҳаммаси мухторият эълон қилиб ёталар. Нуфуслари бошқаларга қараганда юздан етмиш беш бўлгон (75 фоиз) миллатлар ерлик мухторият эълон қилурга ҳақли эдилар. Сўнгги қондаларга кўра юздан олтмиш ташкил қилган (60 фоиз) миллатларда мухторият эълон қилувга ҳақлик санала бошладилар. Ҳол шу ила юзга ташкил қилган (95 фоиз) Туркистон мусулмонларининг Мухторият эълон қили-

¹ «Эл байроғи», 1917, 9 декабрь; «Улуғ Туркистон», 1917, 18 декабрь

шига ҳақлари борлигин ҳеч ким инкор қила олмаса керак. Биздан вакил чиқарилган эди ва ёхуд биз бу ишни эртарок кўрамиз деб кўришурда ўринсиз, ҳам мусулмон манфаатига ҳилофдур. Саккиз ойдан бери ерли Туркистоннинг мухторияти ҳақида сўйлаб келиб, келубда бутун мухториятга қарши чигалар ва ёхуд тасдиқ этмасдан монё бўлувга экан, бу иш мусулмонларнинг бутун орига ва иъмон ва эътиқодларига қарши болта чонадиган сўз бўлажакдур. Мусулмонлар букун мухторият эълон қилар экан, бунинг ила ҳеч кимнинг ҳукукига тегмаслар, бу билан Туркистон Русиядан асло айрилмай, балки унинг бир мустақил аъзоси бўлиб қолади. Туркистонда яшаган рус, яҳудий, армани ва бошқа ҳар миллатга ўзининг ҳақи берилар. Улар ҳам Туркистон Мухториятининг тенг ҳукукли бир аъзоси бўлиб яшажаклар.¹

Умуммусулмон съездининг 27 ноярбда қабул этилган қарори Тошкентда анча шов-шувларга сабаб бўлди. Жумладан, 1917 йилнинг 6 декабрида Жомё масжидида ўтказилган митинг шундан гувоҳлик беради. Унда жами 60 минг киши қатнашган эди. «Улуғ Туркистон» газетасининг хабарига кура, «Масжиднинг ички саҳни ва томлари одам билан лик тўлган». Митинг Саидгани Маҳмуд раислигида ўтган. Мунавварқори, Мулла Одил, Шерали Лапин ва бошқалар унинг ўринбосарлари эди. Газетанинг таъкидлашича, йиғилганлар Мухториятни бир овоздан маъқулладилар ва бундан буён Туркистонда ана шу Муваққат ҳукуматдан бошқа ҳеч қандай ҳукуматни тан олмасликка қарор қилди. Шундан кейин 60 минглик митинг «Омин, Оллоҳу акбар!» деб фотиҳа ўқиб, Халк Кенгашига содиқ қолишга қасамёд этган.

Митингга сўзга чиққан кишилар Совет ҳокимияти туғрисида ҳам ўз фикрларини билдиришди. «Улуғ Туркистон»нинг ёзишича, Халқ комиссарлари Советининг (ХКС) шаҳар Думасини таркатиб юбориш ҳақидаги буйруғи «бугунги кунда мутлақо мумкин бўлмаган ҳолиса», деб баҳоланган. Чунки, «300 минг киши номидан демократик йўл билан тўрт босқичли сайлов ҳақидаги қонунга мувофиқ

¹ «Улуғ Туркистон», 1917, 8 декабрь

сайланган Тошкент Думаси аъзолари ўрнига 700-800 солдат ва ишчилар Александров паркида сайлаган 4-5 комиссар билан алмаштирилган, холос".¹

Айни пайтда, митингда сўзлаган нотиклар Туркистон Мухториятига қарши чиққан ва мусулмон бойларида мавжуд бўлган мануфактурани мусодара қилишни талаб қилган мусулмон ишчилари ва уларнинг касаба уюшмасини танқид қилдилар. Уларнинг фикрича, «мусулмон ишчиларининг рус большевиклари билан яқинлашуви мусулмонларнинг манфаатига зиддир».

Митинг якунида бир овоздан ушбу қарор қабул қилинди: «Биз мусулмонлар синф ва даража айирмаларига қарамасдан, Туркистон Мухториятини олқишлаган ҳолда, Қўқондаги фавкулудда съезд тарафидан эълон этилган Туркистонда халқ ҳукумати вужудга келтирув ҳақидаги қарорга бутун вужудумиз бирла қўшилиб, ишонамизки, буюк Русия революцияси тарафидан эълон этилган ҳокимияти асосларининг сулоҳи ҳақини Русиянинг бирлашган демократияси Туркистон халқининг тарафидан бир оғиздан баён этилган тилагига қўшилур, ҳам бирга истиклол йўлида қадам босишда ва ўз кунимизни ўзимиз кўра бошлашда ёрдам этар.

Шунга иъмон этган ҳолда, биз ўлкадаги ҳамма мусулмонларни Мухториятли Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, ҳозирги ўлка идораси бошида бўлиб турган муваққат ташкилотлар билан қандай бўлмасин душманларча муомала қилувдан сакланишга даъват қиламиз.

Туркистон Мухторияти амалий суратда тезроқ вужудга келиши учун тинч ва тотувликни саклашимиз керак.

Яшасун Мухториятли Туркистон!». ²

Туркистон ўлкасининг турли шаҳар ва қишлоқларида Мухториятнинг олқишлаб, кўп минг кишилиқ намоёнлар бўлиб ўтди.

1 декабрда Наманган уездида 100 мингга қадар киши иштирок этган намоён бўлиб ўтди. Унда намоёнчиларнинг байроқларига «Яшасун мухториятли Туркистон

¹ Ушба жойда

² «Улуғ Туркистон», 1917, 10 декабрь

ва унинг ҳукумати!» деб ёзилган сўзлари ҳилпираб турар эди.¹

6 декабрда Жалолобод волостида қарашли Хонобод қишлоғида ҳам Мухторият эълон этилиши муносабати билан намойиш ўтказилди. Бир неча мингдан ортиқ киши Фозилхон мазоридан то бозорга қадар йиғилиб турди. Намойишда Абдулла эшон ва Хусейн Валидий сўзга чиқиб, халққа Мухториятнинг ташкил этилиши, мақсадларини тушунтиришди.

7 декабрда Қўқон шаҳрининг 42 жамоат ташкилотлари номидан йиғилган вакилларнинг қўшма мажлиси бўлиб ўтди. Унда қабул қилинган қарорда кўп миллионли Туркистон халқига табриклар йўлланди.

Самарқандда бўлиб ўтган вилоят Совети съездида йиғилганлар Туркистон Мухториятига қўшилишга қарор қилдилар ва Халқ Мажлиси таркибига 5 вакил сайладилар.

Каспийорти вилоятида ҳам съезд чақирилиб, унда Туркистон Мухториятига қўшилиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Миллий матбуотда Туркистоннинг таниқли маърифатчилари, сиёсий ва жамоат арбоблари ўз мақолаларида мухториятни табрикладилар. Улар орасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўғли, Абдулҳамид Чўлпон, Ислом Шоаҳмедов, Мунавварқори ва бошқалар бор эди.

Жумладан, Абдурауф Фитрат «Мухторият» деб номланган мақоласида ички туйғусини қуйидаги сўзларда ифодалайди: «Туркистон мухторияти ... Темур ҳоконининг чин болалари ёнида, туркистонли тубчак турклари орасинда, мундан утурли, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмайман. Туркистон туркнинг қонини қайнатувчи, иъмонини юксалтирувчи бир қувват бор эса ёлуз шу сўзда бордур: Туркистон Мухторияти!

Эзлик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз копонди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, но-

¹ Ўша мавза 1917, 13 декабрь.

² Ўша жойда.

мусимиз ғасб килинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига қлинди - тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйрутга бўйсундик, битун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, иъмонларимизма авраб сақладик: Туркистон Мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруксиз турмаларда ётганда, йиртиувчи жандарманинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузулди, кузимиз ёруксиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушгун руҳимизни кўтармак учун шул қопқоронғу дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўра эди. Ул нима эди? Туркистон Мухторияти!¹

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрида бўлиб ўтган фожеали воқеалар катта аҳамият касб этади. Чунки бу кун Февраль инқилобидан сўнг Туркистон заминида биринчи марта халқнинг қони тўқилди.

Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати Мовтуди шариф байрами кунини, яъни 13 декабрни «Туркистон Мухториятининг миллий жамғармасига пул йиғиш кунини» деб эълон қилди ҳамда бу маблағ мустақиллик ва озодликни мустаҳкамлашга хизмат қилишини билдирди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари имзо чеккан «Мурожаатнома»да съезд қарорлари ва ҳукуматнинг яқин иш режалари хусусидаги маълумотлар билан бирга, бутун Туркистон аҳлига чакирик ҳам бор эди. Унда, жумладан, қуйидагилар қайд этилди: «Туркистоннинг барча фуқаролари - мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофида бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қўлоқ

¹ «Хуррият», 1917, 5 декабрь.

эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдураси остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодликларига замин яратадилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оҳ чекади ва хориган инсон кучсизланиб қонли қиличини қуйи солади. Одамзоднинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадирки, бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар... Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи ҳужайин бўлиб, тарихини ўзи яратажак вақт келди. Бизнинг олдимизга қўйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улутворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлигига жуда чуқур ишонган ҳолда биз оллоху таолодан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Худди ўша кунлари Тошсоветга Эски шаҳар аҳолиси номидан митинг ва намойиш учун ариза тушди.

Тошсовет қарорига кўра, митинг ва намойиш Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида ўтказилиши маъқулланиб, Янги шаҳарда ўтказилишига рухсат берилмади. Туркистон большевикларининг нашрига айлانган «Наша газета»нинг ахборотига кўра, «Тошсовет бу билан мусулмон аҳолисининг кенг оммаси рус аксилинқилобчи тўдаларининг найрангларига учиб, кўр-кўрона равишда жабрдийда бўлиб қолмаслигининг олдини олган»².

13 декабрь куни эрталаб соат бешда эҳтимолдаги тартибсизликларни бартараф этиш мақсадида, ҳарбий қисмлар Ўрда яқинида Эски шаҳарга ўгиладиган йўлларни беркитди.

Шу куни эрта тонгдан Эски шаҳар байрам киефасида эди. Ҳар тарафдан, куча ва торкўчалардан Шайхонтохур масжиди томон гуруҳ-гуруҳ одамлар оқиб кела бошлади. Соат 12ларда кўп минг кишилик йиғин тўпланди. Ҳуқмрон партияларнинг раҳбарлари ва Халқ Комиссарлари Совети (Совнарком) аъзолари митингга қўшилди³.

¹ ЎзФА тарих музейи архиви.

² «Наша газета», 1917, 15 декабрь.

³ «Улут Туркистон», 1917, 13 декабрь.

Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисми ҳам гавжум эди. Эрта тонгдан бу ердан ҳам жуда катта гуруҳ «Туркистон ўлкасига мухторият!» шиори ёзилган байроқ билан кела бошлади. Бу, шаҳардаги рус жамоатчилиги вакиллари эди. Улар Шайхонтохур масжиди томон юриб мусулмонларни табрикламоқчи эди. Ҳарбийлар уларни утказиб юборади. Соат 9 дан 30 дақиқа ўтганда Ўрда кўприги олдида яна бир тўда пайдо бўлади. Уларнинг сони 2-3 минг кишига етарди. Ҳарбийлар қон тўкилмаслиги учун буларни ҳам утказиб юборади. Улар ҳам Шайхонтохур масжиди олдидаги митинг сафига қўшилади.

Намойишга мусулмонлардан ташқари руслар, яҳудийлар, арманлар, шунингдек, большевиклардан бошқа турли ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг вакиллари ҳам чиқишди. Намойишчилар Шайхонтохур масжиди олдида йиғилди. Тўпланганларнинг бошлари узра 100 га яқин қизилмовий ва яшил байроқлар хилпирарди. Митингни Мунавварқори очди. У йиғилганларни муборак кун билан табриклади. Бу ерга йиғилган муллалар Қуръондан суралар ўқишди. Митингда турли ташкилот ва уюшмалар вакиллари нутқ сўзлади. Улар маърузаларида ўзларини халқ комиссарлари деб атаган большевикларнинг хатги-ҳаракатларидан норозиликларини билдиришди»¹.

Шу пайтда тўпланганлар орасидан ғаламислар чиқиб, нутқларида йиғилганларни камоқхонага бориб, собик Вактли ҳукумат комиссари Г.И.Доррер ва ҳибсдаги бошқа кишиларни озод қилиш, сўнгра ҳокимиятни қўлга олишга чақира бошлади. Ана шу чақириқлардан таъсирланган бир гуруҳ митинг қатнашчилари умумий оммадан ажралиб чиқиб, Ўрда кўпригидан ўтиб, Москва кўчаси бўйлаб Янги шаҳар томон йўл олишди.

Ҳарбийлар тукнашув юз бермаслиги учун намоишчиларни утказиб юборишга мажбур бўлишди. Бирок, Янги шаҳарга ўтгач, намоиш тинч юриш ҳолатини тезда йўқота бошлади. Намойишчилар орасидан бир гуруҳ зобит ва амалдорлар шаҳар соқчилари бошлиғи Гудовични гаров учун қўлга олишди. Шундан кейин одамлар тўдаси камоқ-

¹ Ўша манба 1917, 16 декабрь.

хона гомон юрди, Доррер ва Ивановлар озод этилди. Улар автомобилга ўтказилиб, намоёнчилик кузатувида Кауфман боғига (ҳозирги Амир Темур хиёбони) йўл олишди. Аскарлар Доррер ўтирган машинани тўхтатмоқчи бўлганда оломон ичидан ўқ отила бошлади. Кейинчалик аскарлар ўзларини тутиб туролмай, аввал милтиқлардан сўнгра пулемётдан ўт очишган. Эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлган, Доррер ва Иванов большевиклар томонидан ушланиб, отиб ташланган. Мухторият раҳбарлари бу воқеалар юзасидан махсус мурожаат билан чиқишди. Унда қуйидагилар таъкидланади: «Биз Халқ Кенгаши ва Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукумати аъзолари чин юракдан таассуф билдирамиз ва туркистонлик мусулмонларнинг эзгу ҳис туйғуларини ҳақоратловчи бу воқеаларга қарши чиқамиз. Ана шу муносабат билан, бизлар мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатилиши учун зарурий чоралар қўрилиши йўлида барча кучларимизни ишга соламиз. Ҳозирча эса Туркистон халқидан собитлик ва хотиржамлик курсатишларини сўраймиз. Бу энг оғир кунларда мусулмонларнинг тинчликни сақлаб қолишлари ниҳоятда зарурдир»¹.

Бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, ўша заҳотиёқ, Петроградга - Халқ Комиссарлари Советига ўлка Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимини эгаллаб турган Федор Колесовдан қуйидаги мазмунда телеграмма юборилади: «Қўконда реакцион буржуазия томонидан тайёрланган мусулмонлар съезди Туркистон Мухториятини эълон қилди, энди вужудга келган Мухторият ҳукумати Туркистон пролетар оммаси томонидан тан олингани ҳолда, бор кучи билан ўлканинг айрим шаҳарларида мухториятни эълон қилишга тайёрланмокда. Шу йил 13 декабрда - Муҳаммад пайгамбар туғилган кунда Тошкентда Мухторият эълон қилинди». Марказдан «Жойларда ҳокимият сиз ўзингиз, демак сиз ўзингиз буйруқларни ишлаб чиқинг», деган мазмунда жавоб келади.

«Наша газета»дан 13 декабрь воқеалари шарҳига оид

¹ Ўша манба 1917, 20 декабрь.

берилган мақолада, жумладан шундай дейилади: «Қора кучлар айтишича, биз мухториятга қарши эмасмиз, биз фақат қозғалди мухторият тарафдори-ю, уни ҳаётга жорий этишга қарши эканмиз. Ахир, биз бир неча бор ўқувчиларимиз эътиборига, асосан, мусулмон аҳолига... бизлар принцип жиҳатидан мухторият тарафдорларимиз, шу боис эзилган ва ҳўрланган мусулмон аҳолининг нафақат озод бўлишлари, балки мусулмон аҳолининг тездан фикрлари очилмоғи ва миллий иштиёқларининг амалга ошишига чин дилдан ҳаракат қиламиз». Ана шу муносабат билан «Халқ Комиссарлари Совети махсус қарор қабул қилди ва уни Ижроия қўмитаси тасдиқлади. Бу ҳужжатга асосан, Туркистон Таъсис съезди чақирилади. Фақат унинг ўзигина Туркистон ўлкаси Мухториятини эълон қилишга ҳуқуқлидир»¹.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Мухториятга бўлган муносабат хилма-хилтигича қолаётган эди. Агар Туркистон эсерлари 1918 йилнинг 8-10 январида бўлиб ўтган иккинчи съездларида Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукуматини қўллаб-қувватлабгина қолмай, балки Халқ мажлисига ўз вакили Скомороховни юборишга қарор қилган бўлсалар, Тошкентдаги Жомеъ масжидида бўлиб ўтган митингда маҳаллий уламочилар Муваққат Мухтор ҳукуматни танқид қилиб, «улар шу вақтгача бизнинг манфаатимиз учун ҳеч нарса қилолгани йўқ», дея уни қўллашдан бош тортади. Бу хабар эса, «Улуғ Туркистон» рўзномаси мухбирининг ёзишича, мусулмонлар орасида кенг тарқалиб, фикрларнинг бўлинишига олиб келган. Баъзилар жуда хайрон бўлишарди: «Бу қанақаси?! Аввалига «Уламо» бизни Мухторият учун қасамёд қилдирди, энди эса қарши бўлишга чақираяптими?» Зеро шу митингда, бундан буён Тошкентда алоҳида ўзига хос мухторият эълон қилиниб, унинг номидан иш қўрилишига қарор қилинади².

«Фуқаҳо» (ислом ҳуқуқшунослиги) жамияти эса, 8 январь кuni ўзининг махсус мажлисида уламочиларнинг

¹ «Наша газета», 1917, 15 декабрь.

² «Улуғ Туркистон», 1918, 10 январь.

бу хатти-ҳаракатини «ақлга сиғмайдиган ва шариятга зид иш» деб эълон этади¹.

Тошкент уламочиларининг Туркистон Мухториятини тан олмасдан, ўзларига бошқа бир «Тошкент уламоси жумҳурияти» деб номланган мухториятни ташкил қилишга уринганларидан хабардор бўлган Фарғона уламолари айтилишиб, бу воқеани муҳокама қилишади. Сўнгра, Тошкент «Шўрои Уламо»сига мурожаат этиб, уни умум-туркистон иттифоқидан айрилмасликка чақиришади. Бу мурожаатномани Тошкентга машҳур уламочи қўқонлик Мулло Камол Қози билан Марғилонлик домулло Қосимхон қози етказишади. Мурожаатномада, жумладан, шундай дейилади: «Рус зolimларидан халос бўлмак учун Туркистон аҳли ва унинг вакиллари Мухторият эълон қилдилар. Шундай муҳим ва масъулиятли вазиятда биз ихтилоф ҳолатида бўлишимиз яхши эмасдур. Муборак Ватанимизни ва динимизни саломатлиги иттифок ва иттиҳоддадир»².

Фарғона уламолари «Ҳадис»дан мусулмон уммати бирлиги тўғрисида айтилган сўзларни мисол келтириб, тошкентликларни Қўқонда ташкил топган Мухториятдан айрилмасликка, аксинча, иттифок ва бирликка чақирдилар.

Туркистон Мухториятига муносабат тўғрисидаги масала 25 декабрь куни Қўқонда ўз ишини бошлаган мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг I фавкулодда съездининг диққат марказида турди.

«Улуғ Туркистон» газетаси хабарига кўра: «Большевойлар бунга қадар Қўқонда бўлгон 4 - фавкулодда мусулмон съездини бойлар ила муллалар (буржуйлар) съезди деб қарадилар ва шул баҳона ила идорани Мухторият ҳукуматига бермиёлар эди. Энди бу баҳонага жой қолмогон бўлса керак. Чунки ҳозир Туркистон Мухторияти рабчий, деҳқон ва улар тарафидан буюк бир миқдорда вакиллар сайланиб, мухторият идораси тамомила демократия асосина қўйилди. Бундан сўнг большевойлар қандай бир

¹ Ушш маъба, 1918, 11 январь.

² Ушш маъба, 1918, 26 январь.

³ Ушш маъба, 1918, 4 январь.

бахона топиб Мухториятга қарши туралар экан?»

Бир неча кунлик баҳслардан сўнг, съезд 1917 йил ноябрь ойида Умуммусулмон съездида тузилган Туркистон Мухторияти Вақтли ҳукумати қўллаб-қувватлашга ва унинг таркибига Мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлар съезди вакиллари киритишга қарор қилди.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ўша кунларда съездда В.И.Ленин ҳузурига махсус вакиллар юбориш масаласи ҳам муҳокама этилди. Зотан, совет ҳокимиятининг раҳбари шахсан ўзи туркистонликларга мухторият қандай бўлишини тушунтириб бериши умид қилинди. Бироқ съезд сўнгги қарорига қўра, Петроградга Халқ Комиссарлари Советига телеграмма йўллайдиган бўлди.

1917 йилнинг 27 декабрь куни юборилган телеграммада шундай дейилади: «Халқ Комиссарлари Совети эълон қилган шиорлар Туркистонда жорий этилмоқда. Бутун Туркистон халқи иккала съездда Туркистон Мухториятини бир овоздан эълон қилди ва Туркистон Таъсис мажлисига ўлкани бошқаришнинг сўнгги шаклини ишлаб чиқиш таклиф этилди. Барча шаҳарлар ва қишлоқларнинг турли ташкилотлари намоёнлари ва қарорларида Мухториятнинг эълон қилинишини қўллаб-қувватлаётдилар. Сайланган Халқ Советида руслар ва овруполиклар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг 2 фоизини ташкил этса-да, биз томонимиздан 33 фоиз ўрин ажратилган, халқларнинг урушига чек қўйилиши, аннексия ва контрибуциясиз сулҳ тузилишига бир овоздан қўшилиамиз.

Мусулмон пролетариатининг фавқулудда съезди Халқ Комиссарлари Совети томонидан Туркистон Мухториятининг мустақамланиши учун ҳақиқий чоралар кўрилади, шу билан халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш тўғрисидаги шиорнинг катъийлиги ва бунга чин дилдан интилаётганлигини намоён этилади, деб ишонади. Туркистон мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг I фавқулудда съездида қабул этилган қарор ҳақида маълумот бериб, сизлардан Россия Демократик Республикасининг олий ҳокимияти сифатида Тошкент Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни Туркистон Муваққат ҳукуматида топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни

сўраймиз. Бу билан сиз Туркистонни жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлурдингиз»¹.

Мухториятчиларнинг эътироф ҳақидаги талабларини Бугунроссия мусулмонлари Миллий Шўроси қўллаб-қувватлади.

Совет ҳукуматида миллатлар ишлари бўйича комиссар бўлган И.В.Сталин, 1918 йил 5 январда бу талаб хатига Қўқондаги Туркистон ҳукуматига берган жавобиди: «Тошкентдаги Совет комиссариятини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқота биласиз», - деб ёзди. Сталин Туркистон Мухториятининг қўлида куч йўқлигини яхши биларди. Тошкентдаги Совет ҳукумати эса Туркистон Мухторияти ҳукуматини ўзи учун хавфли деб билди ва қандай бўлмасин уни йўқотишга тайёргарликни бошлади.

Тошкентдаги Совет ҳокимияти вакиллари Қўқондаги воқеаларни диққат билан кузатибгина қолмай, балки унинг ривожига ўз таъсирини ўтказишга урина бошлади. Жумладан, Совет комиссари большевик П.Г.Полторацкий шу съездда сўзга чиқиб, Туркистон ўлкаси Советларининг келгуси съезди ҳақида маълумот берар экан, унда Туркистон Мухторияти масаласи курилишини маълум қилади ҳамда ўз фикрини шундан давом эттиради: «биз камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз, аммо биз бойларнинг мухториятига қаршимиз. Биз мухторият учун курашар эканмиз, буржуазия қўлидаги ҳокимиятни ўзимиз учун тортиб олганимиз йўқ, биз ишчи синфи ва камбағаллар учун тортиб олдик. Биз ҳокимиятни рус буржуазияси қўлидан мусулмон буржуазияси қўлига топшириш учун тортиб олганимиз йўқ. Ҳокимиятни биз ишчи ва солдат депутатлари Совети учун олдик. Биз мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайверамиз»².

П.Г.Полторацкий нутқидан сўнг, съезд томонидан мах-

¹ «Ишчилар дунёси», 1918, №2, 22-23-бетлар.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. I. с. 126-127.

сус қарор қабул қилинди. Унда шулар таъкидланди: «27 ноябрда бўлиб ўтган Умуммусулмон съездида Туркистоннинг Мухторият деб эълон қилиниши муносабати билан ўлкада вужудга келган вазиятни муҳокама қилиб, ўлка съезди шуни баён қиладики, бу съезд буржуазия съезди бўлди деган гапларни баъзи гуруҳлар томонидан тарқатиши ҳақиқатга тўғри келмайди, зеро, 27 ноябрдаги Умуммусулмонлар съезди бўлиб, унда бутун аҳоли вакиллари қатнашди.

Мазкур съезд, мавжуд Кенгашга ва Туркистон Мухторияти ҳукуматига тўла ишончдадир, унинг таркиби - ишчи ва деҳқонлар манфаати учун хизмат қилувчи тараққийпарвар зиёлиларимиз ҳамда диний тарбиячиларимиз - Куръони шарифни ўргатувчи инқилобий домталаримиздан иборат». «Ички ишларга» аралашиларни номақбул деб билган съезд «рус демократларини» «Шарқ халқларига мурожаатнома»даги шиорларни амалда кўрсатиш ва унга риоя этишга чакиради»¹.

Шу ўринда, яна бир муҳим масалага тўхталиб ўтиш керак. Бу ўлка Совет халқ комиссариятининг Туркистон Мухториятига муносабати, Ўлканинг совет органлари мухтор муваққат ҳукуматини тан олмасликларини биринчи кунлардан бошлаб маълум қилдилар ва бу ҳукуматга аксилинқилобий, миллатчи, буржуа ҳукумати дея баҳо беришди. Ўша кунларда «Наша газета» мусулмонларнинг кўп минг кишилиқ митинги тўғрисида хабар бериб, қабул қилинган қарорда «Йиғилганлар қаллоб Муваққат ҳукуматни тан олмайдилар, дея эълон қилганлар» хусусида тўхмат сўзларни ёзади. Бу газета Мухториятга қарши чиққан мусулмон ишчилари айрим вакилларининг хатларини чоп этишни уюштиради ва уларни барча мусулмон меҳнаткашларининг фикри, дея даъво қилади.

Вазият мухториятчилар фойдасига ўзгараётганини сезган большевиклар Мухториятнинг, шунингдек, уни қўллаб-қувватлаган кишиларнинг шахсий ҳисобларидаги барча маблағни мусодара қилиш тўғрисида қарор чиқарди. 29 декабрда эса бутун ўлка бўйлаб қамал ҳолати эълон

¹ «Ишчилар дунёси», 1918, №1.

қилинди. Тошкент Совети ва бошқа жойлардан Кукон Советига тинимсиз равишда ҳарбий мадад юборила бошлади. Мухториятчилар билан большевиклар ўртасидаги кураш тобора кескин ва муттасил тус ола бошлади.

Тошсовет мухтор ҳукуматни яккалаб, унинг имкониятларини чеклаб қўйишга қаратилган бир нечта талбирларни амалга оширади, шу жумладан, Тошкент шаҳар думасини тарқатиб юборади, «Туркестанский вестник» газетасини ёпади ва ҳоказо. Бу хатти-ҳаракатлар эса, ўз навбатида, уларнинг бир-бирига муҳолифлигини янада кучайтирди.

Иккала ҳокимият ўртасидаги муносабатлар жиддийлашиб бориб, зиддиятли шаклга кира бошлади. Жумладан, туркистонлик большевикларни раҳбарларидан бири И.О.Тоболин 1918 йилнинг 19-26 январида бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси Советларининг IV ўлка съездидаги нутқида шундай дейди: «Биз нафақат Россия ҳақида, балки меҳнаткашлар тўғрисида, пролетариат синфи тўғрисида қайғураяпмиз, агар халқ хоҳиш-иродаси бу ўлканинг Россиядан ажралиб чиқишини референдум орқали ҳал этишни истаса, унинг ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз». У мухториятга очикдан-очик қарши чиқади: «Бироқ мухториятни ҳозир, зудлик билан амалга ошириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Зеро, мухториятнинг энг биринчи шартига кўра, бу ўлкада ҳарбий қўшиқлар олиб чиқиб кетилиши керак. Агар биз мухторият тушунчасидан келиб чиқадиган ана шу асосий ҳолатни амалга оширсак, унда инқилоб бикинига зарба берган бўлур эди, ўлкада эса аксилинқилобчилар ҳокимияти қарор топар эди. Шунинг учун «Мамлакатнинг уруш ҳолатида эканлигини назарга олган ҳолда, бизлар мухторият ҳолатидаги ва ҳатто мустақил давлатни ташкил этиш учун тайёргарлик ишларини бошлаб юборамиз».

Охирида Тоболин Советларнинг IV ўлка съезди большевиклар фракцияси номидан қарорнинг қуйидаги матнини тақлиф қилди: «Инқилобчи социал-демократлар партияси пролетариат мухториятини ташкил этиш учун ҳаракат қилади», шу боис «депутатларнинг қасаба Совет (союз)лариға жалб этиб, мусулмон пролетариатининг синфий

гунга қадар содир бўлаётган воқеа тўғрисида Тошкентга хабар бериш ва ҳарбий ёрдам сўрашга улгурган эди. 13 февраль кечаси соат учда Фарғонадан тўртта замбарак ва тўртта пулемёт билан қуролланган 120 (айрим маълумотларга қараганда 146) кишилиқ ҳарбий қисм етиб келди. Шу туннинг ўзидаёқ, инқилобий қўмита Мухторият ҳукуматига талабнома йўллаб, қундузи соат учга қадар қурол-яроғни топшириш, ваколатларидан воз кечиб, Совет ҳукумати тан олиш шартини қўйди. Мухторият ҳукумати аъзолари большевиклар талабини жавобсиз қолдирдилар. Шундан кейин инқилобий қўмита Мухторият ҳукумати аъзоларини ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарди.

18 февралда «Уламо» жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш юз берди. Мустафо Чўқай ўғли бошчилигидаги ҳукумат маҳкамаси ағдарилиб, Эргаш қўрбоши Қўкон хони деб эълон қилинди.

18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан ўлка ҳарбий комиссари Е.Л.Перфильев бошчилигидаги замбараклар билан қуролланган қўшин етиб келди. Перфильев шаҳарни уч тарафдан ўраб олиб, 19 февраль кун эрталаб соат ўндан ўн беш дақиқа ўтганда Эргашга талабнома йўллади. Эргаш унинг талабларини бажаришдан бош тортгач, Перфильев Қўконни 12 замбаракдан ўққа тутди. Қундуз соат бирда бошланган ўқ ёмғири шомгача шаҳарни вайрон этиб ташлади. Аммо шунга қарамай, мухториятчилар таслим бўлмай, ҳар бир бинони, ҳар бир дўконни, ҳар бир қарвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

Қизил гвардиячилар, австро-венгер ҳарбий асирлари ва арман бирлашмалари (дашноқлар)дан ташкил этилган ҳарбий қисмлар Қўкон томон юборилди.

Тинч йўл билан ҳокимиятни олишга ишонган Туркистон мухторияти ўзини ҳимоя қилишга етарли тайёр эмас эди. Шунга қарамай, мухториятчилар совет қўшинлари ҳужумини уч кун қайтарди. Улар қўлларига тушган нарса билан қуролланган эди. Қўлларида таёқ, болта, кетмон, ошпичоқ тутган эдилар.

«Туркистон - туркистонликлар учун» шиори билан чиққан мухториятчилар муқаддас уруш - ғазавот эълон қилишди ва вилоятлардан ёрдам кутишди. Бирок, афсуски,

мухториятчилар бошқа жойлардан етарли ҳарбий ёрдам олишмади.

Ваҳимага тушган аҳоли шаҳарни ташлаб кета бошлади. «Қўқонда даҳшатли манзара ҳосил бўлганди. Эски шаҳарнинг учдан бири тўлиқ вайрон этилди. Ҳамма ёқда ўликлар. Уларнинг бир қисми куйиб кетган. «Баъзи маълумотларга кўра, шаҳар портловчи моддалар билан бутунлай бузиб юборилган».

Қадимги маданий ва бой савдо шаҳри бўлган Қўқон таг-тути билан вайрон қилинди ва кўп йиллар шу ҳолда қолди. Қўқондаги Мухторият ҳукумати тор-мор этилди, бироқ бу ёнғин, бу оловлар қаъридан халқ қаҳр-ғазаби босқинчиларга нафрати, кўнгилга тугилган ўчи сифатида тарих илмида «босмачилик» деб аталган ҳаракат Қакнус куш каби ёриб чиқди... Ҳар бир ҳодисанинг сабаб ва натижаси бўлганидек, бу қонли воқеа ҳам ўзининг кейинги оқибатларига эга бўлди.

Шундай қилиб, маҳаллий аҳолининг асосий талаби - миллий давлатчилиқни барпо этиш эди. Туркистонликлар яна ўз тақдирларининг эгаси бўлмоқ учун демократик асосдаги мустақил давлатларини тиклаш бўйича илк амалий қадам қўйишга уриндилар.

Бироқ... 1918 йил февралида большевиклар қарори билан икки ярим ойлик фаолиятдан сўнг «параллел мусулмон ҳукумати» сифатида тугатилди. Совет тузуми бу ваҳшийликни қўрқитиш учун амалга оширди: Туркистонда ҳеч ким ва ҳеч қачон ўзбошимчалиқ билан мухторият барпо этмасин.

Туркистон Мухторияти миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласини демократик йўл билан ҳал этишга бел боғлаган халқ иродаси ва илғор зиёлиларнинг кўтаринки хатти-ҳаракатлари заминида вужудга келди. Табиийки, зўравонлик, шовинизм билан қуролланган янги мустабид большевиклар миллий мустақилликка интилишнинг ҳар қандай қўринишига тиш-тирноғи билан қарши эдилар. Синовдан ўтган эски усул - халқни алдаш, шафқатсиз қиринг, талаш усули бу гал ҳам ишга солинди ва эзгу ниятлар, катта мақсадлар билан юзага келган ҳаёт-бахш ғоялар қуртаклигидаёқ эзиб ташланди.

Жадидлар - истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари

Жадидлар билан Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати ўртасида ҳеч қандай алоқа бўлмаган, деган фикрлар ҳатто ҳозир ҳам тез-тез айтилмоқда. Тўғри, Туркистон Мухторияти ҳукумати тор-мор этилганидан кейин унинг тирик қолган ва большевиклар қўлига тушмай қолган аъзолари бу ҳаракатни ташкил қилиш ва уюштиришда дастлаб қатнаша олмадилар. Лекин олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, жадидлар нафақат ушбу ҳаракатда ишгирок қилдилар, балки истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурачилари сифатида тарих саҳнасига чиқдилар. Мазкур мақолада биз жадидлар билан истиқлолчилик ҳаракати ўртасидаги ўзаро алоқадорликни, жадид мунавварларининг юрт озодлиги ва Ватан мустақиллиги йўлида совет режими ва қизил армияга қарши олиб борган ҳаёт-мамот курашларини баҳоли қудрат кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, 1918 йил февралда Қўқон шаҳрида фаолият кўрсатаётган Туркистон мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан тор-мор қилинган эди. «Туркистоннинг энг тарихий ва буюк савдо шаҳри», асосан, шоирлар, хунарманд ва савдогарлар юрти ҳамда собиқ хонлик пойтахти бўлган Хуканди латифда куйиб қол бўлган харобаларнинг мунғайиб туриши, ўн мингга яқин кишининг уч кун давомида ўлдирилиши, боз устига яна ўн минглаб одамларнинг бошпанасиз, озиқ-овқат ва кийим-кечаксиз қолиши, тинч аҳоли устига ўша 1918 йил февралда ёндирувчи снарядларнинг отилиши - коммунистлар партияси томонидан собиқ Россия империясининг чекка ўлкаларида ленинча-сталинча миллий сиёсатнинг амалга оширилиши, қизил империянинг дастлабки хуружи эди.

Туркистон мухторияти ҳукуматининг раиси Мустафо Чўқай ўтли ўз хотираларида ёзганидек, ҳукумат аъзоларидан «Носирхон Тўра Наманганда, Герцфельд Самар-

қандла, Убайдуллахўжа Ашхобод-Самарқанд йўлида, Обиджон Бухорода, Шоаҳмадбек эса Қўкон қўргони ичида экан, большевиклар қўлига тушиб қолган эдилар»¹. Ҳарбий ишлар вазири Маъди Чанишев 1918 йил февралнинг охирида Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида қизил аскарлар томонидан отиб ташланди,² ҳукумат раиси Мустафо Чўқасевнинг ўзи аввал Фарғонадан Оренбург орқали Боку ва Тифлисга, сўнгра эса Туркияга жўнаб кетишга мажбур бўлган эди. Бу орада Туркистон ўлкаси ХКС Туркистон мухториятининг бутун раҳбарларини қонундан ташқари, деб эълон қилди ва уларга тегишли мол-мулк мусодара қилинди.

Лекин орадан кўп ўтмай, Туркистон мухторияти ҳукуматининг халқ маорифи вазири, Намангандаги «Шўрон Исломия» ташкилотининг раҳбари Носирхон Тўра Камолхонтўраев, ҳукумат хазиначиси Саидносир Миржалилов, Туркистон Миллат Мажлиси аъзоларидан Олимхон Тўра Шокирхонтўраев, Обиджон Умаров ва Тошкент муфтиси Садриддин Шарифхўжаев кабилар истиклолчилар билан алоқа урнатишди. Улар Фарғона водийсидаги аҳоли орасида ва қўрбошилардан Шермуҳаммадбек, Раҳмонкул, Парпи йигитлари ичида бўлиб, мужоҳидларни совет ҳокимиятига қарши курашга сафарбар қилишда муҳим роль ўйнайдилар³.

Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракатининг гоявий раҳнамоларидан бири Носирхон Тўра Саид Камолхон Тўра ўғли эди. Носирхон Тўра (1871-1938) Наманган шаҳрида мударрис оиласида туғилади. У отасининг мадрасаси ва Бухоро шаҳрида таҳсил олади. Носирхон Тўра Наманганда бош мударрис бўлгач, бутун Фарғона водийсида унинг шуҳрати тарқалади.

Туркиялик тадқиқотчи М.Х.Эрктуркнинг ёзишича, Носирхон Тўра чет мамлакатларга бориб, Бағдод, Дехли, Хижоз ва Кобул шаҳарларида ҳам таҳсил кўрди ва улардаги

¹ Мустафо Чўқай ўғли. Истиклол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Тошкент, 1992, 49-бет.

² Қаранг: Война в песках. Материалы по истории гражданской войне к XII тому. М., 1935, с.201.

³ Бу ҳақда қаранг: Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-руйхаг, 201-ши, 2-варақ.

хаёт жараёнларини, ислом асосларини янада чуқурроқ ўрганиб, 1912 йилда Туркистонга қайтди. Чет мамлакатларда яшаган вақтида мамлакатнинг тараққиёти учун унда туганмас қизиқишлар бошланди. Айниқса, унга Қоҳира ва Техрондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, Ҳижоздаги тараққийпарвар оқимлар кўпроқ таъсир этган эди. Шунингдек, у Туркиядаги ёш турклар ҳаракатини яқиндан кузатиб борган эди¹.

Носирхон Тўра - Намангандаги «Шурои Исломия» ташкилотининг раҳбари эди. У 1917 йил Наманган шаҳар Думасига сайланди. Фарғонадаги жадидчилик ҳаракатининг бошлиқларидан бири Ашурали Зоҳирийнинг маълумот беришича, агар Носирхон Тўра Туркистон мусулмонларининг фавқуллодда IV курултойини чақириш устида жон куйдирмаганда эди, балким бу курултой чақирилмай қолиши мумкин эди. Носирхон Тўра мухторият ҳукуматининг маориф вазири сифатида мамлакатда маориф ва маданий-оқартирув ишларига асос солди ҳамда бу йўлда миллий зиёлиларнинг фаоллигини кучайтира бошлади. Афсуски, унинг ҳаракати кўпга чўзилмади.

Мухторият большевиклар томонидан қонга белангач, бир йил давомида яширин ҳаёт кечирди. У махфий равишда Омон Паҳлавон, Муҳитдинбек, Жонибек қози ва Раҳмонкул кўрбоши каби миллий мужодада кўмондонларига маслаҳатлар берар ва уларнинг ҳаракатларини марказлаштириш ташвишида бўлар эди. Носирхон Тўра тез орада Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг гоявий раҳнамоларидан бири сифатида мужоҳидлар ўртасида танилди. ОГПУ маълумотида ёзилишича, Носирхон Тўра «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Наманган филиалига аъзо бўлиб, бу ташкилотнинг ячейкасини Косонсой шаҳрида ташкил қилади. Шермуҳаммадбек Носирхон Тўрани узига пир деб эълон қилган ва ушбу марказдан доимо Фарғонадаги совет қўшинларининг аҳволи тўғрисида маълумотлар олиб турган.

Лекин Носирхон Тўранинг бу фаолияти фақат 1919

¹ Эрктурак М.Х. Сайид Носирхон Тўра // Турон тарихи. Илмий тўплам. №3.Т., 1994, 21-б.

йил охиригача давом этади. Большевиклар уни камокка оладилар ва у 1924 йилда камокдан қайтиб келади. Орадан кўп ўтмай, Носирхон Тўра Советларга қарши фаолияти учун яна камокка олинади ва Туркистондан бадарға қилинади. У Оренбургда сургунликда беш йил яшайди ва ўзининг кўрган-билганларини «Оренбург мактублари» эсдалигида баён қилади. Носирхон Тўра 1929 йил бошида сургундан қайтиб, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистоннинг кўплаб шаҳарларида бўлади. Боймирза Ҳайитнинг ёзишича, 1929 йилнинг охирида қайтадан истиклолчилик гуруҳларини тузишга урингани ва мавжуд тузумга қарши курашгани учун совет ҳокимияти томонидан ҳибсга олинди. Носирхон Тўра 1938 йил 3 сентябрда камокда жон берди. Миллат фидойиси, Туркистон озодлиги ва мустақиллиги учун толмас курашчи, жалил мунаввари ва муборизи - Носирхон Тўра Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришишидан роппа-роса 53 йил олдин тоталитар тузум қурбони бўлган эди.

Носирхон Тўра фаолиятига баҳо бериб, хориждаги ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавий қуйидагиларни ёзган эди: «Мужоҳид олим ва нуфузли бир кўмондон, Қўқон мухторият давлатининг узвларидан эди».¹

Туркистон Миллат Мажлисининг бошқа бир аъзоси, муфтий Садриддин афанди ҳам Фарғона водийсидаги қурбошилар ўртасида жуда катта гоъвий ташвиқот ишларини олиб борди. Унинг тулик исм-шарифи Садриддин Махсум Шарифхўжа қози ўтли, асли тошкентлик ўзбеклардан, у Туркистон Миллий Бирлиги уюшмасининг Тошкент Комитети раиси ҳисобланган. Уюшманинг қарорига кура, Фарғона қурбошилари орасига юборилган Садриддинхон Махсум Ашт туманидаги Раҳмонқул гуруҳининг сиёсий раҳнамоси сифатида истиклолчилар ўртасида мустақилликка ишонч руҳини кўтаради, қурбошиларни Туркистондаги мавжуд аҳвол билан таништиради.² Мусулмонларни «кофирларга қарши муқалдас жиҳодга чорла-

¹ Шаҳобиддин Яссавий, Туркистон аччиқ ҳақиқатлари (араб имлосида ўзбек тилида) Истанбул, 1984.

² Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-руйхат, 209-иш, 2-варақнинг орқаси.

ган»¹ Садриддинхон, кейинчалик Афғонистонга муҳожир бўлиб жунаб кетади. Муҳожирликда Афғонистон садр аъзми Сардор Муҳаммад Хошим амрига кўра, у Қандаҳорга сургун қилинган ва СССРнинг буйруғига кўра, маҳаллий ноиб Махмуд Ой Қорали буйруғи билан 30- йилларнинг ўртасида қатл қилинган.

Туркистон республикаси ва Бухоро халқ жумҳуриятидаги жадидларнинг бир қисми бу пайтда совет ташкилотларида фаолият кўрсатишса-да, миллий мустақиллик туғрисидаги ўз ғояларидан воз кечишмаган эди.

«Тошкент жадидларининг отаси» ҳисобланган Мунавварқори Абдурашидхон ўтли кейинчалик ўзининг хотираларида ёзишича, 1917 йил августнинг охирида, унинг уйида Туркиядан келган Усмонбек ва Ҳайдар Афанди иштирокида «Иттиҳоди тараққийпарвар» (кейинчалик «Иттиҳоди тараққий») ташкилоти тузилади. Тошкентдаги Осипов исёнидан (1919 йил январь) кейин ушбу ташкилот тарқатилиб, унинг аъзолари «Бирлик» уюшмасини ташкил қилишади. Туркиядан келган Мустафо Субҳий бошчилигидаги бу жамият 2-3 йил яшайди, холос.² Бироқ, ушбу қисқа фурсатда ушбу жамият аъзолари Фарғона мужоҳидлари билан махфий равишда алоқа боғлашга ҳаракат қилишган. Баъзи маълумотларга қараганда, Мунаввар Қори, Миёнбузрук Солиҳов, Ашурали Зоҳирий Фарғонада бўлиб, кўрбошиларнинг қурултойида қатнашишади.

Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатини ғоявий жиҳатдан бирлаштиришда машҳур қирғиз ватанпарвари, Туркистон МИКнинг собиқ аъзоси, асли еттисувлик Т.Рискуловнинг ҳамюрти ва маслакдоши бўлган Тўрақул Жонузоқов муҳим роль ўйнади.

Боқуда, 1920 йил 1-8 сентябрда бўлиб ўтган Шарк халқлари қурултойининг иштирокчиси Т.Жонузоқов ушбу анжумандан сўнг, туркистонлик 40 та мусулмон делегатларининг ўзаро кенгашида ҳам қатнашди. Қурултойда қабул қилинган қарорлар Туркистон халқларининг кейинги

¹ Россия давлат ҳарбий архиви (РДХА), 278-фонд, 4-руйхат, 531-иш, 66-взрак.

² Мунавварқори. Хотираларим //Турон тарихи. Илмий тўплам. №1,Т,1992, 17-20-бетлар.

такдирида муҳим роль ўйнади. Бокудаги ушбу курултойда Турор Рискулов, Мунавварқори, Чўлпон, Салимхон Тиллахонов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Обиджон Махмудов, Тўракул Жонузоков, Зайниддин Қори Насриддинов, Хожи Сафо Жўрабеков каби гуркистонлик миллат фидойилари катнашдилар. Курултой ишида Туркиядан келган Анвар Пошо (уни Москвадан шахсан Лениннинг ўзи юборган эди) ҳам иштирок этади ва маъруза тайёрлайди (курултойда Анвар Пошо маърузаси ўқиб берилади). Курултой фаолиятига раҳбарлик қилган Коминтерн раиси К.Е. Зиновьев бўлса, Бошқирдистон миллий ҳукуматининг собиқ раиси, машҳур жаҳид мунаввари ва муборизи Аҳмад Закий Валидийга бу анжуманга катнашиш учун рухсат бермайди.

Т.Норбўтабеков Курултойда сермазмун нутқ сўзлади. У совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатини ўз нутқида қўйидагича фош қилди: «Биз озодлик, тенглик ва биродарлик шиорлари фақат қогозда эмас, балки ҳаётда ҳам амалга ошишини талаб қиламиз... Мусулмон дунёсининг бошқа қисмларида Туркистонда бўлган ҳодисалар қайтарилмаслиги учун мен ўзимизнинг ҳокимиятни огоҳлантириб қўймоқчиман. Биз уч йил ичида олиб борган сиёсатни, ундаги хатоликларни биламиз ва шундай деймиз: «Ўз ичларингиздаги аксилинқилобчиларни йўқ қилинг, миллий келишмовчилик уруғини сочаётган келгинди унсурларни йўқ қилинг, коммунизм ниқоби остида ишлайётган замонавий мустамлакачиларни йўқ қилинг»¹.

Бокудаги курултой ва кенгашда туркистонлик вакиллар, уларнинг аксарияти собиқ жаҳидлар эди, «совет ҳокимияти фаолиятдан норози» эканликларини Т.Норбўтабеков сингари ошқора баён қилдилар. Улар «Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши тарғибот» ишларини авж олдиришга ва «Октябрь инқилобининг уч йиллиги кунинда умумхалқ кўзғолони кўтаришга» чақирдилар.² Бахтга қарши, уларнинг бу режаси тўлиқ амалга ошмади.

¹ Ёшларнинг Востокда. Боку, 1-8 сентябрь 1920 г. Стенографический отчет. Петроград, 1920. С.87-89.

² РДХА, 278-фонд, 4-руйхат, 94-иш, 5-варақ - 6-варақнинг орқаси.

Кейинчалик Валидийнинг Туркистондаги энг яқин ёрдамчисига айланган Т.Жонузоков 1920 йил кузида Фарғона волийси кўрбошилари орасига жўнаб кетди. 1920 йил 15 декабрда Шохимардондаги Парпи кўрбошининг қароргоҳида бўлган кенгашда С.Тўхтабеков билан бирга Тошкентдан келган 4 киши ишгирок этди. Султонбек Тўхтабеков Туркистон МИК аъзоси бўлиб, у 1919 йил Андижон уезди ревкомининг бошлиғи бўлган. Большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ва қизил аскарларнинг босқинчиликларини ўз кўзи билан курган С.Тўхтабеков, 1920 йил октябрда Охунжон кўрбоши билан бирга (Охунжон сал олдин советларга таслим бўлган эди) истиқлолчилар томонига ўтган эди.¹ Тошкентдан келган 4 кишининг биринчиси, архив хужжатида келтирилишича, «қорақирғиз Тўракул; иккинчиси, Бошқирдистонлик вакил Элдорхон Мутин; учинчиси, Уфа татарларининг вакили, у ҳақда махфий хужжатда «жуда билимдон» деб таърифланган; тўртинчиси, ёш кирғиз эди².

Фарғонадаги қизил армия қўшинлари қўмондонлиги номига юборилган 1920 йил 17 декабрдаги «мутлақо махфий» маълумотда айтилишича, ушбу кенгашда Тўракул Жонузоков Фарғона волийсилаги кўрбошиларни большевикларга қарши янада фаолроқ кураш олиб боришга чақирди. У Парпи кўрбоши билан бўлган шахсий мулоқотларида Т.Рискулов тез орада Москвадан келишини (бу пайтда Т.Рискулов Туркистондан Москвага чақириб оlingан эди), улар Шермухаммадбекдан кура, кўпроқ Парпи кўрбошига таянишларини маълум қилди.³ Т.Жонузоков кейинчалик Шермухаммадбек қароргоҳида (1920 йил охирида) ва Андижон уездидаги Исроил кўрбоши йигитлари орасида ҳам (1921 йил июнда) бўлиб, советларга қарши фаол кураш олиб боришга ундади⁴.

Туркистон Миллий Бирлигининг 1921 йил сентябрь

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 701-иш, 28-варақ.

² Қаранг: РДХА, 278-фонд, 4-рўйхат, 14-иш, 6-варақ.

³ Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 25-варақ.

⁴ РХДА, 278-фонд, 4-рўйхат, 493-иш, 6-варақ.

ойида Самарқанд шахрида бўлган олтинчи конгрессидан кейин, яна Фарғона водийсидаги қўрбошилар орасига жўнаган Тўракул Жонузоқов (тахаллуси Канаев), истиқлолчилик ҳаракатига «ғоявий тус бера олди, қизил армия жангчилари ва маҳаллий» аҳоли ўртасида мурожаат йўли билан кучайтирилган ташвиқот олиб бориб, бор кучи билан босмачилар (истиқлолчилар - Қ.Р.) сафига рус офицерларини ҳамкорлик учун жалб эта билди». У Фарғонадаги истиқлолчиларнинг етакчи мафкурачиларидан бири ҳам эди. Хусусан, Исроил қўрбошига катта ҳажмдаги ташкилий ишларни йўлга қўйишда катта ёрдам берган Тўракул Жонузоқ ўтли «1921 йилнинг охиридаги тўқнашувларнинг бирида ҳалок бўлди»¹.

Хорижий мамлакатларда нашр қилинган Закий Валидий ва Боймирза Ҳайитнинг айрим китобларида ҳамда ҳозир республикамиз матбуотида чиққан баъзи мақолаларда ёзилишича, 1920 йилнинг кузидаёқ, бир гуруҳ собиқ ёш бухоролик жалидлар Файзулла Ҳўжаев бошчилигида Бухоро шахрида «Миллий иттиҳод» ташкилотини тузган эдилар. Бу ташкилот ярим яширин ҳолатда иш олиб борган. 1920 йил декабрь ойида, Бухоро шахрида Закий Валидийнинг келиши билан ташкилот ўз фаолиятини кенгайтирди, унинг аъзолари Бухоро жумҳурияти доирасидан чиқиб, бутун Туркистон тупроғи бўйича ҳаракат қилдилар. Ташкилотнинг асосий мақсади Бухоро жумҳурияти ва умуман, Туркистонни «советлаштириш - руслаштириш» таъсиридан сақлаб қолиш, чин маънодаги мустақиллик ва истиқлолга эришиш эди. Бунинг учун курашнинг ошқора ва яширин усуллари билан фойдаланиш кўзда тутилди. Ташкилотда Ф.Ҳўжаев, Отаулла Ҳўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мукомил Бурхонов, Ибод Ҳўжаев ва бошқалар фаол иш юритганлар.²

¹ Краткий очерк возникновения и развития босмачества в Фергане по данным к 1-му марта 1922 г. М., 1922. С.24-25.

² 1922 йил Тошкентда Аҳмад Икромов бошчилигида маҳфий иш олиб борувчи «Миллий истиқлол» фирқаси тузилди. «Миллий истиқлол» ва «Миллий иттиҳод» фирқаларини биргаликда яширин равишда истиқлолчиларни қўллаб-қувватлашда, бу фирқалар истиқлолчилик ҳаракатининг кейинги ривожланишида муҳим ўрин тутди. Демак, истиқлолчилик ҳаракати ўша 1919-1922 йиллардаёқ миллий истиқлол ғоялари билан маълум даражада қуролланган эди.

Туркистонда ўша даврдаги сиёсий курашнинг марказида турган сиймолардан бири, ҳозиргина исми зикр этиб ўтилган Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890-1970) эди. Валидий 1920 йил декабрдан то 1921 йил ноябригача Бухоро шахрида яшаб, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга уюштириш учун катта ишларни қилди. У Бухоро ҳукуматикининг раҳбарлари Ф.Хўжаев, Усмон Хўжаев, Абдулқодир Муҳиддинов билан ўз режаларини маслаҳатлашади. Закий Валидий кейинчалик ўзининг машҳур «Хотиралар» китобида эслашича, Туркиядан келган Анвар Пошо (1881-1922) ва Ф.Хўжаев, Валидий ўртасида 1921 йил октябрь-ноябрь ойларида Бухоро шахрида қизгин суҳбат-мунозаралар бўлган.¹ Бу мунозараларнинг асосий мавзун бутун Туркистон минтақасида бўлгани сингари, Бухоро жумҳуриятида ҳам авж олиб бораётган истиқлолчилик ҳаракатига («босмачилик»ка) нисбатан ўтказиладиган сиёсий йўлни аниқлаш эди. Шуниси характерлики, туркий халқларнинг бу уч буюк сиймоси Туркистон озодлиги ва бирлиги учун курашнинг уч кутбида туриб, бир-бирларидан фарқ қиладиган вазиятда ва алоҳида шароитларда фаолият олиб боришларига тўғри келди. Уларнинг ҳаёт шами ҳам дунёнинг турли манзилларида турлича тарзда сўнди. Лекин бу катта уқлик фаолиятини ягона нуктага бирлаштириб турган гоя, бу - ота юрт ТУРКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ гоёси эди.

Закий Валидий Бухорода яшар экан, жадидчилик гоёлари билан суғорилган сиёсий партиялар ташкил қилиш, уларнинг дастури ва режасини тузиш билан астойдил шуғулланди. Валидий томонидан 1921 йилда «Эрк» партиясининг 9 банддан иборат ва жадид тараққийпарварлари партиясининг 19 бандлик дастурлари ишлаб чиқилди. Дастурдаги фикрларнинг аксарияти бутунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Валидийнинг ёзишича, жадид тараққийпарварлари партиясининг дастурида куйидаги фикрлар устувор эди:

¹ Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинишни бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар. Бонқирд тилидан Ш.Турдиев таржумаси. Тошкент, «Адолат», 1997. 125-134-бетлар.

1. Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш - ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган Миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари Миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлиснинг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскари таянажак: ҳарбий хизмат мажбурий.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тула таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт ҳуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунилари тарафидан таъмин этилажак.

10. Ер масаласида ер ости ва ер усти бойликлари, ўрмонлари, ҳавзалари давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилув. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатлар-

нинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

18. Туркистонда энг аввало хунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак...»¹

Бухорода 1921 йил 2-5 августда бўлган Миллий Бирлик конгрессида (бу Москва конгрессидан кейинги 5 - конгресс эди) Закий Валидий раислигида «Ўрта Осиё Миллий Мусулмон Жамиятлари Федерацияси» (кейинчалик туркистон миллий бирлиги номи билан машҳур бўлган) уюшма тузилади. Миллий бирликнинг программаси Валидий раҳбарлигида ҳали 1921 йилнинг бошларидаёқ ишлаб чиқилган эди.

Туркистон Миллий Бирлигининг олтинчи ва еттинчи конгресслари Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида, 1921 ва 1922 йилларнинг сентябрь ойида чақирилади. Самарқанддаги конгрессда жамиятнинг 24 банддан иборат Устави ва Туркистон байроғи қабул қилинади. 1921 йил 6 сентябрда қабул қилинган Туркистоннинг Миллий байроғи бинафша рангда бўлиб, унинг асоси қилиб X асрдаги салжукий ва қорахонийлар давридаги байроқ танланган эди. Алвон рангдаги бу миллий байроққа Маҳмуд Қонғарий китобида тасвирлаб берилган байроқ асос қилиб олиниб, уни Темур ва темурийлар замонида ёзилган қўлёзма асарларидаги миниатюраларга суяниб яратишган эди. Байроқни тайёрлаш ишида Закий Валидий билан бирга Мунавварқори ва Тўрақул Жонузок ўгли иштирок этишди.

Самарқанд конгресси Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракатини ғоявий жиҳатдан жипслашувига анча хизмат қилди. Фарғонадаги кўрбошилар ҳузурида бир йилга бўлган Т.Жонузоқов ўз фаолияти ҳақида конгрессда ахборот берди. Анжуманда бутун Туркистондаги кўрбоши ғуруҳлари билан алоқа ўрнатиш ва ҳар бир кўрбошининг ҳузурига сиёсий маслаҳатчилар юбориш тўғрисида қарор қабул қилинди. Масалан, Самарқанд вилоятининг бош кўрбошиси, найманлардан бўлган Очилбой ёнига ўзбек

¹ Тўғон. Хотиралар .. 111-113-бетлар.

зиёлиларидан Қори Комил исми бир обрўли киши жўна-
тилди. Валидийнинг эътироф қилишича, бу конгресс Тур-
кистонда тўланган конгрессларнинг энг муваффақият-
лиси бўлди ва хурсандчилик вазиятида ўтди¹.

Валидий Фарғона мужоҳидлари билан алоқани мус-
тақамлаш учун 1920 йилдаёқ, Шермуҳаммадбек хузурига
Бошқирдистон ҳукумагининг Элдорхон Мутин деган
зиёли кишисини жўнатган эди. Элдорхон бекнинг қўши-
нида ҳарбий ишлардан сабоқ берди, ўрни келганда қўрбо-
шиларга рус тилини ўргатди. «Элдорхонни менинг олдимга
юбориб, жуда яхши қилган эдингиз. Ҳозир Қобулда учра-
тиш насиб қилди», деб Шермуҳаммадбек билдирган мин-
натдорчиликни кейинчалик Валидий ўзининг хотира-
ларида эслайди.

Бундан ташқари, Валидий Шермуҳаммадбек олдиға яна
Хорис Игликовни, Раҳмонкул хузурига Мустафо Шох-
қулини юборади. Фарғонадаги Ўзган тоғларига - қирғиз-
ларнинг бош мужоҳиди Парпибек хузурига эса, 1921 йил
октябрда бошқирд Минхож чолни махсус мактуб билан
юборди. Бу мактубда Валидий Парпибекка Қашғар томонга
кетишни маслаҳат беради. Туркияда кейинчалик Валидий
Парпи хожи билан учрашади. Парпи хожи Туркияга Хўтан,
Тибет, Ҳиндистон йўли билан борганди. «Кечган умри
ақили бир қаҳрамон тўғрисида дoston бўларлик даражада
мазмундор», - деб таъкидлайди у ҳақда Валидий.

Валидийнинг шахсан ўзи Бухоро, Самарқанд ва Хо-
размда ҳаракат қилаётган бир қатор қўрбошиларнинг қа-
роргоҳида бўлади, уларни умумий душманга қарши аёвсиз
кураш олиб боришга чақиради, ўзаро тотувликка ундайди.
Валидий шароит мажбур қилганда қизил аскарлар билан
жангга киради, ўз қўли билан бир нечта босқинчини
ўлдиради. Валидий Самарқанд вилоятида ҳаракат қилаётган
Баҳромбек, Очилбек ва Қоракулбек ҳақида қуйидаги
фикрларни ёзган эди:

«Очилбек Самарқанднинг кунчиқар томонидаги бир
қишлоқдан. Найман уруғидан. Йирик гавдали, жуда меҳр-
мухаббатли киши... Очилбек найман ўзбекларининг

¹ Тўғон. Хотиралар... 121-123-бетлар

Қўшпамғали деган жойида туғилиб ўсган, ўттиз саккиз ёшида, ниҳоятда жасур, ахлоқ-одобли, меҳр-оқибатли, аввалдан ўйлаб иш юритадиган, ҳалол бир инсон. Россия ва дунё сиёсати тўғрисидаги газеталарни ўқиб, фикр қилади. Даврон Очил деган ғайратли, ишнинг кўзини биладиган укаси ҳам ёнида эди»¹.

«Баҳромбек Самарқанд ёнидаги Дехнов қишлоғидан, тожиклашган мўғул-баҳрин уруғидан. Русчани ўқиб-ёзадиган даражада яхши билади. Очилбек билан бирга Бухоро амирининг амакиси Саид Ақром Тўра ёнида гузорида бир мунча вақт хизмат этган. Иккови ҳам гуруҳларини жамиятнинг буйруғи билан ташкил қилдилар... Баҳромбекка Самарқанд ёнидаги Пастқишлоқдан Ҳамроқулбек исмли бир киши ёрдамчи бўлди. У ҳам Очилбек сингари ориятли, қаҳрамон, ўқимишли, Самарқанд жадиdlарининг муаллимларидан бири Шокирийнинг ўқувчисидир... Баҳром ёнида Самарқанд зиёлиларидан Ҳамроқулбек, Абдулҳамид, Қори Муҳаммад ва озарбайжон Озодбек бўлди. Баҳромбек тожиклар ўртасида шуҳрат қозонди... Баҳромбек сиёсатнинг моҳиятини тушунган одам эди»².

Кейинчалик, Туркистон тарихининг теран тадқиқотчисига айланган Валидийнинг гувоҳлик беришича, Самарқанд ва Фарғона ўртасидаги Ўратепа атрофидаги тоғлар Холбўтабек деган бир кўрбошининг қўлида бўлди. Унинг беш юзга яқин йигити бор эди. Ҳақиқий ботир, рус босқинчиларига қарши бўлган бир ватанпарвар бўлган. Йигитлари ва яқинлари уни жуда яхши кўришарди. Ёнида Мустафоқул деган жуда ақлли, тадбиркор, истикболни кўриб иш қиладиган, дунё аҳволини тушунадиган ёрдамчиси бўлиб, у молиявий ишлар билан шуғулланарди, ўзбекларнинг юз уруғидан эди.

Валидий ўз хотираларида истиклолчилар ва уларнинг раҳбарлари «элни таловчи, босқинчи» эмасликларини, балки ўз Ватанига содик, фидойи, дунё аҳволдан воқиф кишилар»³ эканликларини биргина Самарқанд вилояти кўрбошилари мисолида яққол кўрсатади.

¹ Тўғон. Хотиралар... 138-150-бетлар.

² Тўғон. Хотиралар... 138, 150-151-бетлар.

³ Тўғон. Хотиралар... 138, 150-151-бетлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳбарлик қилиш борасида жадидлар билан ислом уламочилари ўртасида ўзаро рақобат мавжуд эди. Истиқлолчиларнинг йўлбошчиларига дастлабки пайтларда жадид мунавварларининг («Шурои Исломия», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» аъзоларининг) таъсири кучли бўлган бўлса, кураш жараёнида устунлик уломачилар қўлига ўтди. Бунини мужоҳид раҳбарларининг «жиҳод ва ғазот» ҳақидаги шиорларидан ҳам билиб олса бўлади. Натижада, миллий озодлик ҳаракатининг характери айрим мутаассиб руҳонийларнинг амаллари оқибатида кўпинча, фақат ислом ғоялари билан чекланиб қолди. Шуниси таассуфланарлики, эшон ва қозиларнинг катта қисми кейинчалик советлар хизматига ўтишди. Истиқлолчилик ҳаракатининг бош мақсади - бутун туркистоннинг миллий истиқлоли ва мустақиллиги ғояси ўзгармаган бўлса-да, кураш жараёнида бундай ҳолатларнинг намоён бўлиши ҳаракатнинг янада кенгайишига тўсқинлик қилди.

Хайриятки, юртимиз истиқлолга эришди. Мустамлакачилик кишанлари парчалаб ташланди. Дунё узра Ўзбекистон номи ва ўзбекнинг овози мағрур янграй бошлади. Бугунги мустақиллик кунларида, Ўзбекистон истиқлоли ҳақида фахр билан сўзлар эканмиз, байрам кунларида республикамиз шаҳар ва қишлоқларидаги бош майдонларни тўлдирган бахтиёр чехраларга боқар эканмиз, бу кунларга етказганлиги учун яратганнинг узига имон келтирамиз Аллоҳга шукрки, турмушимизда иқтисодий жиҳатдан бир оз етишмовчиликлар бўлса-да, юртимиз тинч, чегараларимизда осойишталик. Меҳнатсевар халқимиз тиним билмай ишламоқда. У яратувчилик ва бунёдкорлик меҳнати билан мустақиллигимизнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамламоқда.

20-30 йиллардаги ҳукмрон “мафкура” ва жаҳид адабиёти

1956 йилда шахсга сизғиниш фoш қилинғач, қатағон қилинган кўпгина одамлар оқланди. Улар қаторида атоқли адиб Абдулла Қодирий ҳам бор эди. Орадан кўп вақт ўтмай, унинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари қайта нашр қилинди. Кейин одатдагидек, романларга тақризлар битилди, адиб тўғрисида мақолалар эълон қилинди, китоблар ёзилди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Ишлар бир маромда кетаётганида бир масала кўндаланг бўлди-ю, унинг атрофида қизгин баҳс қўзғалди - Абдулла Қодирий романлари қайси ижодий метод асосида ёзилган? Уларни социалистик реализм методига мансуб деб бўладими? Савол қалғис эди - чунки «Йўқ» деб жавоб берса, яқиндагина оқланиб, душманлик белгиларидан ҳалос бўлиб келаётган адибни тўлақонли совет ёзувчилари қаторига киритиб бўлмай қоларди. «Ҳа» деб жавоб берса, романларида социалистик реализм белгиларини топиш амри маҳол. Ўшанда айрим адабиётшунослар тузукрок далил-исботсиз Абдулла Қодирий асарларини социалистик реализм намунаси деб эълон қилдилар-да, шу билан баҳсга чек қўйилди. Чек қўйилди-ю, лекин барибир масала ҳал бўлмай қолаверди. Бу албатта, зўрма-зўраки ҳукм эди - ўшандан кейин биронта адабиётшунос бу муаммони қайта қўзғагани йўқ.

Аслида эса, тузукрок ўйлаб кўрилса, «Ўтган кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам, ва ҳатто «Обид кетмон» ҳам жаҳид адабиётига мансуб асарлар деган хулосага келиш мумкин эди. Аммо шўро замонида бундай хулосага келинса ҳам уни ошқора айтиб бўлмас эди, ошқора айтган одам балoга қолар эди, чунки бундай хулоса ҳукмрон мафкура ақидаларига мутлақо зид бўларди, бинобарин, унинг яшашга ҳақи йўқ эди.

Маълумки, шўролар замонида ҳамма нарсага коммунистик кўз билан қараларди. Ижтимоий фанлар ҳам шу

мафкура чилдирмасига ўйнашга мажбур эдилар - бу соҳадаги тадқиқотлар ҳолислик ва ҳаққонийликдан маҳрум бўлиб, ҳукмрон «мафкура» пролетар манфаатидан келиб чикиб яратган схемаларни тасдиқлашга хизмат қилмоғи лозим эди.

Жадидлар масаласида ҳам ана шундай ғайри илмий ва ўта субъектив концепция мавжуд эди. Унга кўра, жадидлар миллий буржуазия манфаатларига хизмат қилган реакцион оким бўлган. Инкилобдан кейин улар уч гуруҳга бўлиниб кетган. Большевикларнинг марказий органи бўлмиш, «Коммунист» журнапида (1928 йил, 10-сон) «Октябрь ҳам жадидлар» деган мақола эълон қилинган. М.Ғиёсов бу гуруҳларни қуйидагича белгилайди: 1) тугал аксил ҳаракатчилик лагерида қолувчилар; 2) Эски мақсадларидан қайтиб, фирқа ва шўроларга кириб ишлаб кетувчи сўзлар; 3) бетараф қолувчилар - буларнинг қўшлари эски жадид муаллимлари бўлиб, булар шўролар ҳукуматининг мустаҳкамланганини кўрган сари унга яқинлашадилар».

Бу таснифдан кўриниб турибдики, шўро ҳокимияти йилларида, айниқса, 20- йилларда маориф ва маданият соҳасида жадидлар фаолият кўрсатишда давом этганлар. Аммо бу гап ҳам ўзларининг ақидаларига содиқ қолганлар. Большевиклар айрим жадидларнинг шўролар томонига ўтганини оғизда тан олсалар-да, амалда уларнинг ҳаммасига ашаддий душман сифатида муносабатда бўлганлар. Натижада, 20- йилларнинг бошиданоқ уларни кёскин қоралай бошлаганлар. «Синфий кураш» ҳадисини олган большевиклар уларга қарши «даҳанаки» жанг билан чекланмаган, 20- йилларнинг ўрталаридан жадидларга қарши репрессив тадбирларни қўллашга киришганлар. Бу кураш 30-йилларда ҳам шиддат билан давом этди ва 40- йилларга келиб жадидларнинг деярли ҳаммасини жисмонан маҳв этиш билан якунланди. Аммо бундан кейин ҳам жадидлар ҳақида бирон илиқ гап айтиш имкони бўлмади. Аксинча, авваллари бирда-йрим мақолаларда жадидларнинг маърифатпарварлик соҳасида жиндай ижобий роль ўйнагани ҳақида ўқиш мумкин эди. 60- йиллардан кейин эса, улар фақат қора бўёқларда тилга олинди. Шундай қилиб, ҳукмрон мафкура ўзбек совет адабиётининг пайдо бўлиши ва

ривожланиши тўғрисидаги концепцияни ишлаб чиқди. Бу концепцияга кўра, янги адабиёт октябрь инқилоби билан бирга тутилган; у биринчи қадамлариданок «Яша шўро» деб ҳайқирган, большевикларнинг ҳамма ишини қўллаб-қувватлаган, коммунизм ишига сидқидилдан хизмат қилган. Бу адабиёт, табиийки, мафкуравий соғлом бўлган, ҳар қандай ёт мафкураларга қарши курашган ва шакл-шубҳасиз биринчи қадамлариданок социалистик реализм адабиёти сифатида кўринган. Албатта, бундай адабиёт сафида жадидларга ҳам, жалидчилик гояларига ҳам ўрин йўқ эди.

Афсуски, биз - ўзбек адабиётшунослари кўп йиллар мобайнида шу ёлғон «ҳақиқат»га ишониб яшадик, ишондикгина эмас, уни фаол тарғиб қилиб, халқни ҳам шунга ишонтиришга уриндик. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол бутунлай бошқача эди. Аслини олганда, «совет адабиёти» деб аталмиш адабиёт октябрь тўнтаришининг эртасигаёқ, дастлабки ойлардаёқ бирдан пайдо бўлиб қолган эмас - бунинг учун ҳаётда реал асос ёхуд бирор ишончли замин йўқ эди. Тўғри, айрим тадқиқотчилар Ўзбекистонда 1905 йилдан кейинок инқилобий адабиёт шакллана бошлаганини таъкидлашади, бироқ бу фикрнинг исботи учун келтириладиган фактлар моҳият эътибори билан жадид адабиётининг намуналаридир. Аслини олганда эса ўзбек совет адабиёти 20-йилларнинг ўрталаридагина - Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Боту, Миртемир, Шокир Сулаймон каби ижодкорларнинг майдонга чиқиши билан боғлиқ тарзда шакллана бошлаган. Тўғри, ундан аввал Октябрни қўллаган, шўроларни мақтаган айрим шеърлар, маршлар, ғазаллар ёхуд бошқа жанрлардаги айрим асарлар бўлган. Бироқ улар бадиий савияси ғоятда ночор бўлиши билан бирга, сон жиҳатидан ҳам кам бўлган. Шунинг учун улар бирлашиб, яхлит бир адабиётни ташкил этадиган қувватга эга бўлган эмас.

Амалда эса, 20-йилларда жадид адабиёти яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатган. Қолаверса, бу адабиёт узининг аср бошидан 20 йиллик ривожланиш тажрибасига таянган ҳолда таракқиётнинг янги босқичига кўтарилган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик касб этган ва

миллатнинг маънавий ҳаётида жуда чуқур из қолдирган. Бинобарин, кейинчалик, яъни 30-йилларда айрим «марксист» адабиётшуносларнинг «жадидлар бирор салмоққа эга бўлган адабиётларни ярата олмай, тарих соҳасидан ғойиб бўлдилар» деган даъволари ҳам мутлақо асоссиз бўлиб чиқади. Қуйроқда буни биз конкрет далиллар билан исботлашга ҳаракат қиламиз.

Ҳозир эса, шуни таъкидлаш жоизки, октябрь тўнтарышидан кейинги кунларданок Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Сидкий Ажзий, Сидкий Хондайликий, Тавалло ва бошқа кўплаб атоқли жадидлар Октябрь инқилобига қандай муносабатда эканларидан қатъий назар, маданият ва маориф соҳасида самарали фаолиятларини давом эттирганлар. 20-йилларнинг биринчи ярмида улар ўнлаб янги мактаблар очадилар, бу мактаблар учун турли-туман қўлланмалар ва дарсликлар яратадилар, нашриётлар ташкил этадилар, газета ва журналлар нашр этадилар, театр санъатини ривожлантириш борасида жонбозлик кўрсатадилар, турли-туман маърифий-маланий тўғарақлар уюштирадилар. Албатта, зиёлиларнинг бундай фаоллиги мутлақо большевикларнинг раёбатиға сазовор бўлган эмас, аксинча, улар жадидларнинг ҳар бир қадамини синчиклаб кузатишган, тўғарақлар ва жамиятлар ишини таъқиб остиға олишган, нашр ишлари устидан қаттиқ назорат ўрнатилган. Абдурауф Фитрат «Чигатой гурунги»нинг айрим мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини ёзди. Ёҳуд Заки Валидий хотираларида, 20-йилларнинг бошида зиёлилар устидан қаттиқ назорат ўрнатилгани важдан Бухорода Чўлпон билан учраша олмаганини эслайди. Аммо бундай таъқиб ва тазйиқлар жидидларни фаолиятидан тўхтата олмайди - улар матонат билан ишларини давом эттириб, 20-йиллардаёқ маориф ва маданият соҳасида анча салмоқли ютуқларға эришганлар.

Энди бевосита жадид адабиётиға ўтадиган бўлсак, унинг қўзға яққол ташланадиган биринчи хусусияти шундаки, у инқилобдан кейин бирданиға кўп жанрли адабиёт

тарзида ривожлана бошлади - жадид ёзувчилари шеърятда ҳам, драматургияда ҳам, прозада ҳам, публицистикада ҳам бирдай муваффақият билан қалам тебратдилар. Мана, масалан, публицистикани олайлик. Айтиш керакки, публицистика, умуман, ўзбек адабиёти учун батамом янги жанр бўлиб, унинг илк намуналари ўзбек матбуотида 1900 йилдан кейингина пайдо бўлган эди. Лекин бу соҳадаги тажрибаларнинг гоёт камбағаллигига қарамай, янги ўзбек публицистикаси 20- йилларнинг бошида ўз ривожининг энг юксак чўққиларига кўгарилди. Бу даврда публицистиканинг ўсиши, биринчи навбатда, Абдурауф Фитрат ва Абдулҳамид Сулаймон номлари билан боғлиқ. Улар вақтли матбуотда ўнлаб мақолалар эълон қилдилар ва уларда бениҳоя ўткир эҳтирос билан, сўнмас бир жушқинлик билан миллат ҳаётининг энг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар. Бу масала, албатта, биринчи навбатда миллий озодлик масаласи эди. Фитрат мақолаларида халқнинг миллий онгини уйғотишни истайди, унга ўзлигини танитмоқни орзу қилади. Шу ниятда, у бевосита миллатта мурожаат қилади, унинг ўтмиши буюклиги ҳақида гапиради ва бу миллий қадриятлардан ифтихор қилиш лозимчилигини уқтиради. Буларнинг бари 18-19 йилларда ёзилганини, яъни ҳали Кўкон жароҳатлари эскирмай туриб, унинг фожиялари хира тортмай ёзилганини ҳисобга олсак, уларнинг қиммати янада ошади.

Жадид публицистикасининг ривожини яна шу факт билан тасдиқлаш мумкинки, инқилобдан аввал унда кутарилган масалалар фақат миллатнинг ички ҳаёти билангина чегараланиб қолганди, энди эса тематика кенгайди, мазмун чуқурлашади, муаллифлар дадиллик билан халқаро сиёсий ҳаёт ҳодисаларига мурожаат қила бошлайдилар. Бирок, бунда ҳам улар ўзларининг бош мақсадларини унутмадилар - йирик давлатларнинг шовинистик сиёсатларини фош қилиб, мустамлакачиликни кескин рад қилиш йўлидан борадилар. Бу жиҳатдан, яна Фитрат фаолияти диққатга сазовор. У бу йилларда - «Инглиз ўйинлари» («Хуррият», 1918й. 64-сон), «Инглиз ва Туркистон» («Хуррият», 1918й. 32-сон), «Афғонистон ишлари» («Иштирокиюн», 1919й. 30-апрель), «Афғон ва инглиз сулҳи» («Иштирокиюн», 1919й.

13-сентябрь), «Шарқ сиёсати» («Ишгирокиюн», 1919й. 25-26-сентябрь) каби мақолаларини эълон қилдики, уларда империалистик кучларнинг мустамлакачилик сиёсатларини кескин фош қилди. Масалан, «Шарқ сиёсати» мақоласида ёзади:

«Уларнинг тилаклари бизга маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий эттириш эмас, фоҳишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмок, бизнинг соғлиғимизни хароб этмок ва уруғимизни қуритиб, бизни ишдан чиқармок ва қўлларига муҳтож қилиб қўймокдир. Улар шарқ халқини бутун йўқ қилиб, Шарқни ўзларига моя қилмокчи эдурлар».

Бу парча ҳеч қандай изоҳга муҳтож эмас - унинг салмоғи ва теранлиғи бугун ҳам яққол кўриниб турибди.

Қўлпон ҳам ўзининг 20- йиллардаги публицистикасида ички муаммолар ҳақида ёзиш билан бирга, халқаро долзарб сиёсий мавзуларда ҳам қалам тебратиб, мустамлакачилик сиёсатини фош қилишга катта ҳисса қўшди. Фақат унинг ўзига хослиғи шунда элики, у Фитратга ўхшаб умуман шарқ ҳақида эмас, балки муайян мамлакатлар, муайян халқларнинг кураши ҳақида ёзди, жумладан, унинг 20 - йиллардаги анча-мунча мақоласи бевосита турк халқининг миллий-озодлик ҳаракатига бағишланган. Қўлпон туркларнинг чет-эллик босқинчиларга қарши кураши ҳақида ёзар экан, унинг «истиклол эрларига», самимий муҳаббати ҳар бир сатрдан мана мен деб кўриниб туради.

Жадилларнинг ана шу ва шуларга ўхшаш яна бошқа ўнлаб публицистик асарлари ўша кезларда ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда катта роль ўйнади ва унинг қалбида миллий ифтихор туйғуларини жўш олдирди.

20- йиллар бошидаги жадид публицистикасининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у жадид адабиётининг мазмунини янгилашиб бораётганидан далолат беради. Масалан, аввалги даврларда асарлар мавзуининг торлиғи сезиларди, кўп ҳолларда бевосита тасвир ўрнини дидактизм, курук насиҳат эгалларди, айтгилмокчи бўлган фикр-ни китобхоннинг оғзига чайнаб солиб қўйишга ингилиш кучли эди. Энди бўлса, улар камаяди, бадийят кучаяди ва мазмундаги ҳаётийлик янги босқичга кўтарилади.

Бу хусусият нафақат публицистикада, айниқса, янги жаҳид шеъриятида ҳам яққол кўзга ташланади. Тўғри, 20-йилларда ҳам айрим шеърларда асрий уйқудан уйғонишга, янги тонг ҳавосидан тўйиб нафас олишга чақирик мавжуд. Масалан, Садриддин Айний шеърларида биз шу ҳолни кўришимиз мумкин:

Баҳор келди, ётма тур,
Эшит, бу саслари надир!
Баҳор қўшлари ўқир
Баҳорнинг ҳаволари.

(«Меҳнаткашлар товуши», 1919 й. 22март)

Ёхуд шу 1919 йилда ёзилган «Турон марши» шеърида шоирнинг анъанавий тарзда Туронни уйғотишга чорлаганини кўрамиз:

Уён! Турон эли, уён!
Тўлқинланди бутун жаҳон!
Бошқаланди бутун даврон,
Бошқа даврон, бошқа замон!
Ухлама, юр, сайра жаҳон!
Ётасанми, жоҳил нодон?

(«Меҳнаткашлар товуши», 1919 йил, 1 октябрь).

Шўро замонида баъзи бир адабиётшунослар бу шеърларни совет поэзиясининг намунаси сифатида талқин қилиб келдилар. Бироқ унинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда шўровий белгилар эмас, жаҳидлар қарашларига яқин масалалар, яъни жаҳолат ва нодонликни рад этиш, асрий уйқудан уйғониб, «бошқа даврон, бошқа замон»да жавлон уришга чақирик мавжуд.

Ҳамза Ҳакимзода шеърларида эса биз бошқача аҳволга дуч келамиз - энди шоир, аввалгидек, фақат маърифатга чақириш билан чекланмади, энди у қадимий Туркистоннинг сиёсий-ижтимоий аҳволини ўйлайди, мухторият гоёларини улуғлайди, масалан, Ҳамза «Туркистон мухториятига» деган шеърида «ислом давлати»ни бир санжок остида бирлаштишга чақиради, «араб, турк, қобил, хиндистон» каби халқлардан ташкил топган «ислом миллатини аҳилликка, иттифоқ бўлиб иш юритишга ундайди. Шоир наздида Туркистон мухторияти бу қўхна ўлка учун янги истиқбол эшигини очади, шунинг учун у шеърнинг

накоратида «Кутлуг бўлсин Туркистон мухторияти!!», дея хайкиради ва «янги муборак замон»ни ардоқлашга чорлайди:

Келди муборак бизга янги бир замон
Янги давр кечирманг энди фил омон,
Ёд этмаки исмимиз тарихи жаҳон.

Мухторият гоёларини тараннум этган бу шеър, «Улуғ Туркистон» газетасида 1918 йил 11 январ куни чоп этилган. Бинобарин, бу шеър Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет адабиётининг асосчиси бўлгани ҳақидаги фикрга биров шубҳа битан қарашга имкон беради. У Октябрь инқилобининг эртасигаёқ бирдан «Яша Шўро» деб хайқирган эмас, балки ижодида жадидчилик майлларига содиқ қолган. (Куйироқда бу фикримизни тасдиқлаш учун яна баъзи бир далиллар келтирамиз).

Янги шеърятда бадий шакл соҳасида ҳам жиддий изланишлар давом этган. Унда анъанавий шакллар - ғазал, мурабба, мухаммаслардан кенг фойдаланилган бўлса-да, улар билан бир қаторда, бармоқ вазнидаги жанрларга ҳам кенг мурожаат қилинган. Айни чоғда, айрим шоирлар аруз имкониятларини кенгайтириш йўлиларини ҳам излаганлар. Бунда улар шеърга ярим мутойиба оҳангларини ҳам олиб кирганлар. Бу ўринда шоир Таваллонинг бир тажрибаси диққатни жалб қилади. Тавалло - инқилобдан аввал маданий-маиший ҳаётни тубдан янгилаш тарафдори сифатида кўринган ва «Равнақ-ул-ислом» каби бақувват шеърӣй тўпламларнинг муаллифи тарзида танилган эди. Инқилобдан кейин у янги матбуот органларида хизмат қилди, лекин ижодининг моҳиятига кўра жадидлик мавқеини сақлаб қолди. У купроқ ҳажвий характердаги шеърлар битди, айрим шеърларида эса жуда зўр муваффақият билан янги тасвирий имкониятлар излади. Масалан, классик адабиётда ширу шакар деган жанр мавжуд. Бунда шеър бир вақтнинг ўзида икки тилда - кўпинча форсча ва ўзбекча ёзилади. Тавалло қўллаган янгилик шундаки, у бир ғазални ўзбек ва рус тилида ёзади. Бунинг қийинчилиги шундаки, рус тили ўзининг фонетик хусусиятларига кўра аруз қонунларига бўйсунмайдиган тиллардан. Аммо Тавалло бу қийинчиликнинг уддасидан чиқа олган. Таваллонинг «Вот

шеър» деб аталган ҳазил шеъри «Муштум» журнаliga мурожаат шаклида ёзилган бўлиб, шу журналнинг 1928 йил 3- сонида босилган:

«Муштум чирогим, сўйлачи: как ты пожи-
ваешь?

Ҳар кимни сукиб сам себе душман наживаешь.

Текканга тегиб, тегмаса шутишь, почему так?

Хуллас, жим ўтир, мунча всегда задеваешь.

Если попадет сенга биров мулла қилурсан,

Ҳар қандай асов бўлсада узда надеваешь.

Бир кун чиқасан чёрний кийиб, эртага бошқа,

Откуда чопон ҳафтада надеваешь?

Ҳеч бир сожальетъ этма, ёзиб тур нима кўрсанг,

Иначе бутун вақти ғаниматни теряешь.

Майли хорошо, разный қилиқларни ёзиб тур,

Бизлар биламиз, везде всюду биваешь.

Вот энди бутун ман ёзаман, сан смотри,

Сен дема мени «Мағзава» тездан забиваешь.

Албатта, бундай шеърлар адабиёт ривожининг катта йулига унча даҳлдор бўлмаса-да, адабиёт рангларини гурфа хил қилиши, жиолаларини кўпайтириш, жозибасини ошириш билан характерлидир.

Жадид поэзиясининг 20- йиллардаги равнаки, албатта, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон номи билан боглиқдир. 20- йилларда у «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» деган китобларини эълон қилди. Унинг кўпгина шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида, «Адабий парчалар», «Гўзал ёзчиглар» каби китобларда чоп этилди ва улар ўзбек шеъриятининг гулгожи бўлиб қолди. Лекин бу шеърлар совет руҳидан мутлақо узоқ эди, аксинча, жуда ошқора тарзда аксил шўровий оҳанглар билан сўторилган шеърлар эди. Чўлпоннинг 20 - йилларда яратган шеърлари инқилобдан аввалги жадид шеъриятидан тубдан фарк қилади. Бу шеърят курук насихатдан, яланғоч дидактикадан бутунлай узоқ, энди унда инсон ҳаётининг энг асосий муаммолари - ҳаёт-мамот масалалари кўтарилади. 20- йиллардаги шеърятнинг бош масаласи - инсон эрки, миллатнинг озодлиги масаласидир. Шоир эҳтиросли ёник қалб билан мустамлака кишанларига қарши бош кўтаради. Инсонни

тахкирловчи, оёқ остида кўрувчи «афандиларни» қоралайди. Унинг шеърларида жуда зўр гурурга эга бўлган, камчилар ва кишанлар зулми остида иродасини, эркка ташналигини йўқотмаган инсоннинг калби уриб туради. Шоир кишанлар билан дўстлашишга ва шунинг учун сустлашган юракка-мурожаат қилади, уни мағрур бўлишга, кишан киймасликка, бўйин эгмасликка чакиради, чунки шоир ҳар қандай инсонийликнинг бирламчи шарти деб эркинликни билади:

Бўйин эгма, кишан кийма!

Ки сен ҳам ҳур тутилгонсан.

Чўлпоннинг 20- йиллардаги шеърляти том маънода, озодлик қўшиқлари даражасига кўтарилди - бу қўшиқлар миллат қалбида милтираб ётган эркинлик чўтларини алангалантирди, миллат бўйининг анча ўсишига, қадди-коматини ростлашига ёрдам берди. Шунинг учун ҳам шўролар ҳукумати бу шоирни кўраолмади, унинг атрофида мафкуравий ур-йиқитлар уюштириб, унинг овозини ўчиришга ҳаракат қилди. Шу тарзда, 20- йилларда Чўлпон яратган шеърлятни ҳеч иккиланмай, янги босқичдаги жалид шеърляти деб атаса бўлади.

20- йилларда жалид драматургияси ҳам жуда самарали тарзда дадил қаламлар билан ривожланди. Янги пайдо бўлган ўнлаб драматик асарлар миллий театрнинг мислсиз ривожини вужудга келтирди ва бу икки ҳолат бирлашиб, 20- йиллардаги маънавий ҳаётнинг узвий қисмига айланди.

20- йилларда жалид драматургиясининг энг фаол, энг атоқли намояндалари Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва Ҳамза Ҳакимзодалар бўлган эди.

Абдурауф Фитрат қиска муддат ичида «Темур соғонаси», «Абулфайзхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Арслон», «Зоҳоки морон» каби фожеа ва драмалар яратди. Буларнинг ҳаммаси ўша йилларда ўзбек сахнасида муваффақият билан қўйилди. Табиийки, бу асарлар ҳам Фитратнинг публицистикаси каби, биринчи навбатда, аксил мустамлакачилик руҳи билан суғорилган эди. Фитрат ўтмишга мурожаат қилади, буюк соҳибқирон Амир Темур образини яратади, уни ўз юртининг фаровонлиги, мустақиллиги, яхлитлиги учун курашган, маданият ва маъна-

виятни юксалтиришга, адабиёт ва санъат ривожига катта аҳамият берган давлат арбоби сифатида кўрсатади.

20- йилларнинг бошидаёқ сахнага қўйилган «Чин севиш» драмасида ва кейинроқ яратилган, «Ҳинд ихтилолчилари» драмасида қўшни ҳинд халқининг тақдири тимсолида мустамлака сиёсатининг даҳшатини очади ва эрк учун, мустақиллик учун курашган одамларни том маънода идеал қаҳрамонлар тарзида кўрсатади. Фитратнинг бу асарлари айрим бадий қусурлардан ҳоли бўлмаса-да, миллат тақдири учун қуйиб-ёниб ёзилган асарлар сифатида донг қозонди. Худди шу сифатлари учун бу асарларни шўро мафкураси қабул қилмади ва биринчи қадамлариданок уларни муттасил қоралаш билан шугулланди.

Жадид драматургиясининг ривожига Чўлпон ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг 20- йиллардаёқ сахнага қўйилган «Ёркиной» драмаси диққатга сазовор. Бунда ҳам Чўлпон ўзининг шу йиллардаги эътиқодидан келиб чиқади - у инсон ҳаётининг моҳияти ҳақида ўйлар экан, инсон учун энг ардоқли кадрият сифатида эрк ва адолатни тасдиқлайди. Драма қаҳрамони Пўлат вазирнинг қизи Ёркинойни севади, лекин зарур бўлса, адолат учун кураш йўлида у ҳузур-ҳаловатидан, фарогатдан, муҳаббатдан ҳам воз кечади. Ҳаётдаги адолатсизликка, зулмга қарши кураш, адолат, инсоф ва диёнатни тасдиқлаш Пўлат учун энг улут аъмол. Ёркиной драмаси сахнага қўйилган кезларда Туркистонда, Фарғона водийсида ва ўлкамизнинг яна бошқа қўпгина жойларида фуқаролар уруши давом этмоқда эди ва бу жараёнда ҳар қадамда, ҳар сонияда юзлаб, минглаб зўровонликлар, адолатсизликлар, қатлиомлар содир бўлмоқда эди. Бошқача айтганда, зулм олови гуриллаб ёнмоқда эди. Шундай шароитда «Ёркиной» драмаси катта аҳамиятга эга бўлди.

20- йилларда Ҳамза ҳам жадидона руҳдаги драмалар яратди. Булар «Қаҳрамон Ўғиз», «Фарғона фожеалари», «Мухторият» каби асарларидир. Улар мазмунан шўро адабиётининг қилипларига тўғри келмайди, шунинг учун шўро адабиётшунослиги бу асарларга ҳам аҳамият берди, уларни ғоявий чалкашликда, ўтмишни идеаллаштиришда айблаб, шу билан таҳлилни мухтасар қилиб кетаверди.

Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, негаки объектив тахлил давом эттирилса, Ҳамзанинг совет адабиётининг асосчиси тарзидаги образига доғ тушиб қоларди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси», «Ким тўтри», «Майсаранинг иши», «Холисхон» каби машҳур асарларини ҳам совет драматургиясининг эмас, жаҳид драматургиясининг намуналари деб қараган маъқул, чунки унда ҳам социалистик реализмни ташкил қилувчи бирон белгини қурмаймиз - драматург ҳаёт ҳодисаларини холислик билан атрофлича тасвирлайди, зўрма-зўраки ва сунъий характерлар яратмайди, инсонни инсоний жозибадан маҳрум қилувчи синфий сифатларга ва характеристикаларга мурожаат қилмайди.

Қўринадики, 20- йилларда жаҳид драматургияси кенг қўламда катта қадамлар билан ривож топди. Эндиги вазифа публицистика, шеърят каби унинг ҳам жамикки хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилишдир.

Энди жаҳид прозаси масаласини қўриб чиқайлик. 20- йилларда жаҳид прозаси ҳам жуда тез суръатлар билан ўсди ва жаҳон миқёсидаги етук проза даражасига кўтарилди. Юқорида эслатганимиздек, унинг ривожини адиб Абдулла Қодирийнинг номи билан боғлиқ. 1920 йилдан бошлаб у «Ўтган кунлар» романини эълон қила бошлади. 20- йиллар ўртасига келганда роман алоҳида китоб бўлиб чиқди. Кейин кўп ўтмай «Меҳробдан чаён» эълон қилинди. Бу икки роман ўзбекларнинг маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди ва халқ маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшди. Савол туғилиши мумкин, нега сиз «Ўтган кунлар»ни совет адабиёти намуналарига қўшмаяпсиз? Умуман, асарларни жаҳид ёхуд совет адабиёти намуналарига ажратганда қандай меъёрга асосланяпсиз? Асарларнинг қайси сифатларига таяняпсиз? Бу ўринда фақат, битта меъёр бор - совет адабиётига мансуб муаллиф воқеани акс эттиришда синфий нуқтанга назарга асосланади, у нимани тасвирламасин, ҳар гал, албатта, воқеаларни, одамларни «пролетар синфи»нинг манфаатларидан келиб чиқиб баҳолайди. Бунинг оқибатида тасвирда торлик пайдо бўлади, асарда фақат икки хил ранг - оқ ва қора устун бўлиб қолади, бошқа рангларнинг роли йўқолади, асарда инсоний жозибаси су-

саяди, схематизм биринчи ўринга чиқа бошлайди. Жадид адабиётида эса ундай эмас. Бу адабиёт вакиллари қайси жанрда ижод қилишларидан қатъий назар, воқеаликка умумбашарий категориялар нуқтаи назаридан ёндашади, бу эса маънавий ва бадиий жиҳатдан етук асарлар яратишга имкон беради. Шунинг учун ҳам китобхон «Утган кунлар»ни ўқир экан, Отабекнинг савдогар бўлганидан эмас, умумбашарий идеалларни ўзида мужассам этганидан завқ олади.

Энди юқорида айтилганлардан баъзи хулосалар чиқарайлик.

1. XX аср бошида майдонга келган жадид адабиёти октябр тўнтаришидан кейин ўз-ўзидан гойиб бўлиб кетгани йўқ, аксинча, у янги тарихий шароитда таъқиб ва таъйиққа қарамай ўсишда давом этди.

2. Жадид адабиёти 20- йилларда ўз ривожининг анча баркамол даражасига етди. Бу адабиёт - кўп жанрли, мазмунан янгиланган, умуминсоний хусусиятларни тараннум этувчи, эрк ва озодлик, адолат ва виждонийлик ғояларини олға сурувчи адабиёт бўлди. 20- йиллар сўнггида большевиклар амалга оширган мафкура соҳасидаги кескин кураш, пролетар адабиётининг гегемонлиги учун кураш, но-пролетар ёзувчиларга нисбатан қўлланган репрессив чоралар жадид адабиётининг бемалол ривожини учун ҳамма имкониятга барҳам берган эди. Шунинг учун 30- йилларда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» ва Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидан бошқа жадид адабиёти намунаси деб кўрсатишга арзийдиган асар майдонга келмади.

3. 20- йиллардаги жадид адабиёти изсиз йўқ бўлиб кетмади. Масаланинг парадоксал томони шундаки, шўролар томонидан қораланган ва таъқиб қилинган жадид адабиёти 20- йилларнинг ўрталарида янги пайдо бўлаётган ўзбек совет адабиёти учун замин бўлиб хизмат қилди. Ғафур Ғулом, Ойбек, Ғайратий, Миртемир, Абдулла Қаххор, Хамид Олимжон каби навқирон авлодга мансуб ёзувчилар жадидларни мафкура жиҳатидан ошқора ёқтирмасалар-да, улардан санъатнинг моҳиятини тушунишда, маҳорат сирларини эгаллашда кўп нарса ўргандилар.

Жадидларнинг мустамлака совет тузуми давридаги фаолияти ва тақдири (1917-1930 йй)

Маълумки, шўро тарихшунослиги жадидчилик ҳаракатининг қарийб ярим асрга яқин маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий, миллий озодлик ва истиқлол жабҳасида юритган кўп қиррали унумли фаолиятини нотўғри кўрсатиб келди. Шунингдек, у юқоридан, қомфирқа марказий органлари томонидан белгиланган кўрсатма асосида жадидчилик ҳаракатининг мазмун ва моҳиятини ҳар томонлама бузиб талқин қилди.

Аниқки, шўро ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллиги ва ундан кейинги даврга бағишланган тарихий-оммабоп ва илмий-монографик китобларда жадидчиликнинг «моҳияти» қаттиқ танқид остига олинди. Лекин, унинг бу даврдаги ҳаракати тўғрисида ҳеч нима аниқроқ кўрсатилмади. Бу эса ўз-ўзидан шўро даврида жадидчилик ҳаракати бўлмаган, «улуг октябр»дан сўнг у қаршилиқ кўрсатмасдан, тезгина инқирозга учради, деган сунъий фикрнинг қарор топишига олиб келди.

Биз ўз илмий тадқиқотимизнинг бир йўналишини мана шулар билан боғлиқ, ушбу икки масалага қаратдик: 1. Ҳақиқатан ҳам жадидчилик ўқтабр тўнтаришидан кейинги ҳаракат сифатида ўз фаолиятини тўхтатганми? 2. У чиндан ҳам шўро тарихида таъкидланганидек, «савдо буржуазияси»нинг мафкураси бўлганми?

Муборақ истиқлол туфайли архив ва кутубхоналарнинг махсус фондларида «махфий» ва «мутлақо махфий»ликда сақланиб келинган тарихий ҳужжат ва китобларнинг «юзи очиштири», бу масала ечимига яқиндан ёрдам бериши имконини яратди.

Илмий муомалага киритилган янги манбалар шуни билдирадики, жадидчилик умумхалқ ва умуммиллат, яъни умуминсоний манфаатни ҳамда тараққиётни ҳимоя қилган. Жадидчилик бир синфнинг эмас, аксинча, миллат ва Ва-

танни рус босқинидан озод қилувчи, халқлар тенглигини қарор топтирувчи ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, маънавий-мафкуравий куч сифатида тарих майдонига келди ва то 20-йилларнинг охиригача фаолият кўрсатди. Мана шунинг учун ҳам у ҳаракат сифатида коммунистик ҳаракатдан ҳар томонлама устун туради. У Туркистонда мустамлакачи рус коммунистлари сиртдан, сунъий равишда тикиштирган синфий курашга қарама-қарши бўлган миллий-озодлик ва истиқлол курашининг ғоявий мафкуравий асосини ташкил этди. Туркистондаги синфлар кураши ҳақида жадидчиликнинг маънавий отаси Мунавварқори Абдурашидхонов ўзининг шўро қамоқхонасида ёзган «Хотираларимдан» асарида шундай дейди: «Бизларнинг синфий дунёқарашимиз негизда синфларни инкор этиш ётади. Бизлар синфларни билмас эдик, агар йирик буржуазия деб ҳисобланаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Буржуазия тўғрисида гапирганда бизлар йирик савдогар ва катта ер эгаларинигина назарда тутар эдик. Бизлар шўро ҳукуматининг мана шуларга эмас, балки майда ва ўрта ҳол буржуазияга нисбатан олиб борган тадбирларига қарши бўлдик. Бинобарин, бизлар асосан майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилдик: мана шундан бизларнинг уктабр инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тугган ролимиз, шўро ҳукумати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган курашимиз тушунарли бўлса керак. Бизларнинг мустақиллик ҳақидаги шиоримиз, аввал буржуа демократик Туркистонни, ундан сўнг эса, қайта чегараланишдан кейин Ўзбекистонни ташкил этиш, ҳокимиятни майда ва ўрта буржуазия қўлига бериш тўғрисидаги ҳаракатимиз ана шундан келиб чиқади»¹.

Бу сатрларни Мунавварқори шўро ГПУси томонидан «миллий буржуазия» мафкурачиси ва шўро ҳукуматининг душмани» сифатида қамоққа олинган, ўз тақдири аён бўлиб турган бир пайтда - 1930 йил июнда ёзди. 1917 йил

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларимдан (қўлёзма муаллифда сақланган). Биз ушбу мақолани ёзишда асосан шу қўлёзмага суяндик. - Х.С.

октябрь тўнтаришидан сўнг мустабид коммунистик босқин ва мустамлакага қарши халқимиз олиб борган миллий озодлик ва мустакиллик курашининг бошида жадидлар турди. Улар бу пайтда асосий қаршилик ва муҳолифат куч сифатида ўзларини намоён этди. Бироқ, шўро-коммунистик ҳокимияти ўзини мустаҳкамлаб олиши биланок, унинг мустабидлашуви кучайиши билан жадидларда ажралиш юз берди. Аниқроғи, комфирқа улардаги бирликни парчалашга муваффақ бўлди. Уларнинг бир қисми «босмачилик уруши»га қўшилиб, Ватан озодлиги учун курашди ва шаҳид ўтди. Иккинчи қисми эса коммунистик таъқиб ва қатағонликдан қочди, хорижга кетиб, бегона мамлакатларда бошпана топишга мажбур бўлди. Учинчи қисми комфирқа сафига ва шўро ҳукумати таркибига кириб, миллат ва Ватан манфаатини ҳимоя қилишга бел боғлайди, истиклол учун расман ошкора ва махфий ташкилот ҳамда фиркаларга уюшиб, икки томонлама фаолият юритади. Туркистон муҳғорияти қонга ботирилиши билан «Шўрои исломия» ва унинг бошқа шаҳарлардаги тармоқлари ҳам тугатилди. Жадидчиликда кўзга кўринган зиёдилар ҳар хил баҳоналар, масалан, «миллий оғма-Шўроичилик»да айбланиб, ишдан олинадилар ва таъқиб остига олинди, бадарга қилинадилар. Бу бир томондан, иккинчи томондан эса, комфирқа ҳукумат раҳбарларини миллийлаштириш сиёсатини ҳам кўтариш билан икки юзламачилик қилади. Бу сиёсат моҳиятини сезган жадидларнинг катта бир собитқадам гуруҳи Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлигида уюшиб, коммунистик босқин ва зулмга қарши мустакиллик учун уч томонлама иш олиб боришга мажбур бўлади.

1. Миллий истиклол учун кутарилган «Босмачилик уруши»га ғоявий ташкилий раҳбарлик қилиш ва унинг сафида бевосита қатнашиш;

2. Махфий уюшган фаолият юритиш;

3. Шўро ҳукумати ва комфирқанинг мустамлакачилик сиёсатини демократик асосда ошкора танқид қилиш.

Булардан охириги икки фаолиятни амалга ошириш учун жадидлар қуйидагилардан кенг фойдаландилар:

1. Мусулмон фирқа ташкилотлари фаолиятини жонлантириш;

2. Ҳар хил фирқа ва бошқа ташкилотларнинг қурул-
тойларидан кенг фойдаланиш;

3. Махфий жадид ташкилотларини ташкил этиш ва
уларнинг фаолиятини юксалтириш.

Тошкент жадидларида махфий иш олиб бориш учун
«гап»ларга йиғилиб туриш тажрибаси инқилобдан олдин-
роқ шаклланган эди. Шу сабабдан, шўро ҳукумати ва
большевикларга ишонмасдан, ўлкада юз бераётган вазиятни
муҳокама қилиб туриш мақсадида, 1917 йил августда жа-
дидларнинг бир гуруҳи Тошкентда «Иттиҳоди тараққий»
(«Тараққий парвар уюшмаси»)га бирлашади. Бу ташкилот
Туркия муҳожирлари ёрдамида тузилиб, унга Усмонбек
раислик қилса-да, Мунавварқорининг мавқеи катта аҳа-
миятга эга эди.

Мунавварқорининг ёзишича, уюшманинг дастури
дастлаб турк тилида Усмонбек билан Ҳайдар афанди томо-
нидан ёзилган. Уни Мунавварқорининг ўзи ўзбекчага ай-
лантирган. «Иттиҳоди тараққий» нинг асосий мақсади сиё-
сий характерга эга бўлган. У шўро ҳукуматида муҳолифат-
ликда иш олиб бориб, унинг мустамлакачилик сиёсатини
танқид қилган, ёшларни сиёсий фаоллаштириш, турк
муҳожирларига ёрдам бериш, мактаб ишларини ислох
қилиш билан машғул бўлган.

Мунавварқорининг ёзишича, ташкилот аъзоларининг
«сони 50га етмаса-да, уларнинг обрўси жуда юқори
ларажада» бўлган.¹ Уюшма ташқи мамлакатлар демократик
ҳаракатларидан ёрдам сўраб, Туркияга икки марта махсус
делегация юборади, лекин иккаласи ҳам муваффақиятсиз
бўлди. Биринчиси, Садирхон ва Саидносир Миржа-
лиловдан иборат бўлиб, 1918 йилда Истамбулга етиб бор-
ган пайтда Ёш туркиялилар ҳукумати мағлубиятга учраб,
қочиб кетган эди. Шунинг учун ҳам делегация белгиланган
кишиларга учраша олмай орқага қайтади. Иккинчи деле-
гация 1919 йилда юборилди. Унинг таркибига Тошкентдан
Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев ва Саидносир Миржа-
лилов, Самарқанддан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мардонкул
ва Муҳаммадкул кирган эди. Бу делегациянинг яширин

¹ Турон тарихи. Тўплам. Т. 1992, 18 бет.

миссияси ва Туркистондан чиқиб кетишидан ЧК ходимлари хабардор бўлиб қолган. Шунинг учун У.Асадуллахўжаев Москвада, С.Миржалилов Тифлисте яширинишга мажбур бўлди. М.Бехбудий ва унинг шериклари эса Шаҳрисабзда ушлаб олиниб, Қаршида Бухоро амирининг одамлари томонидан қатл этилади. Мунавварқори ГПУ терговига берган баёнотида бу уюшмани 1919 йилда тарқалиб кетди, деб кўрсатади. Аслида эса, ГПУни чалғитиш мақсадида, «Иттиҳоди тараққий» тарқатилди деб эълон қилиниб, расмий равишда ошқора «Бирлик» ташкилоти ташкил этилади. У икки-уч йилча фаолият юритиб, тарқаб кетади. «Иттиҳоди тараққий» эса 1920 йилда «Миллий Иттиҳод» («Иттиҳоди миллий») деб қайта ташкил этилади.

Махмудхўжа Бехбудий вафотидан кейин Мунавварқори жадидчилик ҳаракатининг, айниқса, унинг махфий фаолиятининг бирдан бир йирик раҳбарига айланди. Уша пайтлардаги катта йиғилиш ва кўча намойишларида унинг номи улуғланиб «Яшасин Мунавварқори!», «Яшасин халқ!» деб ашула айтилди.¹ «Миллий иттиҳод» беш йил кенг миқёсда фаолият юритди. У ҳам «Иттиҳоди тараққий» каби Туркистоннинг миллий бирлиги, комфирка сиёсатини фoш қилиш, кишиларга истиклол тоғасини сингдириш учун курашди.

Шуни айтиш керакки, «Иттиҳоди миллий» кенг миқёсда ташкил этилган бўлиб, бошқа шаҳар ва вилоятларда ҳам унинг бўлимлари бор эди. Масалан, Самарқандда М.Бехбудий, туркманлар орасида Хонявмудский, козokлар орасида «Алаш» газетасининг муҳаррири иш олиб боради. Низомга кўра, ташкилотнинг Тошкентда Марказий кўмитаси, вилоятларда вилоят кўмиталари, шаҳарларда бўлимлари ва ҳатто, баъзи қишлоқларда бўлимчалари ҳам бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Уларнинг ҳар бирида раис, раҳбар ва ҳазинабондан иборат бошқарув органлари бўлган. Марказий раҳбар органлари махфийлик асосида тузилган, тармоқ маркази ва ташкилот аъзолари фақат раҳбар орқали иш олиб борган, раис ва ҳазина-

¹ Уша жойда, 16 бет.

бонни ҳеч ким танимаган. Куйи тармоқлар ҳам худди шундай тузилган эди.

Ташкилотнинг маблағи, унинг аъзоларидан олинадиган бадал эвазига ташкил этилган. Аъзолик бадални ҳар бир кишининг моддий аҳволига қараб, 100 сўмдан 250 сўмгача қилиб белгиланган. Шу нарса ҳам маълумки, Мунавварқори Бухорода шўро ҳокимияти ўрнатилганидан сўнг, у ерга ёрдам баҳонасида сургун қилинади. Шунда, ҳукумат раҳбари Ф.Хўжаев унга М.Фрунзе Москвага олиб кетган чоракам икки асрлик, Амир Олимхон ҳазинасидан қолган бойликдан 200та тилло берган. Буни эса у «Иттиҳоди миллий» ҳазинасига топширган.

1925 йилда Мунавварқори ташаббуси билан «Миллий иттиҳод» («Иттиҳоди миллий») «Миллий истиқлол» деган ном билан қайта ташкил этилди. Бунга мустамлака Ўзбекистон «шўро социалистик республикаси»нинг ташкил топиши ҳамда Туркистоннинг парчаланиб ташланиши, шунингдек, бевосита Туркистон бирлиги учун кураш ўта мушкул бўлиб қолганлиги сабаб бўлди. Ўзбекистон жадидлари энди ўз олдида мустақил Ўзбекистон учун кураш вазифасини қўяди. Лекин бу билан бирга улар умумтуркий олам бирлиги ғояси, Туркистон - қадимий она макон, умуммаданият ва қадриятлар ўчоғи эканлигини инкор этмайди. Маълумки, «Иттиҳоди тараққий» ва «Миллий иттиҳод» мустақил Туркистон учун курашган эди. «Миллий Иттиҳод»нинг ташкилий тизими, кураш усуллари сақланиб қолинган ҳамда Мунавварқорининг курсатмаси билан «Миллий истиқлол» маркази ва унинг вилоят ҳамда бошқа тармоқлари раҳбарлари ёшлар билан алмаштирилади. «Миллий истиқлол»нинг «учлик» Марказий бошқаруви Мунавварқорининг энг ишонган шогирдлари Азиз Лазишзода, Салимхон Тиллахонов ва Ғофиржон Мусахоновдан иборат бўлди.

Азиз Лазишзода 1926 йил Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарк факультетини мустақил тайёрланиб, икки йилда тугатган ёш замонавий зиёлилардан эди. Шу йилнинг охирида у Москвадаги коммунистик университетта ўқитувчи қилиб юборилди ва аудиторияга маъруза ўқиш учун кирган биринчи кунийёқ қамокқа олиниб,

уч йилга Қалмык деган жойга сургун қилинди.¹ Ташкилотнинг Наманган, Андижон, Самарқанддаги бўлимлари раҳбарлари ҳам ёшлар билан ўзгартирилди. Лекин ҳамма жойда ҳам раҳбарликни зимдан «кекса жадидлар»нинг ўзлари олиб боради. Бугун республикадаги махфий фаолиятни эса, Мунавварқори Тошкентдан туриб бошқарди. Унинг ҳақида терговга берган жавобида Салимхон Тиллахонов шундай деб ёзади: «Бизнинг ташкилотимизнинг («Миллий истиклол»нинг-С.Х.) дастури йўқ эди. Унинг дастури ҳам, раҳбари ва ишқомчиси ҳам Мунавварқорининг ўзи бўлган»².

Азиз Лазиззода ҳам ўз устозининг сиёсий фаолияти ҳақида қуйидагини ёзиб қолдирган: «У ташкилотнинг яккаю ягона раҳбари, теран ақлиқ мафкурачиси, илҳомлантирувчи стратег, уста дипломант ва бошқа шу каби жуда ижобий киши ҳисобланади. Унинг ақл-заковати ҳар доим ҳиссиётдан устун бўлган. Шунинг учун ҳам у ўз ҳаракатида камданкам хатоликка йўл қўяди. Агар Мунавварқори ташкилотга раҳбар бўлмаганида, у бу қадар муваффақиятларга эришмас эди».³ «Миллий истиклол» ва ундан олдинги ташкилотларнинг йиғилишлари унинг аъзолари хонадонларида «ган» базми, ҳар хил меҳмондорчилик кўринишида ўтказилди. Ташкилот фаолларидан бири Фатхиддин Махсум Исмагуллаевнинг гувоҳлик беришича, шундай «ган»лардан бири Мунавварқорининг боғида ўтказилган. Унда Мунавварқори «Миллий истиклол»нинг ҳамма уездларда беш кишилик раёсат (раис, котиб, хазинабон, икки аъзо)дан иборат бўлимлари тuzилганлиги ҳақида ахборот берган. Шу билан бирга, у эски ташкилотнинг дастури ҳозирги шароитга тўғри келмаслиги

¹ Жазо муддагини ўтаб бўлгач, Азиз Лазиззодага ўша ернинг ўзида яшаб қолишга рухсат этилади. Етти йилдан сўнг у Тошкентга келади. 1949 йилда яна қамоққа олиниб, Сибирнинг Красноярск ўлкасига доимий яшаш учун сургун қилинади. Орадан беш йил ўтгач, 1954 йилда унга ўз Ватанига қайтишга рухсат берилди. - ҲС.

² СССР Халқ комиссарлари қўшидаги махсус Давлат сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё (Тошкент)даги ваколатли вакилиги архиви. 11 33391 иш, 3-ж., 15-а.

³ Ўша жойда, 706-бет.

ва янги ташкилотта ГПУни чалғитиш мақсадида, кўпроқ ёшларни жалб қилиш зарурлигини айтган ва ўз сўзининг якунида шундай деган: «Ҳозир мактабларда миллий руҳ қолмади. Бу масалада ҳеч қандай иш қилинмаяпти. Агар ахвол шундай давом этаверса ўзбекларда миллий руҳ йўқолиб кетади. Ўзбекистон руслар оёғи остида қолади»¹.

«Миллий истиклол» ўта махфийликда иш юритди. Унга аъзоларни қабул қилиш тартиби жуда жиддий, бутунлай махфий ва ихтиёрлик, Ватан олдидаги ўз бурч ва масъулиятини тўла ҳис этиш асосида ўтказилади. Бунинг учун, аввало, «Миллий истиклол»га кирувчига унинг бир аъзоси тавсия бериши шарт бўлган. Шундан сўнг, у маълум синов муддатини ўтагач, қатъий тартиб-қоида асосида уч кишининг гувоҳлигида ташкилотга қабул қилинган. Қизиги ҳам, ҳайратланарлик томони ҳам шундаки, аъзо бўлаётган киши тавсия берган кишидан бошқасини кўрмайди, аммо уларнинг борлигини сезиб туради, кимлигини билмайди ва шу ҳолда қасамёд ичади.

Бу йўлда «Миллий истиклол» Маркази раҳбарларидан бири Салимхон Тиллахоновнинг ушбу ёзувлари диққатга сазовордир: «Мен белгиланган муддатда, кечкурун Илҳом Исломовни Ғофиржон Мусахоновнинг уйига олиб бордим. Бизнинг келганимизни билиб, дарвозани унинг ўзи очди-да, ўзини тезда четга олди. Биз қоронғи меҳмонхона орқали ичкари хонага кирдик. Парда орқасида турган Асадулла Ҳожихонов қасамёд сўзини такрорлаб эслатди. У шундан иборат эди: “Мен шу дақиқадан бошлаб «Миллий истиклол» ташкилотига кираман. Унинг барча буйруқларини ҳеч қандай эътирозсиз бажараман, унинг олдидаги мақсадни рўёбга чиқиши учун керак бўлса жонимни, бутун молу дунёмни қурбон қилишга тайёрман. Унинг сирларини ҳеч қачон, ҳеч кимга ошқор қилмайман, бунинг учун виждон ва иймону эътиқодим билан худои Карим олдида қасам ичаман. Шундан сўнг И.Исломов бу қасамёдни бир кўлини Қуръони Карим, иккинчи кўлини «маузер» тўппончаси устига қўйиб қайта такрорлади»².

¹ Ўша жойда. 706-бет

² Ўша жойда. 3-ж., 1-в.

Мана шу муқаддас қасамёд билан рус коммунистик босқинига қарши кураш масъулиятини ўз бўйнига олган юзлаб истиқлолчиларнинг аксарияти, буюк мақсад - Ватан мустақиллиги йўлида жуда ҳам оғир бир пайтда, катта жасорат билан курашиб, тарихда ўчмас из қолдирди. Бу эса, чоракам бир аср мобайнида ҳукмрон бўлган коммунистларга ҳос мактанчоқликни, яъни шўро ҳукуматини Туркистон халқлари биринчи кундан бошлаб қўллаб-қувватлади, қомфирқа эса уларни озодликка олиб чиқди, деган ёлгонни фош қилиб турибди. Халқимиз шўро ҳукумати ва коммунистик якка ҳукмронликка қарши кучлар нисбати тенг бўлмаса-да, 20- йилларда ошқора ва махфий ҳолда жуда каттиқ кураш олиб борди. Бу ўринда «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларига уюшган истиқлолчи жаҳидларнинг беҳимнат ва жасоратли хизмати беҳад катта бўлди. «Иттиҳоди тараққий», «Иттиҳоди миллий» ва «Миллий истиқлол» аслида бир ташкилот бўлган, зарурият нуқтаи назаридан, давр талабига кўра ўз номини ўзгартириб, бир мақсад - мустақиллик учун курашган. Бу мақсадга эришиш учун жаҳидлар қуйидаги реал тарихий омилларни ҳисобга олиб, катта ишонч билан ҳаракат қилган:

1. Шўро ҳокимияти ва коммунистик ҳукмронлик Россия босқини ва мустамлакачилигининг янги кўриниши эканлиги. Шунингдек, социалистик ғоя, социализм қурилиши эса, қуруқ хомхаёл бўлганлиги. Унинг тарғиботчилари эса мутаассиб - фанатик кишилар эканлиги. Шўро ҳокимияти ва коммунистик якка ҳукмронлик ўз-ўзидан (ичидан) муқаррар равишда инқирозга юз тутиши.

2. Шўро ҳокимиятига қарши кўтарилган миллий-озодлик уруши («босмачилик») ғалаба қозонишига ишонч.

3. Жаҳон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг асоси-эволюцион йўл ва демократик инқилоб эканлиги. Бир гуруҳ коммунистлар раҳбарлик қилган «Йўқсил инқилоби» (босқини, давлат тўнтариши) асосида бунёд бўлган шўро ҳокимиятининг хорижий (капиталистик) мамлакатлар билан тўқнашуви (уруш) ва рақобатда муқаррар равишда ҳалок бўлиши.

Мунавварқори шундай деб ёзади: «Бизлар... шўро

ҳокимиятининг Оврупо буржуазияси билан тўқнашувида муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар унинг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёр-гарлик кўришга, шўро ҳокимияти ҳалокати юз берганида ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор қилдик... Шу ерда, менимча, Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) баёнотини мисол тариқасида келтириш ортиқчалик қилмайди, у шўро ҳокимияти ўзининг биринчи ўн йиллигига бормасданок, албатта, Оврупо буржуазияси билан тўқнашувда ҳалок бўлади, агар биринчи ўн йилликда у ҳарбий тўқнашувга дучор бўлмаса, аҳвол анча қийинлашади, деб айтган эди»¹.

Мана шунинг учун ҳам жадидлар «Босмачилик уруши»ни ягона қўмондонликка бўйсундиришга ва унга ғоявий ташкилий раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олишга ҳаракат қилди. Уларнинг баъзи бирлари тўғридан-тўғри қўрбоши бўлиб, душманга қарши жанг қилди. Бошқалари эса қўрбошилар қароргоҳи ва ҳукуматларида маслаҳатчи ва ғоявий раҳбарлик вазифасини бажарди. Шу билан бирга жадидлар қўрбошилар ўртасидаги ўзаро ихтилофларни бартараф қилишга катта куч сарфлади, истиқлолчилик ҳаракатининг яширин ташкилотлари: «Иттиҳоди тарақкий», «Иттиҳоди миллий» ва «Миллий истиқлол»нинг йирик намоянда ва раҳбарлари - Мунавварқори, Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, Исроилжон Ибрагимов, Обид Саидов, Тангрикул Максудов, Зайнутдин қори Насритдинов, Абдуллахожи Ғофуров ва бошқалар бевосита қўрбошиларнинг йиғилиш ва қурултойларида катнашгани, қароргоҳларида сиёсий раҳбар, маслаҳатчи ва алоқа боғловчи бўлиб хизмат қилганлари маълум.

«Миллий истиқлол» қарори билан Раҳмонкул қўрбоши қароргоҳига борган Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, у ердан туриб Садриддинхон («босмачилик уруши» ташкилотчиларидан бири) нинг диктовкаси билан Тошкентда иш бошлаган комфирка қурултойига ультиматум ёзиб, Фарўонага мухторият берилишини талаб этади. 1931 йил 25 апрелда СССР Министрлар Совети қошидаги махсус Давлат сиёсий

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларим. Қўлёзма. 85-86 бетлар.

бошкармаси (ОГПУ) нинг судлов коллегияси Ўзбекистон-лик 87 истиклолчининг «жиноий иши» тўғрисида чиқарган қарорида шундай деб кўрсатилади: «1921-23 йилларда «Миллий иттиҳод»нинг кўлига аъзолари жойлардаги босмачилар тўдаси орасида ёки босмачилар бошликлари билан жинояткорона алоқада бўлиб, совет ҳокимиятига қарши курашни ташкил этишда бевосита қатнашди». Яна шу «айблов» ҳужжатида «Миллий истиклол» ҳақида шундай деб кўрсатилади: «Бундан ташқари бу ташкилот босмачиликка нисбатан ижобий муносабатда бўлди. Унинг баъзи филиал (бўлим)лари, масалан, Наманган бўлими 1928-1929 йиллардаги босмачилар тўдасининг совет ҳукуматига қарши қуроли чикишларида қатнашди».¹

Истиклолчи жаҳидлар эътибор берган асосий масалалардан бири, миллий руҳни тарбиялаш ва мустаҳкамлашдан иборат бўлди. Бу ўринда яна Мунавварқорининг ўзи шундай деб ёзади: «Миллий чегараланиш миллатчилиги (яъни ўзлигини англаш - Х.С.) майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчилигининг ўсишини ҳамма жабҳаларда - оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун фойдаланишга азму қарор қилдик...

Бизларга миллий гоя, миллий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларни олиб бориш коммунистик кадрларнинг (савияси - С.Х.) паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулқинбой (А.Қодирий), Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта роль ўйнаши билан бирга, салмоқли таъсирга ҳам эга эдилар. Гапнинг қисқаси, матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, Ғози Юнус, очикдан-очик ёзса, бошқалар ўз миллий гояларини инқилобий сўзлар остига олган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади».²

Ҳақиқатан ҳам, 20-йиллардаги шоиру ёзувчилар, мат-

¹ Ушга жойда, 86-87 бетлар.

² Ушга жойда, 86-87 бетлар.

буот ходимлари ва бошқа ижодий зиёлилар асосини жадидлар ташкил этди. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти ва дарсликларида миллийлик ва миллий рух кучли бўлди. Бу эса кейинроқ, жадид ва уларнинг таъсирида бўлган зиёлиларни комфирқа томонидан қатагон қилинишига асосий сабаблардан бири бўлди. Жадид ташкилотлари мустақилликка эришишининг асосий йўлларида бири, ҳукумат ва бошқа давлат корхона, идора ва муассасалари раҳбар кадрларини маҳаллий кадрлар билан алмаштиришдан иборат деб билди. Шунинг учун ҳам улар комфирқанинг «маҳаллийлаштириш сиёсати»дан кенг фойдаланди. Истиклолчи жадидлар ҳукумат идораларини маҳаллийлаштириш билан ҳокимиятни қўлга олмоқчи бўлди. Шунинг учун ҳам «Миллий истиклол» марказида махсус тузилган гуруҳ маҳаллийлаштириш билан шугулланди. Унинг бири ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссияси билан яқиндан алоқада бўлди. Иккинчиси, матбуот таҳририяти, учинчиси эса ҳукумат муассасаларида ишлаб ўзларига яқин миллий руҳдаги кишиларни раҳбарлик лавозимларига кўтаришга ёрдам беради. Шунини айтиш керакки, ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссиясини маълум бир вақтда бошқарган Али Расулов «Миллий истиклол»нинг фаолларидан бири бўлган эди. «Миллий истиклол» аъзоларининг кўпчилиги юқори даражали ҳукумат ва фирқа лавозимларида ишлаб, муҳолифатлик асосида фирқа сиёсатига нисбатан ўзларининг аниқ таклифларини билдириб ҳам турдилар. Уларнинг бир гуруҳи комфирқанинг асосий гояси синфий курашни бутунлай инкор этди.

«Миллий истиклол»нинг Наманган бўлими Зайнутдин қори Насриддинов раҳбарлигида иш олиб борди. Бу бўлим «Иттиҳоди тараққий» ва «Иттиҳоди миллий»нинг тармок бўлимларидан бири сифатида аввалдан катта фаолият кўрсатди. У ўз фаоллари Акрам Исматуллаев ва Х.Б.Ризаев орқали Тошкент ва шахсан, Мунавварқори билан доимо алоқада бўлиб, марказ кўрсатмаларини бажариб турган.

Катта хавф бўлишига қарамай, Наманган бўлимига уюшган ушбу истиклолчилар фидокорона иш олиб борди. Булар У.Акрамий, М.Г.Дадамухамедов, Ф.Исматуллаев,

Х.Б.Ризаев, И.К.Атабаев, Жамол Садиев, Насимжон Махмудов, Ф.Усмонов, А.Мусабоев, А.Х.Ғофуров, А.Зайнутдинов ва бошқалардир. Улар омма орасида жуда усталик билан комфирқани руслаштириш, раҳбар лавозимларга эса саводсиз кишиларни жалб қилиш сиёсати, маҳаллийлаштиришни илғор руҳдаги ўқимишли зиёлилар эвазига амалга ошириш зарурлиги, «босмачилар»га ёрдам бериш ҳақида тарғибот ишларини олиб бордилар.

Наманган бўлими, Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг ўзига хос маркази ҳам эди. Унинг раҳбарлигида Андижон шаҳри ва Косонсой қишлоғида ҳам истиқлолчилар уюшмаси ташкил этилиб, катта иш олиб борилди. Андижонда Абдуллаҳўжа Ғофуров раҳбарлигида уюшган М.Каримов, А.К.Сатторов, Ш.К.Тошмагов, М.К.Ашуров ва бошқалар, Косонда Абдуллабек Мусабоев раҳбарлигида И.М.Обиддинов, Абдухат Маъруфжонов, Шоқобил Камолов, Ҳамрокул Камолов, Эргаш Нурмуҳаммедов ва бошқалардан иборат бўлганлиги ва, айниқса, уларнинг 1927-1929 йилларда каттагина фаолият юритганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Коммунистик Россия мустамлака зулмига қарши озодлик учун кураш тарихида Қўқон шаҳрида «Миллий истиқлол» кўрсатмаси билан ташкил топган «Ботир гапчилар» уюшмаси ҳам ўз ўрнига эга бўлди. У 1929-1930 йилларда фаолият юритди. Унинг ташкилотчи ва фаоллари Ашурали Зоҳирий, Лугфулла Алимов, У.Ҳамидов, Н.Эрматов, М.Хусаинов, А.Қаҳҳоров, К.Ортиқбоев, П.Парпиев, М.А.Салиев ва бошқалар бўлди.

Ташкилотнинг асосий мақсади, шўро ҳокимиятини ағдариш ва «халқ жумҳурияти»ни ташкил этиш бўлган эди. Бунинг учун эса улар Ўзбекистоннинг аҳоли гавжум жойларида ташкилотнинг бўлимларини ташкил этиш билан халқни қуролли қўзғолонга тайёрламоқчи бўлади. «Ботир гапчилар» «гап»га - (меҳмондорчиликка йиғилиш билан) иш олиб борди, ўзаро маслаҳатлашди. Бироқ, ташкилот узоқ фаолият кўрсата олмади. У 1930 йилнинг бошидаёқ ГПУ ходимлари томонидан фoш этилди. Унинг 1930 йил 2, 14 ва 23 январдаги «гап»ларининг қоралама ёзуви (протоколи) сақланиб қолган. Шунингдек, унга

тегишли низом, яъни аъзоликка кимлар қабул қилиниши ҳақидаги ҳужжат ҳам топилган.

Бу ҳужжат - Низом шундай сўзлар билан бошланади: «Ҳар бир онгли киши ўлкани ҳар қандай мустамлакадан озод қилишга интиломи ва Ўзбекистонда мустақил ҳукумат барпо этишга ҳаракат қилмоғи ҳамда халқни яхши турмуш шароити ва меҳнат билан таъминлашга бутунлай садоқатли бўлмоғи керак»¹.

Низомда ташкилотта қандай кишилар қабул қилиниши аниқ кўрсатилган. Масалан: Шўро ташкилотларида маъсул ва номасъул лавозимларда ишловчи, судланмаган, сиёсий маҳбусликдан истисно кишилар ҳамда партия аъзолари:

- бошланғич ва ўрта мактаб, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, агар уларнинг номзодини кўпчилик ташкилот аъзолари қўллаб қувватласа;

- олий ўқув юртларининг маълум шароитида (миллий руҳда-С.Х.) тарбияланган онгли талабалари;

- мутахассислар;

- адабиётшунос, шоир ва ёзувчиларнинг маълум қисми;

- завод, фабрика ва матбаа ишчиларидан саводли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

- деҳқонлардан: онгли ва аҳоли орасида обрўга эга бўлган кишилар, қобилиятли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

- ҳарбий қисмлардан: миллий армияда хизмат қилган, у ёки бу даражадаги саводли шахслар, миллий командирлар;

- ҳунармандлар ва армияда хизмат қилганлар.

Низомда яна ҳар бир аъзо ташкилотнинг қуйидаги талабларига садоқат ила берилган бўлиши ҳам кўрсатилган:

- аъзоликка қабул қилинаётган кишига нисбатан бирорта ҳам аъзо бефарқ бўлмаслиги;

- ташкилот аъзоси қаерда ишлашидан қатъий назар атрофдагилар ўртасида намунали бўлмоғи;

- ташкилот аъзоси, унга топширилган вазифани ҳар қандай пайтда бажариш қобилиятига эга бўлмоғи;

- ташкилот аъзоси бирорта бошқа ташкилот аъзоси

¹ ЎзР МХХ архиви. II 33391-иш, 19-ж., 276-в

бўлиши (партия, комсомол ёки касаба уюшмаси);

- ташкилот аъзоси ичимлик ичмаслиги ва «гап»ларда ўзини тута билиши.

Бу ҳужжатда ташкилотнинг низоми ва дастурини бузган ва уларга очиқдан-очиқ қарши чиққан аъзоларга нисбатан қўлланиладиган чораларнинг тартиби ҳам кўрсатилган.

Қондани тушунмасликдан бузганлар ташкилот йиғилишида кечирим сўраганидан сўнг қатъий огоҳлантирилиши кўрсатилган. Шундан сўнг агар иккинчи марта қайтарилса ёки онгли равишда хато қилиб, хоинлик қилганлар махсус тузилган «учлик» комиссиясида муҳокама қилиниши белгиланган.

Махфий ташкилот - «Миллий истиклол» 1929 йил октябрнинг 12 йиллик байрами арафасида ОГПУ томонидан фўш этилади. 6 ноябрда 26 киши, кейинроқ, жами 87 киши қўлга олиниб, роса бир йилу беш ой олдин Тошкент, кейин Москва авахтаҳоналарида қатгик азоб билан тергов қилинди. Ниҳоят, 1931 йил 25 апрелда уларнинг устидан СССР Бирлашган Бош Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ) нинг судлов коллегияси «олий ҳукм» чиқарди. Бунинг учун бори йўғи бир неча дақиқа вақт сарфланди. Айзентерг деган кимса маъруза қилди. Шу коллегияда яна бошқа 19 та ватандошимизнинг «жиноий иши» тўғрисида ҳам у маъруза қилади. Уларга ҳам тегишли «олий жазо» белгиланди. Коллегия «миллий истиклол» иши бўйича айбланганларнинг 15 тасига отув, 6 тасига 10 йиллик концлагерга алмаштириш шарти билан отув, 25 тасига 10 йиллик, 21 тасига 5 йиллик, 15 тасига 3 йиллик концлагерга юбориш, 3 тасига СССРнинг 12 та белгиланган шаҳарларида яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган ҳолда, қамокдан озод қилиниши ҳақида қарор қабул қилади.

Фақат биргина киши, у ҳам бўлса, сиёсий бошқарманинг айғоқчиси, халқ хоини Мадхиддин Солихович Мухаммедовга очиқдан тергов иши тўхтатилиб, қамокдан озод қилинади. Чунки, унинг ОГПУ олдида «хизматлари» катта эди. У жадидчиликка ва эликка яқин ўз ўқитувчилари, қариндош-уруғлари, бирга ўқиган ва бир хонадонда яшган «дўстлари»га сиёсий баҳо бериб, уларни сотган эди. У

Урта Осиё Давлат университети шарқ факультетининг 3 курс талабаси бўлган. Бу пайтда 19 ёшда бўлиб, Елдириим тахаллуси билан, шоир бўлиш орзусида шеърлар ҳам ёзиб турган. Унинг сиёсий бошқармага ёзган хатларидан айрим кўчирмаларни келтирамиз: «Агар жадидларнинг ҳозирги мафкурасига назар солсак, улар совет ҳокимиятининг ашаддий душмани эканликларини, бу ҳокимият қачон қуларкин, деб интиқ бўлаётганларини осонгина билиб оламиз. Кулашига эса улар қатъий ишонадилар. Улар совет ҳокимиятининг (чет) душманлари билан бир сафдадирлар ва бу ҳокимиятни тугатишда иштирак этиш ниятлари бор. Душман, хоҳ ичдан, хоҳ ташқаридан қачон бу ҳокимиятга қарши ҳаракат бошлайди-ю, қачон бу кураш авжга минадиди - улар шуни кутмоқдалар»¹.

Хулоса шуки, комфирқа зўравонлик асосида давлат тунтариши ясаб, ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ, ҳалқимиз хоҳиш-иродасига қарши «Онангдан, отангдан тонасан», «Ўтмиш тарихинг, ўзлигинг, тилинг ва дини-диёнатингдан тонасан» деган мустамлакачилик сиёсатини олиб борди.

Бу катта сиёсатнинг мазмун ва моҳияти Ватанпарварларни беайб қамани, кириш, таъқиб, гуноҳкор ва «халқ душмани» қилишдан иборат бўлди. Бунинг учун уларга маҳаллий халқ учун етти ёт бегона бўлган, манфур сиёсий кураш ва социалистик инқилоб назарияси ва коммунизм қуриш ғояси асосий қурол вазифасини бажарди. Коммунистик босқинчилар бу хомхаёл, утопик «ғоя» ва «назария»ларни сиртдан олиб кириб, маҳаллий шарт-шароит, миллий хусусиятларни ҳисобга олмай, ҳаётга татбиқ қилиш учун алдов, фирибгарлик, икки юзламачилик, қатағонлик ва сунъий очарчиликдан усталик билан фойдаланди.

Асосий мақсад - бўйсунмас халқни бўйсундириш, тобе ва қарам қилиш, унинг миллий руҳи, ҳис-туйғуси, ғурури ва иродасини синдириш, ўзлигидан ажратиш бўлди. Бунинг учун ленинчи большевойлар «Ким биз билан бирга эмас экан, у душман» деган шioriни ўртага ташлади.

¹ Ўзбегим «Звезда Востока» журнали кутубхонаси. - Т., 1992, 171 бет.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
Х.З.Зиёев. Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини.....	9
Н.Каримов. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши.....	23
Д.А.Алимова. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури.....	35
Е.А.Прилуцкий. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов.....	53
Р.М.Абдуллаев. Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды.....	69
Д.А.Алимова. XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадидчилик.....	83
Б.Қосимов. XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ходисалар.....	104
Ш.Ризаев. Жадид маърифатчилиги ва театр.....	118
Д.Рашидова. Жадидларнинг меросида мусиқа (А.Фитрат ижодида оид маълумотлар).....	128
Д.Х.Зиёева. Туркистонда халқ ҳаракатлари ва жадидлар (1916 йил воқеалари мисолида).....	146
С.С.Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти - жадидлар	